

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti**

*Nuriyev C.Q., Əsgərov Ə.T.,
Əhmədov Z.V.*

Ekologiya hüququ

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurası “Dövlət və hüquq”
bölməsinin 13 saylı 04.07.2000-ci il tarixli
iclas protokolu ilə təsdiq edilmiş proqram
əsasında tərtib olunmuşdur.*

BAKİ-QANUN-2005

**Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat topla-
maq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və
əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır.**

**Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası,
39-cu maddə, II bənd**

Ali məktəb tələbələri və mütəxəssislər üçün

Təkrar nəşr (yenidən işlənmiş variant)

Rəyçilər: BDU-nun kafedra müdiri, biol.e.d., prof., Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər
Akademiyasının akademiki, ekologiya mükafatı laureatı **Q.MUSTAFAİYEV**

Elm və Təhsil Mərkəzi “Təfəkkür” Universitetinin Beynəlxalq və Mülki Hüquq
kafedrasının müdiri, prof., **M.S.MƏHDİYEV**

Redaktor: Biol. e.n., dosent

F.AĞAZADƏ

Nuriyev C.Q., Əsgərov Ə.T., Əhmədov Z.V. Ekologiya hüququ. Dərslik. Azərb.
dilində. Bakı-Qanun-2003, 348 s.

*Təqdim olunan dərslik 2000-ci ildə “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən dərs vəsaiti kimi nəşr
olunmuşdur. Ötən 3 il ərzində ekologiya sahəsində yeni qanunlar qəbul olunduğuna və bu
sahədə olan idarəetmə strukturunda ciddi islahatlar aparıldığına görə onu yenidən işləyib
çap etdirmək qərarına gəldik.*

*Düzdür, müəyyən çətinliklərlə də üzləşməli olduq. Bu sahədə heç bir iş görməyən və
görmək istəməyənlərin bizə köməklik göstərməmələrinə baxmayaraq, biz bu dərslikdə bir
sıra yeniliklər etdik. Xüsusilə ekologiya sahəsində olan qanunları əyani vəsait kimi,
mövzulara uyğun olaraq işlədik, daha doğrusu şərhə az yer verməklə tələbələrə əyani
vəsaitlərlə sərbəst işləmək üçün şərait yaratdıq ki, bunun da gələcəkdə onlara qanunlarla
işləmək bacarığının aşılmasına kömək edəcəyi qənaətinəyik.*

*Dərslik ali məktəblərin bakalavr tələbələri, lisey və kollec müəllimləri, ekologiya
sahəsində çalışan dövlət məmurları və onlarla təmasda olan yerli və xarici iş adamları,
habelə geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

Q 0607060008-145 05-145
AB 022051

Az2
©Qanun, 2003
©Qanun, 2005
©Nuriyev, Əsgərov, Əhmədov

ÖN SÖZ

XXI əsrin əvvəllərində bizim planetimiz qlobal ekoloji böhran həddinə çatdı. İnsan təbii balanslaşdırılmış biosfer proseslərini pozdu. Əgər bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafının ilk mərhələlərində təbiətin potensialı antropogen təzyiqin kompensasiyası üçün kifayət edirdisə, indi ətraf təbii mühitin bu qabiliyyəti özünün son həddinə yaxınlaşdı. Buna çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəli səbəblər təsir edir: təbii (ilk növbədə biosferin mühit tənzimləmə imkanlarının məhdudluğu) və insan (demokratik, iqtisadi, elmi-texniki, psixoloji, mədəni). Odur ki, böhrandan çıxmaq üçün bir tərəfdən ekoloji problemlərin öyrənilməsi və həllinə sistemli yanaşmanın vacibliyi, digər tərəfdən, insanın və biosferin ekoloji təhlükəsizliyə aid olan yeni dünyagörüşünün (o cümlədən hüquqi baxışların) formalaşması nəzərdə tutulur.

Bu zaman müstəsna vacib rol öz mahiyyətinə görə problemsiz və klassik bioekologiyaya nisbətən daha geniş olan qabaqlayıcı ekoloji təhsilə məxsusdur. Ekoloji təhsil hər hansı mütəxəssisin idarəetmə, iqtisadiyyat, texnika, təbabət, humanitar elmlər və xüsusən də hüquq sahəsində ümumi hazırlığın ayrılmaz, önəmli hissəsi olmalıdır.

Ekoloji hüquqi təhsil-təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində dövlətin müstəqil fəaliyyət istiqaməti, həmin sahədə dövlətin idarəetmə funksiyalarından biridir. Bu istiqamət çərçivəsində təkcə hüquqşünas-ekoloqların hazırlanması məsələsi yox, həm də daha ümumi və əhəmiyyətli məsələlər - ekoloji tərbiyə və ekoloji mədəniyyətin, gələcək hüquqşünasların tərbiyəsi və vətəndaş keyfiyyətlərinin formalaşması həll edilir.

Təbiəti mühafizə - hər kəsin işidir.

Bu dərslikdən istifadə edəcək tələbələrin heç də hamısı hüquqşünas-ekoloq olmayacaq. Lakin istənilən sahədə hüquqşünas ixtisası üzrə işləyərkən - qanunverici, icraedici, məhkəmə, sahibkarlıq strukturlarında və ya ictimai təşkilatlarda onlar ekoloji problemlərin həlli vacibliyi ilə qarşılaşacaqlar. Hüquqşünaslar həkimlər kimi Hippokrat

andı içməyələr də onlar cəmiyyət qarşısında, o cümlədən öz qohumları və yaxınları qarşısında bizim hamımızın da onun bir hissəsi olduğu ana təbiətə münasibətdə öz yüksək əxlaqi borcunu yerinə yetirməkdə mənəvi məsuliyyət daşımaya bilməzlər. Odur ki, hər hansı hüquqşünas ekoloq olmasa da kəskin ekoloji problemlərin həllinə öz töhfəsini verməlidir.

Təbiəti mühafizə artıq çoxdan hüquq nəzəriyyəçiləri tərəfindən dövlətin əsas və daimi funksiyalarından biri kimi baxılır. Belə vəziyyət hüquq fakültələrində ekologiya hüququn tədris fənni kimi xüsusi vacibliyini bir daha göstərir. Müəlliflər bütün bunları nəzərə alaraq dərsləyin hazırlanmasına məhz bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışlar.

Dərsləkdə ekologiya hüququnun dünyada inkişaf meylini nəzərə almaqla yazılmışdır. O həmçinin cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı təsiri sahəsində qüvvədə olan ölkə qanunvericiliyinin analizinə əsaslanmışdır. Dərsləkdə ekologiya hüququnun inkişafında ən yeni mütərəqqi meyillər əks olunmuşdur. Onlar ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsinin genişlənməsinə, insanın ekoloji-hüquqi statusunun təyin olunmasına və ətraf mühit hüququnun demokratikləşməsinə, xüsusən də, ekoloji cəhətdən əhəmiyyətli qərarların hazırlanması və qəbulu işinə vətəndaşların cəlb olunmasına aiddir. Dərsləkdə ekoloji normaların vasitəsilə ekoloji zərərin qarşısını almağa aid olan hüquqi ideyaların və qərarların işıqlandırılmasına, ətraf mühitə planlaşdırılmış fəaliyyətin təsirinin qiymətləndirilməsinə, ekoloji ekspertizaya, lisenziya-müqavilə mexanizminin istifadə olunmasına, ekoloji sertifikatlaşmaya və s. mühüm yer ayrılmışdır. Nəhayət, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini təmin edən iqtisadi-hüquqi mexanizminin yaradılması, ekoloji hüquq pozulmalarına görə hüquqi məsuliyyət, xüsusi mühafizə olunan ərazilərin ekoloji-hüquqi rejiminin tənzimlənməsi məsələləri araşdırılır.

Dərsləkdə qısa və əyani formada, əlavə kimi xüsusi sxemlərin köməyi ilə hüququn predmetinin və sisteminin xarakteristikası, ekologiyanın istifadənin hüquqi tənzimlənməsi, ekoloji hüquq münasibət-

ləri, ətraf mühiti mühafizənin, müxtəlif təbii obyektlərin (torpaq, su, yerin təni və s.) ekoloji-hüquqi rejiminin verilməsi onu sadə və oxunaqlı edir.

Dərslik hüquqşünaslara ekoloji məsələləri daha asan qavramağa və həll etməyə, ekoloqlara isə öz fəaliyyətlərinin hüquqi tərəfini daha dərindən dərk etməyə kömək etdiyinə, ölkəmizin və bütövlükdə dünyanın ekoloji problemlərinə biganə qala bilməyən hər bir vətəndaşımıza göstərdiyi xidmətə görə onun təkrar nəşrinə ehtiyac yaranmışdır.

***Hüquq elmləri doktoru, akademik
Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin
rektoru E.İ. Abdullayev***

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra, digər sahələrdə olduğu kimi ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də sərbəst siyasət formalaşdırmağa başladı. Keçmiş Sovetlər İttifaqının tərkibində olarkən Azərbaycanın belə bir imkanı yox idi. Moskvada həzırlanan ekoloji siyasət isə xalqımızın sağlamlığının mühafizəsindən daha çox, mərkəzin iqtisadi maraqlarının təmin olunmasına xidmət edirdi. Məhz həmin siyasətin acı nümunələri kimi Sumqayıt şəhərindəki əksər sənaye obyektlərini, Bakı şəhərinin ətrafındakı mazut göllərini, şorlaşmış Kür-Araz ovalığı torpaqlarını, Qəbələ RLS-i, Gəncə zavodlarını və s. göstərmək olar.

1995-ci ilin noyabr ayının 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ilk dəfə olaraq “hər kəsin sağlam ətraf mühidə yaşamaq hüququ vardır” (39-cu maddə) maddəsi öz əksini tapdı. Bu maddənin icrası üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ətraf mühitin mühafizəsi, təbii sərvətlərdən istifadə olunması ilə bağlı çoxsaylı qanunlar qəbul etdi. Eyni zamanda bu qanunların pozulması ilə əlaqədar olaraq müvafiq məsuliyyətlər də (inzibati və cinayət məsuliyyətləri) müəyyənləşdirildi.

Bütün edilənlərə baxmayaraq ətraf mühitin mühafizəsi və onun qorunmasına nəzarət edilməsi sahəsindəki idarəetmədə bir hərc-mərclik var idi. Belə ki, ümumi nəzarət funksiyasını Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi həyata keçirsə də, atmosferin mühafizəsi ilə Dövlət Hidrometeorologiya Komitəsi, yerin təki ilə Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsi, meşə sərvətləri ilə “Azərbaycan Meşə” İstehsalat Birliyi, balıqçılıqla bağlı məsələlərlə “Azərbaycan Balıqçılığı” Komitəsi məşğul olurdu. İdarəetmə strukturunda aparılan istehsalatlar bu problemi də aradan qaldırdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli 485 sayılı Fərmanı ilə yuxarıda sadalanan komitələrin bazasında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradıldı. Həmin ilin 18 sentyabrında Prezidentin Fərmanı ilə Nazirliyin əsasnaməsi təsdiq olundu. Bu Əsas-

namədə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əsas vəzifələri, funksiyaları, hüquqları və fəaliyyətinin təşkili hüquqi cəhətdən öz həllini tapdı. Bu isə bizi 2000-ci ildə “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Ekologiya hüququ” dərs vəsaiti yenidən işləməyə və onu ali məktəb tələbələri üçün dərsliyə çevirməyə sövq etdi.

Dərslikdə ekologiya ilə bağlı bütün hüquqi məsələlərin şərhı həm yazı ilə, həm də tələbələrə daha aydın olsun deyə sxemlərlə verilmişdir. Hüquqi məsələlərin izahının ətraflı olub-olmaması barədə ancaq Sizlər rəy verə bilərsiniz. Rəy və təkliflərinizi “Qanun” nəşriyyatına təqdim etsəniz, sizlərə minnətdar olarıq.

Fəsil I

EKOLOGİYA HÜQUQUNUN MÖVZUSU VƏ MƏNBƏLƏRİ

1. Müasir dünya və ətraf mühit

Ekoloji hüquq – təbiət və cəmiyyətin ictimai münasibətlərini hüquqi normalarla tənzimləyən hüquq sahəsidir.

“Ekologiya” yunan sözü olub “oikos” – “ev”, “yaşayış yeri” və “loqos” – “elm” sözlərindən ibarətdir. Bu elm sahəsi canlılarla, ətraf mühitin cansız komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri öyrənir. Eyni zamanda ekologiya elminə fundamental sintetik biliklər sahəsi kimi də baxmaq lazımdır.

“Ekologiya” terminini ilk dəfə 1858-ci ildə Q.D.Toro işlətmiş, lakin bu söz bir elmi termin kimi alman alimi E.Heggel 1866-cı ildən geniş yaymış və işlətməmişdir. E.Heggel orqanizmi təbii sığınacaq yerində öyrənməyi ekologiya hesab etmiş və bu elmi anlayış da bir biologiya termini kimi qəbul edilmişdir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq insan və ətraf mühit, təbiət və cəmiyyət arasında yaranan ekoloji gərginliklər, “ekologiya” terminini daha geniş anlamda gündəmə gətirmişdir. Ekologiya elminin konkret tədqiqat sahələrinin müəyyən olunmasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bizim fikrimizcə, bu elmin daha konkret tərifini tanınmış alim Q.Mustafayev vermişdir: **“Orqanizmlərin həyat tərzini və orqanizmdən yüksək canlı sistemləri öz aralarında və ətraf mühitin cansız komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənən elmə ekologiya deyilir”**.

Bizim söhbət açdığımız “hüquqi-ekologiya”, ümumi ekologiya anlayışının mühüm sahəsi olan “sosial-ekologiya”ya daxildir.

Sosial-ekologiya cəmiyyət və onu əhatə edən ətraf mühitin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən elm sahəsidir.

Müasir dövrdə insanları daha çox təbiətlə deyil, konkret olaraq, canlıların ətraf mühitlə olan əlaqələri maraqlandırır. Məhz ekologiya termini də daha çox bu çərçivədə qəbul olunur.

Hüquqi-ekologiya – təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri sahəsindəki ictimai (ekoloji) münasibətləri tənzimləyən normaların cəmidir.

Hüquqi ekologiyaanın əsas sahələrindən biri də ekoloji (ekologiya) hüquqdur.

İndiki və gələcək nəsillərin marağı naminə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək üçün, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin ictimai (ekoloji) münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normaların toplusu ekoloji hüquq adlanır.

Ətraf mühit dedikdə, insanın yaşadığı təbii şərait, ərazi, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin yerləşdiyi sahə, habelə digər mədəni-məişət təyinatlı obyektlərin cəmi başa düşülür. İnsanların maddi və mənəvi tələbatının ödənməsi üçün istifadə olunan təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri iqtisadi, insanların və digər canlı orqanizmlərin yaşaması, daha doğrusu mövcudluğu üçün yaradılan əlaqələri isə ekoloji əlaqə forması adlandırmaq olar. Ümumilikdə təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini sxematik şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar. (sxem 1)

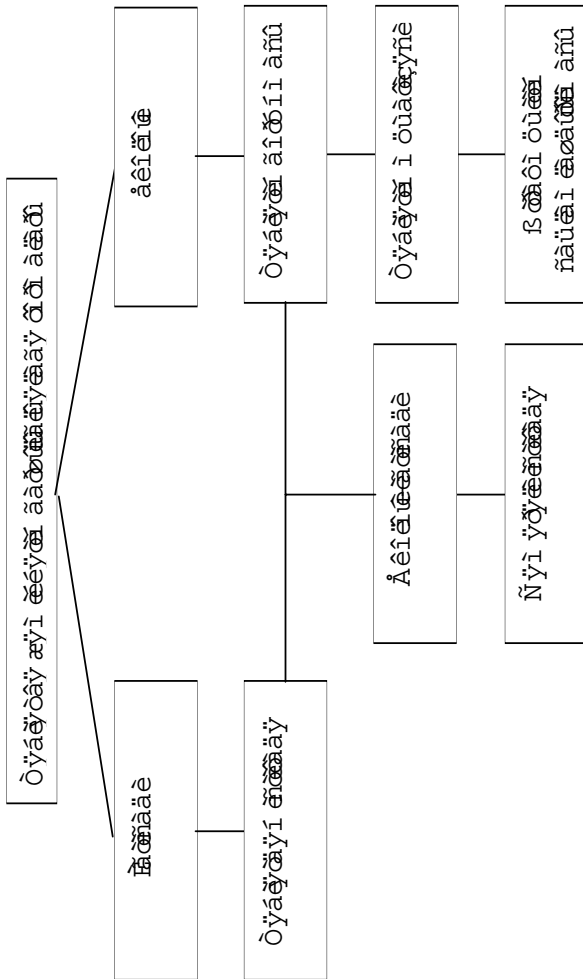
İnsan ətraf mühitə təsir göstərərəkən təkcə onun ehtiyatlarını azaltmır, eyni zamanda gündəlik praktiki və təsərrüfat məsələlərini həll etmək üçün onu dəyişdirməyə cəhd edir. Nəticədə dəyişkənliyə məruz qalan təbiət insanlar üçün problemə çevrilir. Alimlərin hesablamalarına görə insan cəmiyyəti təşəkkül tapandan bəri, meşələrin üçdə ikisi qırılmış, 200-dən çox bitki və heyvan növləri məhv edilmiş, 10 mlrd. ton oksigen ehtiyatı azalmış, 200 milyon hektardan çox əkin sahəsi dövrüyyedən çıxarılmışdır. İyirminci əsrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı insanların təbiətə olan iqtisadi təzyiqini dəfələrlə artırmışdır.

XXI əsrə qədər qoyduğumuz bir vaxtda hər gün 44 ha torpaq öz münbitliyini itirir, bir heyvan və ya bir bitki növü itir, aclıqdan 40

mindən çox uşaq ölür və təxminən 28 min hektar meşə məhv olur. İnsanın ətraf mühitə neqativ təsiri 3 istiqamətdə baş verir.

- 1) ətraf mühitin çirkləndirilməsi;
- 2) təbii ehtiyatların tükənməsi;
- 3) təbii mühitin dağıdılması.

Sxem 1

Ətraf mühitin çirkləndirilməsi dedikdə insan sağlamlığı üçün önəmli yeri olan su, hava və torpağın fiziki-kimyəvi tərkibinin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu çirklənmə kosmik (vulkan püskürməsi və s. kimi təbii proseslər nəticəsində) və antropogen (insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı) olur.

Antropogen çirklənmə toz, qaz, kimyəvi, aromatik və istilik növlərinə bölünür. Təbii regionlardan asılı olaraq bu çirklənmənin miqyası kiçik və böyük olur. Sənayenin inkişaf etdiyi şəhərlərdə ətraf mühitin çirklənməsi daha sürətli və böyük miqyaslı olur (təxminən ümumi çirklənmənin 70-80%-i şəhərlərin payına düşür). Sənaye sahələri arasında “çirkliliyə” görə birinci yeri metallurgiya sənayesi (çirklənmənin 34%-i bu müəssisələrin payına düşür), sonrakı yerləri müvafiq olaraq energetika (27%), neft sənayesi (12%), kimya (9%) və qaz sənayesi (7%) tuturlar.

Aqrar sahənin ətraf mühiti çirkləndirməsi isə, gübrə və kimyəvi maddələrin geniş tətbiqi, habelə zərərli tullantılarını məhv edə bilmədiyimiz heyvandarlıq kompleksləri şəbəkəsinin sıxlaşdırılması ilə baş verir.

Dünyada hər il adambaşına təxminən 20 tondan çox tullantı düşür. Atmosferdə kükürd və azot oksidlərinin artması nəticəsində yaranan “turşulu” yağışlar məhsulu məhv edir və balıq ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur. Eyni zamanda karbon qazının atmosferdə normadan çox artması “istixana effekti” deyilən hadisə ilə nəticələnə bilər ki, bu da Yer və Kosmos arasındakı istilik mübadiləsi prosesinin pozulması ilə nəticələnə bilər. “İstixana effekti” özünü Yerin ümumi temperaturunun (əgər bu rəqəm 30 il öncə 14,2°C idisə, indi artıq 15 C⁰-ni keçib) artmasında daha ciddi göstərir. Əgər son 100 il ərzində Dünya okeanı təxminən 10-12 sm qalxmışdırsa, alimlərin hesablamalarına görə bu rəqəm, növbəti yüz illikdə 10 dəfə arta bilər.

“İstixana effekti”nin digər bir nəticəsi **səhrələşmə prosesinin** sürətlənməsidir. Hal-hazırda hər il təxminən 6 mln. ha ərazi səhralığa çevrilir.

Ozon qatının vəziyyəti də bilavasitə havanın çirklənməsi ilə əlaqədardır. Bildiyiniz kimi bu qat Yer kürəsini öldürücü ultra-

bənövşəyi şulardan qoruyur. Atmosferdə xlor, karbon, freon, fleron və s. qazların artması nəticəsində ozon qatının tədricən dağılması prosesi gedir ki, bu da çox qorxuludur.

İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində təbii ehtiyatların tükənməsi prosesi sürətlənmişdir. Meşələrin qırılması, daş kömür, neft, təbii qaz ehtiyatlarının və digər faydalı qazıntıların istifadə olunmasının yüksək tempi bu sahədə mənfi proseslərin sürətlənməsinə təkan vermişdir. Təbii su ehtiyatlarının azalması isə daha böyük təhlükələrdən xəbər verir.

Şəhərləşmə (urbanizasiya) prosesinin sürətlənməsi və əhalinin artımı da mühüm amil sayılır. Ötən əsrdə əgər hər 100 il ərzində dünyaya əhalisinin sayı 1 mlrd. nəfər artırdısa, XX əsrin əvvəllərində hər 30 ildən bir, ikinci yarısından isə hər 15 ildən bir 1 mlrd nəfər artır. 1999-cu ilin sonunda dünya əhalisinin sayı 6 milyard nəfərə çatdı.

Dünya əhalisinin 56%-i Asiya, 25%-i Afrika, 11%-i Cənubi Amerika, 8%-i Avropa, 3%-i Şimali Amerikada yaşayır.

Ətraf mühitin çirklənməsi, təbii sərvətlərin tükənməsi və təbii ekoloji tarazlığın pozulması qorxusu, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləməyin yeni formasını yaratmışdır ki, bu da **təbiətin qorunması** adlanır. Bu insanın ətraf mühitə qarşı apardığı dağıdıcılıq fəaliyyətinə yönəlmiş əks reaksiya formasıdır ki, onun da əsas məqsədi cəmiyyət və dövlətin köməyi ilə təbiət və cəmiyyət arasındakı münasibətləri daha şüurlu şəkildə tənzimləməkdir.

Ətraf mühitin qorunması iqtisadi və inzibati metodlarla həyata keçirilir ki, bu da bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü yaşayan dövlətimiz üçün önəmli sayılır.

2. Cəmiyyət və təbiətin inkişaf konsepsiyaları

Ekoloji hüquq normaları insan və ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələr sisteminin mahiyyətindən doğan baxışlar əsasında formalaşır. Əgər bu baxışlar sistemi, bir tərəfdən cəmiyyətin tarixi inkişafı və təbiətlə münasibətdə toplanmış müsbət təcrübələrlə müəyyənləşdirilirsə, digər tərəfdən də, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri və qarşısına qoyduğu tapşırıqları müəyyən edir. Odur ki, ekoloji hüquq tənzimləmə sistem ilə tanış olmazdan əvvəl, təbiət və cəmiyyətin əlaqələrinin fəlsəfi inkişaf konsepsiyaları ilə tanışlıq daha məqsədəuyğun olardı.

İnsan və ətraf mühit, təbiət və cəmiyyət əlaqələrinin mahiyyəti, müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı fəlsəfi məktəb və cərəyanların diqqətini cəlb etmişdir. Qədim və orta əsrlərdə **naturalist konsepsiya** üstünlük təşkil etmişdir. Bu konsepsiya, təbiətə gözəgörünməz qüvvə, müdrik yaranış, cəmiyyət üzərində ideal ilahi qüvvə kimi baxmışdır. Cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması ekoloji mühitin real qiymətləndirilməsinə imkan verməmişdir. Bu baxışın tərəfdarları cəmiyyətdə də təbii seçmə qanununun tətbiqini istəyirdilər, daha doğrusu, “Güclünün aciz üzərində qələbəsi” prinsipini qəbul edirdilər.

Digər bir naturalist konsepsiya, **təbiətə toxunmamaq** (müdaxilə etməmək) prinsipinə əsaslanır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları təbiətdə heç bir şeyin artıq və əskik olmadığını qəbul edirdilər. Onlara görə, təbiət özü hər şeyi gözəl bilir və insanların təbiətə müdaxiləsi cəmiyyətlə qarşıdurma ilə nəticələnir. Məsələn, insanların öz təsərrüfat maraqları naminə Aral gölünə müdaxiləsinin acı nəticələri göz qabağındadır.

İstehsalın sənaye əsasında sürətli inkişafı kapitalizmin ilkin mərhələsində naturalist konsepsiyaları tədricən sıxışdırmağa başladı. İnsanın təbiət üzərində hökmranlıq etməsi ideyasına əsaslanan yeni bir konsepsiya – **istehlak konsepsiyası** formalaşmağa başladı. Belə konsepsiyanın təzahürü cəmiyyət tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi

ilə qəbul edilməyə başladı. Feodalizmdən yenidən qurtarmış cəmiyyətdə, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lazım olan bütün ehtiyatlar təbiətdən alınmağa başlandı. Lakin təsərrüfatın sürətli inkişafı, bu konsepsiyanın müəyyən mərhələdən sonra lazımsız olduğu fikrini gündəmə gətirdi.

Müasir mərhələdə isə istehlak konsepsiyası, təbiət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin ahəngdarlığı yolunda “əyləc” qismində çıxış edir. İnsanın təbiət üzərindəki hökmranlığı ətraf mühitin deqradasiyası ilə nəticələnmişdir. Təbiət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin gərginləşməsi və bu qarşıdurmanın təhlükəli həddə yaxınlaşması XX əsrin 70-ci illərində yeni bir konsepsiyanın yaranması ilə nəticələndi. Yeni yaranmış **konsepsiya “alarmizm” (“alarm”-alman sözü olub “həyəcan” deməkdir)** adlandırıldı. Alarmizm müasir istehsal prosesləri nəticəsində ətraf mühitin deqradasiyası prosesinə qarşı insanların reaksiyasıdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları heç bir siyasi partiyayı təmsil etməsələr də, dünyada “Yaşılar hərəkatı” (“Qrınpis”) kimi tanınırlar.

Sosioloqlar alarmist konsepsiyasını 2 növə ayırırlar: **pessimist və optimist**. Pessimistlərə görə, müasir sivilizasiya cəmiyyəti qarşısı alınmaz qəzaya (katastrofa) sürükləyir. Optimistlər isə insan zəkasının cəmiyyəti bəlalardan qurtaracağına inanırlar.

Son zamanlar isə **ekoloji böhranın səbəbləri konsepsiyası** formalaşmağa başlamışdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları, ekoloji böhranın səbəbləri kimi – elmi-texniki inkişaf və əhəlinin artımını əsas götürürlər. Onlara görə insan artımının qabağı alınmalı və insanların sayı demoqrafik minimuma uyğunlaşdırılmalıdır. Lakin bu resept bütün dünya ölkələri üçün eyni ola bilməz. Süni yolla (müharibələr, əhəlinin kütləvi qırılması, lazımi tibbi xidmət göstərilməməsi və s.) insan artımının tənzimlənməsi isə cəmiyyətdə insan haqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir.

Ekoloji böhranın səbəblərini (texniki və demoqrafik) araşdıran qərb sosioloqları, bu dalandan çıxmaq üçün aşağıdakı strateji istiqamətləri təklif edirlər:

1. təbiətə toxunmamaq strategiyası;
2. təbiətə hücum strategiyası;
3. təbiətdə özünütənzimləmə və insanın uyğunlaşması (adaptasiyası) strategiyası.

"Təbiət və cəmiyyət" sisteminin inkişafı materialist dialektikanın qanunları əsasında inkişaf edir. Bu qanunlar həm iqtisadi, həm də ekoloji münasibətlərə bərabər səviyyədə şamil olunur və "cəmiyyət-təbiət" problemlərinin araşdırılmasında böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Həmin qanunlar aşağıdakılardır:

- **ətraf mühitin ahəngdarlığı və vəhdəti qanunu;**
- **kəmiyyət dəyişikliklərinin mütləq keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi qanunu;**
- **əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu;**
- **inkarı-inkar qanunu.**

Bu qanunların inkar edilməsi təbiət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin məğzini və inkişaf istiqamətlərini görməməklə nəticələnər, habelə ekoloji (ictimai) münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi normalarının yaradılmasına ciddi maneçilik törədə bilər.

3. Dövlətin və hüququn ekoloji funksiyaları

Cəmiyyətin siyasi təşkili üçün yerinə yetirdiyi bütün funksiyalar sistemində dövlət, ekoloji funksiyalara da baxmaq məcburiyyətində qalır. Dövlət idarəetmə sistemində bu funksiya, ətraf mühitin mühafizəsi problemi gündəmə gəldikdən sonra baş vermişdir. Çünki həmin vaxta qədər, təbiətdən istifadəyə dövlətin iqtisadi fəaliyyəti kimi baxılmış və bu məsələlər dövlətin iqtisadi funksiyaları kimi qəbul olunmuşdur. Ekoloji şəraitin gərginliyi, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri dövlətin daxili funksiyaları içərisində, sərbəst ekoloji funksiyaların yaranmasını zəruri etmişdir.

Dövlətin ekoloji funksiyalarının **əsas məqsədi** cəmiyyətin iqtisadi və ekoloji maraqlarının səmərəli nisbətini müəyyən etmək,

insanların təmiz hava, sağlam və əlverişli ətraf mühit kimi hüquqlarının reallaşdırılması üçün lazımi zəmin yaratmaqdır.

Təbiətdən istifadə dedikdə, insanların iqtisadi, ekoloji, sağlamlıq və mədəni maraqlarını təmin etmək üçün təbiətin faydalı xüsusiyyətlərindən yararlanması başa düşülür. Təbiətdən istifadəni daha səmərəli tənzimləmək üçün dövlət müxtəlif üsullardan istifadə etməyə çalışır. Burada dövlətin əsas məqsədi təkcə iqtisadi və mədəni-sağlamlıq effekti əldə etmək deyil, eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsini təmin etməkdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi dövlətin ekoloji fəaliyyət növü olub, indiki və gələcək nəsillər üçün mövcud bitgi və heyvanlar aləminin qorunub saxlanması tədbirlərinin toplusu sistemidir.

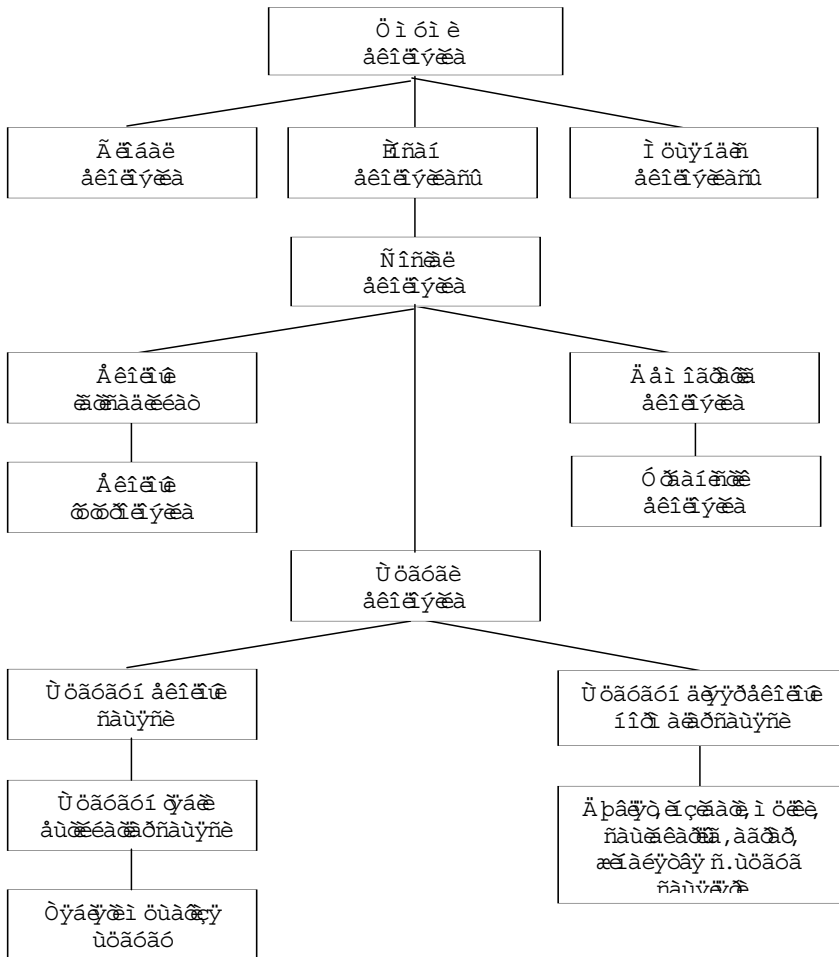
Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas məqsədi isə, insanı onun həyat və sağlamlığına təhlükə törədən ətraf mühitin qeyri-sağlam təsirlərindən qorumaqdır.

Məlumdur ki, dövlət ekoloji funksiyalarını yerinə yetirərkən müvafiq iqtisadi, təşkilati və hüquqi (qanuni) mexanizmlərdən istifadə edir. Dövlətin ekoloji funksiyasının hüquqi mexanizmi, ekoloji hüququ realizasiya etməyə xidmət edir. Hüququn ekoloji funksiyası əvvəllər mövcud olmayan bir funksiyadır. Hüququn bu funksiyası da cəmiyyətin idarə olunması vasitəsi kimi çıxış edir. Hüququn ekoloji funksiyasının yaranması və inkişafının əsas səbəbi, təbiət və cəmiyyət münasibətlərində baş verən və hüquqi tənzimlənməyə ehtiyacı olan ictimai münasibətlərdir. Hüququn ekoloji funksiyasının məqsədi, təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitin daha səmərəli mühafizəsini təmin etmək üçün cəmiyyətin hüquqi tənzimləmə vasitəsinin təmin olunmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün isə lazımi hüquqi normalar işlənib hazırlanmalıdır.

Hüquq sisteminin digər funksiyaları ilə müqayisədə ekoloji funksiyalar özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu təbiət və cəmiyyət münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələri zamanı ictimai münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə ki, ekoloji funksiyalar forma

kimi hüquq sisteminə aid olunsu da, məzmununa görə ekologiya sisteminə daxildir. Ekoloji elmlər sistemi şərti olaraq iki yerə bölünür (sxem 2).

Sxem 2

Gördüyünüz kimi, hüquqi ekologiya sosial ekologiya sisteminə daxil olub, insan və ətraf mühit arasındakı ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin normalar toplusunu özündə birləşdirmişdir.

Hüquqi ekologiya isə iki əsas yarımqrupa bölünür. Birinci yarımqrupa hüququn ekoloji sahəsi, təbiəti mühafizə hüququ və hüququn təbii ehtiyatlar sahəsi daxildir. İkinci yarımqrupa isə torpaq, mülki, inzibati, maliyyə, cinayət və s. sahələrin ekoloji tələblərə cavab verən konkret hüquqi normaları daxildir.

Ekoloji hüququn həyata keçirilməsini reallaşdıran hüquq normalarına ekoloji-hüquqi normalar deyilir. Əgər bu normalar hüququn ekoloji sahələri olan – təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatların istifadəsi ilə əlaqədardırsa, onda onlar baza (əsas) normaları hesab olunur. Məhz onların bu xüsusiyyəti ekoloji hüququn istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Çünki baza normaları əsasında müəyyən edilən təsərrüfat, cinayət, inzibati, beynəlxalq, maliyyə və s. hüquqi normalar **törəmə (ikinci) hüquqi normalar** hesab olunur.

Ekoloji-hüquqi normaların özəlliyi onunla seçilir ki, bu hüquqi normalar təkcə “təbiət-cəmiyyət” ictimai münasibətlərini tənzimləmir, eyni zamanda bu münasibətlərin ekoloji qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Beləliklə, digər hüquq normalarından fərqli olaraq, ekoloji-hüquq normaları sosial və ekoloji qanunauyğunluqların vəhdətini tənzimləyən “canlı” normalardır.

Ekoloji-hüquqi normalar hazırlanarkən iqtisadiyyat və ekologiyanın mütənasibliyi mütləq nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə belə hüquqi normaların heç bir müsbət perspektivi ola bilməz.

4. Ekologiya hüququnun anlayışı, mənbələri və prinsipləri

Ekologiya hüququ ümumi hüququn müstəqil sahəsi olub, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri sahəsindəki münasibətləri tənzimləyir. Bu qarşılıqlı təsir bir tərəfdən təbii mühitin (təbii ehtiyatların) ayrı-ayrı komponentlərinin insan vasitəsilə istifadəsi, digər tərəfdən onun insan fəaliyyətinin zərərli nəticələrindən mühafizəsi kimi özünü büruzə verir. Odur ki, ekologiya hüququnun predmeti ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi zamanı yaranan ictimai münasibətlər – ekoloji münasibətlərdir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, ekologiya hüququnu ətraf təbii mühitin qorunması, artırılması və yaxşılaşdırılması məqsədi ilə təbiətin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri sahəsində münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların sistemi kimi təyin etmək olar.

Cəmiyyətin ekoloji mənafeyinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, göstərilən münasibətlərə hüquqi təsir əsasən inzibati-hüquqi (amirlik) metodundan istifadə etməklə həyata keçirilir (ictimai münasibətlərin iştirakçılarının hüquq və öhdəliklərini nəzər alan, həmçinin onların riayət edilməsinə dövlət məcburetmə tədbirlərinin hakimiyyət göstərişlərinin müəyyən edilməsi). Bununla yanaşı, bazar münasibətlərin inkişafı şəraitində mülki-hüquqi (dispozitiv) metodun tətbiq edilməsi genişlənir (təbiətdən istifadə hüququnun subyektlərinin məhkəmə müdafiəsi, təbiətdən istifadənin təşkilində müqavilə əsaslarının həyata keçirilməsi və s.).

Ekologiya hüququ bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən – onun sistemini əmələ gətirən normalar, institutlar və yarım-sahələrin toplusundan təşkil olunmuşdur. Ekologiya hüququ hüququn bir çox başqa sahələri kimi **Ümumi və Xüsusi** hissəyə bölünür.

Ekologiya hüququnun ümumi hissəsi ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin ən ümumi əsasını təşkil edən əhəmiyyətə malik olan və onun vəzifələrini, prinsiplərini və obyektlərini müəyyən edən, dövlətin ekoloji funksiyasının hüquqi əsaslarını

həyata keçirən, ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin səmərəli iqtisadi mexanizminin təsiri, təbiətdən istifadə hüquq və təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ, ekoloji hüquq pozuntularına görə məsuliyyəti və s. birləşdirən hüquqi normalar və institutlardır.

Xüsusi hissənin tərkibinə təbii ehtiyatların (təbii komplekslərin) ayrı-ayrı növlərinin hüquqi rejimini qaydaya salan və öz növbəsində ekologiya hüququnun institutları və yarım sahələrini əmələ gətirən hüquqi normalar daxildir.

Ekologiya hüququnun mənbələri adı altında onun xarici ifadə formaları anlaşılır. Onlara normativ hüquqi aktlar və normativ hüquqi müqavilələr aiddir.

Ekologiya hüququnun əsas mənbələri – səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlardır (qanunlar, qərarlar, təlimatlar və s.). Onların arasında hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və ekoloji münasibətləri tənzimləyən ən mühüm normativ hüquqi aktları ayırmaq lazımdır. Belə normativ aktlar içərisində baza rolunu oynayan “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu qanun ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir. Böyük qrup normativ hüquqi aktları təbii komplekslərin – torpaq, meşə, su, yerin təki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və s. təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin hüquqi rejimini nizama salan qanunlar təşkil edir.

Təbiət (təbii mühit) cəmiyyət tərəfindən istifadənin və mühafizənin inteqrasiya olunmuş obyektidir, lakin dövlət-hüquqi təsiri onun bütün komponentlərində həyata keçirilmir.

Ekologiya hüququnun tənzimlədiyi istifadə və mühafizə obyektləri təbii mənşəyə malik, təbii mühitlə ekoloji cəhətdən qarşılıqlı təsirdə olub, cəmiyyət üçün sosial-ekoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda qeyd olunan əlamətlərə malik olan obyektlər sırasına təbii ehtiyatlar – torpaqlar, meşələr, sular, yerin təki, heyvanlar alə-

mi, atmosfer havası, təbii komplekslər – qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar, təbii landşaftlar və s., həmçinin insanı əhatə edən mühit – şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin, sənaye, kənd təsərrüfatı, rekreasiya (istirahət) zonaları və s. təbii mühiti daxildir. Təbii ekoloji sistemlər, Yerin ozon qatı, genetik fond və digər obyektlər də həmçinin qanunla mühafizə olunur.

Təbii obyektlərin xüsusiyyətləri onların mühafizəsinin həyata keçirilməsinin konkret formaları ilə şərtlənir. Ətraf mühitin mühafizəsi torpaqların, meşələrin, suların və digər təbii ehtiyatların (səmərəli qorunması və artırılması vacibliyi nəzərə alınmaqla istifadəsi) səmərəli istifadəsini nəzərdə tutan və ya əksinə, təbii obyektlərin və təbii komplekslərin təsərrüfat istifadəsindən tam və ya qismən götürülməsi yolu ilə (xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin – qoruqların, yasaqlıqların və s. yaradılması) təsərrüfat və ya digər fəaliyyət prosesində həyata keçirilə bilər. Ekologiya hüququnun xüsusi obyekti kimi insanın yaşadığı mühitin mühafizəsi çox mühüm spesifikasiyaya malikdir. Göstərilən obyektlərin səmərəli istifadəsi və mühafizəsinin hüquqi rejimi məsələləri sonrakı bölmələrdə araşdırılacaq.

Ətraf təbii mühitin mühafizəsi ekoloji hüququn normalarında nəzərdə tutulmuş rəhbər ideyalarla, müəyyən prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Onların arasında mərkəzi yeri insanların həyat və sağlamlıqlarının mühafizəsinin üstünlüyü tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və ekologiya qanunvericiliyində vətəndaşların həyat və sağlamlığı üçün rahat təbii ətraf mühit hüququ təsbit olunur və onun təmin olunmasının əsas zəmanəti müəyyənləşdirilir. Qanunvericilikdə Azərbaycan vətəndaşlarının istər fərdi qaydada, istərsə də ictimai ekoloji birliklər vasitəsilə həyata keçirilə bilən bir sıra digər ekoloji hüquq və ekoloji öhdəlikləri də nəzərdə tutulmuşdur.

Ekologiya hüququnun prinsipləri

Hər bir hüquq sahəsi müəyyən prinsiplər üzərində qurulur və fəaliyyət göstərir. Həmin prinsiplər bütün dünya ölkələrində eyni olub, hüququn mahiyyətini və sosial təyinatını, həmçinin başlıca xüsusiyyətlərini ifadə edir. Müstəqil hüquq sahəsi kimi ekologiya hüququnda da ekoloji hüquq münasibətlərinin bütün iştirakçıları qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, müəssisələr, ictimai birliklər və vətəndaşlar həmin hüquq prinsiplərini öz fəaliyyətləri zamanı əldə rəhbər tutmalıdırlar. Bu prinsiplərə əməl olunması, dövlətin hüquqi və sosial xarakterinin, həmçinin təbiətdən səmərəli istifadənin və onun mühafizəsinin təmin edilməsi üzrə, insanların ekoloji hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi üzrə fəaliyyətin səmərəliliyinin meyarı rolunu oynaya bilər.

Bu prinsiplər həm ümumi hüquq nəzəriyyəsində istifadə olunan ümumi hüquqi prinsiplərə, həm də ekologiya hüququna xas olan spesifik prinsiplərə sahəvi prinsiplərə əsaslanır.

Belə ki, sosial ədalət və sosial azadlıq prinsipi, hüquq bərabərliyi (qanun qarşısında hamının bərabər olması) prinsipi, hüquq və vəzifələrin vəhdəti prinsipi, təqsirə görə məsuliyyət prinsipi, qanunçuluq prinsipi və s. bütövlükdə hüququn mahiyyətini müəyyən edən prinsiplərdir.

Sahəvi (spesifik) prinsiplər xüsusi normalarda (prinsip normalarında) ifadə oluna bilər və ya hüquq normalarının analizindən törəyə bilər. Məsələn, ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsipləri “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanunun 3-cü maddəsində müəyyən edilmişdir. Həmin prinsiplər eyni zamanda ekologiya hüququnun prinsipləri hesab olunur.

Beləliklə, ekologiya hüququnun prinsipləri AR Konstitusiyasında “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” və s. qanunlarda və BMT-nin ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi ilə bağlı qəbul etdiyi bütün beynəlxalq normativ-hüquqi aktların müvafiq maddələrində əks

olunmuş, ekologiyanın əsas qanun və prinsipləri əsasında formalaşmışdır. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

1) bütün təbii ehtiyatlar ərazisində olduğu ölkənin dövlətinə və xalqına məxsusluğu;

2) hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;

3) hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq hüququ;

4) hər kəsin, ekoloji hüquqpozmalarla əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ;

5) ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur;

6) ekologiya hüququnun demokratikləşdirilməsi;

7) humanistlik;

8) təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi və bərpası;

9) ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi və sosial inkişaf;

10) ekoloji tarazlığın qorunması və mühafizəsi;

11) ətraf mühitin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasının təmin edilməsi;

12) sosial iqtisadi və mənəvi estetik problemlərin qarşılıqlı həlli;

13) ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması;

14) dövlət nəzarəti, ətraf mühitin mühafizəsi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət;

15) təbiətdən pullu istifadə;

16) ətraf mühitə təsir göstərmənin icazəli qaydası;

17) ətraf mühiti çirkləndirmənin ödənişli olması;

18) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq.

5. Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəlləsi və ekoloji qanunvericiliyin aktları ilə tənzimlənir. O, təbii ehtiyatların mənsubiyyətini möhkəmlədən hüquqi normaların məcmusu olub, onların əldə edilməsi şərtlərini tənzimləyir, onlarla sahibkarlıq, istifadə və idarəetmə qaydalarını həyata keçirir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi cəhətdən mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə, xüsusi və digər formaları qəbul edilmişdir. Göstərilən formaların təsnifatı mülkiyyət hüququnun subyektlərinə görə aparılır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan Respublikasının ərazisi hüdudlarında torpaq yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikası müstəsna mülkiyyətidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsində göstərilir ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur.

İstər cəmiyyətin, istərsə də müəyyən ərazidə yaşayan xalqların həyat fəaliyyətində iqtisadi və təbii xüsusiyyətləri təbii ehtiyatların rolunu və yerini müəyyən edir torpaq və digər təbii ehtiyatlar xalqların mülkiyyət obyekti kimi deyil, daha çox onların həyat və fəaliyyətinin əsası yaşayış mühiti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dövləti ölkənin təbii sərvətlərinin əsas mülkiyyətçisidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət mülkiyyət hüququnun obyektləri torpaqların əksər hissəsi, meşə və su fondu, yerin təki, vəhşi fauna və digər təbii ehtiyatlardır.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ torpaq sahələrinə və onlarda yerləşmiş-ayrılmış (qapalı) sututarlar və ağac-kol bitkilərinə aiddir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində “təbii ehtiyatlar” anlayışı dəqiqləşdirilmir. Əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlara aid bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi (1997-ci il 30 dekabr) Su Məcəlləsi (1997-ci il 25 dekabr) “Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1998-ci il 13 fevral), Torpaq Məcəlləsi (1999-cu il 25 iyun) və s. belə qanunlardandır.

Təbii ehtiyatlarının əsas hissəsi dövlətə məxsus olduğu üçün onlar, digər subyektlərə yalnız istifadəyə verilir. Təbiətdən istifadə hüququ, hüquqi normaların sistemini göstərən, təbii ehtiyatların istifadəsinin qaydaları və şərtlərini, təbiətdən istifadəçilərin hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən ekologiya hüququnun mühüm institutudur.

Subyektiv mənada təbiətdən istifadə hüququ təbii obyektin istifadəyə alınması ilə əlaqədar subyektin əldə etdiyi konkret hüquq və öhdəliklərin məcmuyudur.

Təbiətdən istifadə hüququnun subyektə vətəndaşlar və hüquqi şəxslər, obyektə isə həm fiziki (yerlərdə natura kimi), həm də hüquqi (müvafiq hüquqi sənədlərin qanuniləşdirilməsi yolu ilə) cəhətdən ayrılmış təbii ehtiyatların müəyyən hissəsidir.

Təbiətdən istifadə hüququ bir neçə əsas növlərə görə təsnifləşdirilir: istifadə qaydaları və şərtlərinə görə ümumi və xüsusi; obyektinə görə torpaqdan istifadəyə, meşədən istifadəyə, yerin təkindən istifadəyə, sudan istifadəyə və s.; istifadə müddətinə görə müddətsiz (daimi) və müddətli (müvəqqəti), bu da öz növbəsində uzun və qısa müddətli ola bilər.

Təbiətdən istifadə hüququnun ümumi və xüsusi kimi bölgüsü mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiətdən ümumi istifadə hüququ bütün vətəndaşlar üçün təbii mühitdən sərbəst və pulsuz istifadənin zəmanətli qanuni imkanı olub, hər bir insanın həyatının yeri, şəraiti və vəsiyyəti kimi təbiətdən istifadəni nəzərdə tutur. O bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından irəli gəlir və hazırkı qanunvericiliyin (torpaq, meşə, su və s.) normalarında konkretləşdirilir.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququ xüsusi hüquqi sənəd (lisenziya, icarə müqaviləsi, dövlət aktı və s.) əsasında həyata keçirilən

cəmiyyətin təsərrüfat və digər maraqlarının ödənilməsi prosesində onların məqsədli təyinatına uyğun olaraq təbii ehtiyatların müəyyən hissəsinin qanunla müəyyən olunmuş qaydada istifadəsi imkanını göstərir. O, adətən pullu olur.

Beləliklə, təbiətdən ümumi və xüsusi istifadə hüququ bir-birindən bir neçə əlamətinə görə fərqlənir: subyektinə görə, həyata keçirilməsinin məqsəd və qaydasına görə, meydana çıxmasının əsasına görə.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququnun xitam edilməsinə əsas təbii ehtiyatların müvafiq növlərinə uyğun olan, konkret adları torpaq, meşə, su və s. qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqi faktlardır.

Bununla yanaşı bütün təbii ehtiyatların ümumi sayına aid olan məsələn, istifadə müddətinin qurtarması, hüquqi şəxsin təbiətdən istifadəçinin ləğv edilməsi, dövlət və ictimai ehtiyatlar üçün təbii obyektlərin istifadədən götürülməsi, təbii obyektlərin mühafizəsi və ya məqsədli istifadə qaydalarının pozulmasını təbiətdən istifadə hüququna xitam edilməsinin bir neçə əsası kimi ayırmaq olar.

6. Ekoloji hüquq sərbəst hüquq sahəsidir

Adətən, bu və ya digər hüquq sahəsinin sərbəstliyi, onun özünə xas olan hüquqi tənzimləmə vasitələri, üsulları, daha doğrusu, bu hüquq sahəsinin sərbəstliyini sübut edən ictimai münasibətlərin tənzimləmə qaydaları, tənzimləmə prinsipləri və həmin sahənin cəmiyyət tərəfindən vacibliyinin dərk edilməsi ilə müəyyən olunur. Ekoloji hüquq sahəsinin analizi bizə əsas verir ki, bu hüquq sahəsinin tamamilə sərbəst olduğu iddiasını qəbul edək.

Ekoloji hüququn predmeti (mövzusu) təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən ictimai (ekoloji) münasibətlərdir. Bu münasibətlər iki qrupa bölünür:

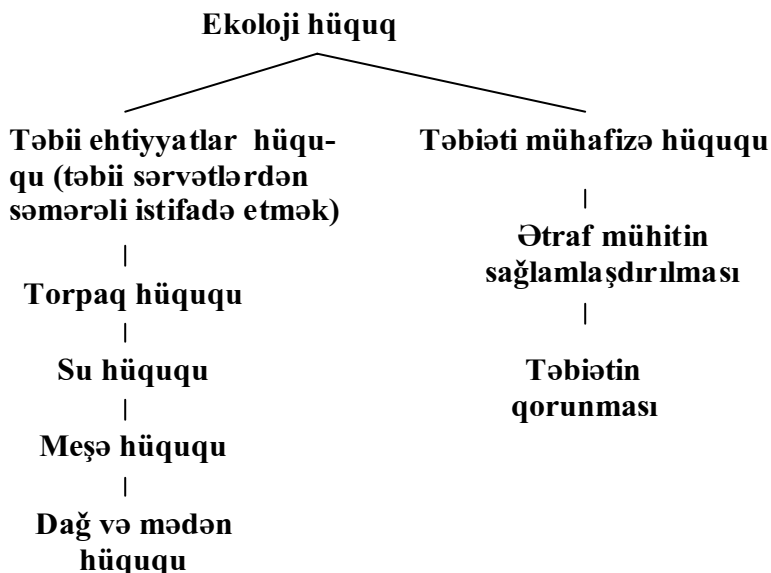
- 1) sahələr üzrə;
- 2) kompleks şəkildə.

Sahələr üzrə ictimai (ekoloji) münasibətlər yeraltı sərvətlər, torpaq, meşə, su, heyvanlar aləmi və atmosfer havasının qorunmasını əhatə edir.

Kompleks ekoloji münasibətlər isə, təbii ərazilər, təbii qoruq fondları, müalicə sağlamlıq, rekrasiya (istirahət), sanitar və digər zonaların qorunmasını əhatə edir. Hər iki münasibətlərin cəmi isə ümumilikdə ətraf mühitin mühafizəsini təmin edir. Ayrı-ayrılıqda, hər iki ictimai münasibətlərin özünəməxsusluğunu sübut etməyə elə bir ciddi ehtiyac duyulmur. Çünki digər heç bir hüquq sahəsinin belə konkret predmeti yoxdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hələ də ekoloji hüquq sahələri cəmiyyətdəki ictimai münasibətlərin qorunması tapşırığını yerinə yetirir. Məsələn, cinayət hüququ əmlak, əmək, inzibati, torpaq, ekoloji və s. sahələrdə pozulmuş qanunlara görə cəza müəyyənləşdirir. İnzibati hüquq əmlak, əmək, inzibati, ekoloji və s. sahələrdə pozulmuş qaydalara görə cərimə və tənbehləri müəyyənləşdirir. Ekoloji hüquq isə daha çox sahəlidir və cəmiyyətdəki bütün tənzimləyici münasibətləri özündə əks etdirir.

Ekologiya hüququna aşağıdakı hüquq sahələri daxildir (sxem 3):

Sxem 3

Ekoloji hüququn ictimai münasibətlərə təsir metodu hüquqi normalar baxımından iki qrupa bölünür:

- 1) inzibati hüquqi normalar;
- 2) mülki hüquqi normalar.

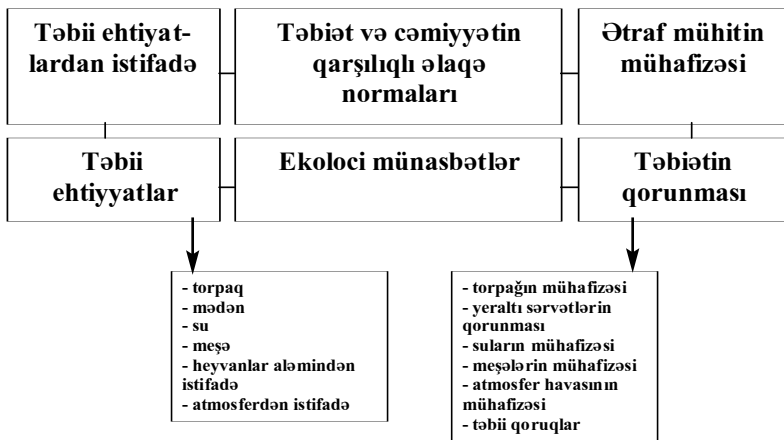
İnzibati-hüquqi metod tərəflərin hüquqi cəhətdən qeyri-bərabər statusu ilə bağlıdır. Belə ki, hakimiyyət və tabeçilikdə olan tərəflər şaquli idarəetmə prinsipləri ilə tənzimlənir, yəni hakimiyyətin qərarları tabeçilikdə olanlar tərəfindən müzakirəsiz icra olunur.

Mülki hüquqi metod isə tərəflərin hüquqi cəhətdən bərabərliyinə əsaslanır və üfüqi idarəetmə prinsipinə tabedir. Hər iki təsir mexanizmi hüquqi təsirin təbiəti ilə bağlıdır. Ekoloji hüququn obyektı olan təbii obyektlər (su, torpaq və s.) ətraf mühitlə üzvü əlaqədə olduğu üçün onların hüquqi tənzimlənməsi normaları digər

hüquq sahələrindən kəskin fərqlənir. Lakin təbii obyektlərin xarakterinə daha çox inzibati metodlar uyğun gəlir. Çünki bu metodun əsas üstünlüyü, onun **qadağanedici, xəbərdaredici və hüquqverici** normalarının olmasıdır.

Ekoloji hüququn predmetini (öyrəndiyi sahələri) sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (sxem 4):

Sxem 4

Təbiətin qorunması üçün hüquqi metodlar aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

1. ekoloji hüququn obyektləri müəyyən edilir;
2. hüquqi normalar müəyyənləşdirilir;
 - a) öhdəlik;
 - b) xəbərdarlıq tədbirləri;
 - c) qadağalar;
 - d) nəzarət;
 - e) məsuliyyət.

Ekoloji hüququn predmeti və metodları ilə tanış olduqdan sonra, bu hüququn təzahür formalarını öyrənməyə çalışaq.

Ekoloji hüququn da digər hüquq sahələri kimi 3 təzahür forması vardır:

- 1) hüquqi konsepsiya;
- 2) hüquqi normalar;
- 3) hüquqi münasibətlər.

Hüquqi konsepsiyanın əsasını, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri ideyası təşkil edir. Belə bir əlaqənin tənzimlənməsi üçün, mütləq **hüquqi normalar** tələb olunur. Bu hüquqi normalar ayrı-ayrı qanunlarda öz əksini tapmaqla, bütünlükdə təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin tənzimlənməsi üçün hüquqi baza-qanuvericilik (ekoloji) bazası formalaşdırır.

Eyni zamanda həyata keçirilməyən hüquqi normalar deklarativ xarakter daşıyır və "kağız qanun"ları rolunda çıxış edir. Ekoloji hüquqi normalar bəzən cəmiyyətdə dəyişən ictimai münasibətləri vaxtında və düzgün əks etdirə bilmir. Məhz bu zaman, digər hüquq sahələrində olduğu kimi, **hüquqi münasibətlər forması** özünü vacib hüquqi element kimi göstərir. Əgər bu münasibətlər vaxtında reallaşmasa, onda heç bir məqsədə vaxtında nail olmaq mümkün deyildir.

Beləliklə, ekoloji hüquq da, digər hüquq sahələrində olduğu kimi, bu üç formanın birgə fəaliyyəti nəticəsində təzahür edə bilər.

Təbii ehtiyatlardan istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi ilə insanların münasibətlərini tənzimləyən qaydalara ekoloji hüquq normaları deyilir.

Ekoloji hüquq normalarını şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar:

- 1) Sahələr üzrə (torpaq, su və s. qorunması);
- 2) Kompleks (təbii komplekslərin istismarı və mühafizəsi);
- 3) ekolojiləşdirilmiş normalar (inzibati, cinayət, təsərrüfat və s. kimi hüquq sahələrinin normaları).

Məzmununa görə bu normalar aşağıdakı kimi olurlar:

- Prinsip normaları;
- Prioritet (öncül) normalar;
- Qaydalar.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun preambulasında ("Bu qanun ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir. Qanunun əsas məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanmasından və təbiətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarətdir") prinsip normasıdır.

Öncül normalar sahəvi xarakterə malik olduğu üçün 3 səviyyədə qruplaşdırılır:

- a) sahələr üzrə;
- b) sahələrarası;
- c) ümumi ekoloji səviyyə.

Qaydalar imperativ xarakterə malik olub, ekoloji münasibətlərin konkret sahələrinə şamil olunur. Bu qaydalar məzmununa görə aşağıdakı şəkildə olurlar:

- xəbərdaredici;
- qadağanedici;
- bərpaedici (əvəzi ödənilən);
- cəzaverici;
- mükafatlandırıcı;
- hüquqverici;
- icazəverici;
- məcburedici.

Ekoloji hüququn digər hüquq sahələri ilə sıx əlaqəsi vardır, daha çox isə aşağıdakı hüquq sahələri ilə bağlıdır:

- 1) dövlət (konstitusiya) hüququ;
- 2) inzibati hüquq;
- 3) mülki hüquq;
- 4) cinayət hüququ;
- 5) beynəlxalq hüquq.

Dövlət (Konstitusiya) hüququ sahəsində Konstitusiya normaları, icra orqanlarının fəaliyyət prinsipləri ilə daha çox əlaqədardır.

İdarəetmə, nəzarət, inzibati cəzalandırma, inzibati məsuliyyət-inzibati hüquqa aid olsa da, ətraf mühitin mühafizəsində əsas ekoloji-hüquqi mexanizm hesab olunur.

Mülki hüquq daha çox təbiətin mühafizə edilməsi və dəymiş ziyanın ödənilməsi fuksiyaları ilə təmsil olunur.

Təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadə və ətraf mühitə dəymiş ziyan cinayət hüququnun normaları ilə tənzimlənir.

Ekologiya sahəsindəki beynəlxalq əlaqələr və əməkdaşlıq işə Beynəlxalq hüquq normaları əsasında həyata keçirilir.

7. Ekoloji hüququn mənbələri

Hər bir hüquq sahəsi kimi ekoloji hüququn da mənbələri aşağıdakılardır:

- 1) konstitusiya;
- 2) qanunlar;
- 3) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, habelə Nazirlər Kabinetinin sərəncam və qərarları;
- 4) Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əmrləri.

Konstitusiya – ekoloji hüququn əsas hüquqi bazası sayılır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ətraf mühitin mühafizəsi problemi ilə bağlı bir neçə maddə vardır. Bu maddələrin müddəaları ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə ilə bağlı hüquq və vəzifələri müəyyən edir.

Konstitusiyanın 14-cü maddəsində qeyd olunur ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və məna-fələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. Bu maddədə təbii ehtiyatlardan necə istifadə olunması haqqında konkret göstəriş olmasa da, təbii sərvətlər üzərində mülkiyyət hüququ-nun Azərbaycan dövlətinə, dolayısı ilə işə azəri xalqına məxsus ol-ması təsbit olunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, mülkiyyət hüququ əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək

hüquqlarından ibarətdir və təbii ehtiyatlardan istifadə hüququnu həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslərin mənafələrinə xələl gətirmədən dövlət bu hüququnu həyata keçirməlidir, onda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dövləti təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasını təmin etməli və hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmin olunması üçün şərait yaratmalıdır.

Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı dövlətin vəzifəsini müəyyən edən digər bir maddə isə Konstitusiyanın 16-cı maddəsidir. Bu maddənin ikinci hissəsində "Azərbaycan dövləti... ölkənin təbiətini qoruyur" kimi yazılmışdır. Bu müddəada dövlətin ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı vəzifəsi bilavasitə ifadə olunur.

Konstitusiyanın ətraf mühitin qorunması ilə bağlı müəyyən etdiyi digər bir müddəa 39-cu maddədə təsbit olunmuşdur. Orada deyilir ki, "hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır (I hissə)". "Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır (II hissə). Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ özündə bir neçə prinsipi əks etdirir:

- 1) Konstitusiya normasında istifadə olunan mənəvi prinsip;
- 2) Obyektiv ekoloji qanunvericilik sisteminin yaradılması prinsipi;
- 3) Vətəndaşın, dövlətin ətraf mühiti əlverişli, sağlam vəziyyətdə saxlamaq, habelə əlverişsiz, qeyri-sağlam mühitin insana mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tədbirləri həyata keçirmək hüququ.

Qeyd edək ki, bu hüquq Beynəlxalq İnsan Hüquqları kateqoriyasına daxildir və vətəndaşlara, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də aiddir. 39-cu maddənin "hər kəs" ifadəsi ilə başlaması da məhz bunu nəzərdə tutur.

"Sağlam ətraf mühit" anlayışı ətraf mühitin insanın dəyərli, layiqli həyat və sağlamlığının mümkün olduğu vəziyyətini ifadə edir. insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərən, onların layiqli həyat sürməsinə imkan verməyən ətraf mühit isə qeyri-sağlam, əlverişsiz mühitdir.

39-cu maddənin ikinci hissəsində, vətəndaşların əmlakına dəymiş ziyanın əvəzini almaq "hüququ" müəyyən olunmuşdur. Maddənin bu

hissəsində vətəndaşın 2 hüququ nəzərdə tutulur:

1) ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq hüququ;

2) ekoloji hüquqpozma nəticəsində dəymiş zərərin əvəzini almaq hüququ (kompensasiya)

Birinci halda söhbət Azərbaycanın insan üçün, onun konkret fəaliyyətinin nəticəsi olaraq (suların neft məhsulları ilə çirklənməsi, torpaqlarda pestisidlər və digər zəhərli maddələrin toplanması, atmosferin kimyəvi maddələrlə çirklənməsi və s.) və ya təbii fəlakət (zəlzələ, uçqun, sel, tufan və s.) nəticəsində yaranmış əlverişsiz, qeyri-sağlam ərazilərin durumu haqqında həqiqi, obyektiv məlumatların alınmasında olan hüquqdan gedir. İkinci halda isə bu hüquq yalnız ekoloji hüquqpozma olan şəraitdə təzahür edir, yəni təbiəti mühafizə qanunvericiliyini pozan, ətraf mühitə və insanların sağlamlığına ziyan vuran təqsirli, hüquqazidd əməl başa düşülür. Əgər insanların sağlamlığına və ya əmlakına dəymiş ziyan təbii fəlakətlər nəticəsində zühur etmişsə, onda dəymiş ziyanın əvəzini almaq hüququ təzahür etmir. Məsələn, sürüşmə nəticəsində insanların yaşayış yerləri uçmuş və ya tələfat baş vermişsə, bu halda vətəndaşlara ancaq yardım edilə bilər. Çünki baş verən hadisədə konkret olaraq günahkar tərəf yoxdur. Konstitusiyanın 78-ci maddəsində isə “ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur” kimi təsbit olunmuşdur. Deməli, kimliyindən asılı olmayaraq hər bir şəxs təbii mühiti qorumağa borcludur.

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması üçün müəyyən qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu hüquqi bazanın yaradılması hələ Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olarkən başlanılmışdır. Azərbaycan Müstəqillik aktını (1991-ci il) qəbul edəndək təbiəti mühafizə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə sahəsində aşağıdakı qanunlar qəbul edilmişdir:

– “Azərbaycan SSR Təbiətinin Mühafizəsi haqqında” 15 iyun 1959-cu il.

– “Azərbaycan SSR Torpaq Kodeksinin Təsdiqi haqqında” 7 iyun 1970-ci il.

– “Azərbaycan SSR Su Kodeksinin Təsdiqi haqqında” 29 iyun 1972-ci il.

– “Azərbaycan SSR Yeraltı Sərvətlər Kodeksinin Təsdiqi haqqında” 26 noyabr 1976-cı il.

– “Azərbaycan SSR Meşə Kodeksinin Təsdiqi haqqında” 16 dekabr 1978-ci il.

– “Heyvanlar Aləminin Mühafizəsi və İstifadəsi haqqında” 4 dekabr 1981-ci il.

– “Atmosfer Havasının Mühafizəsi haqqında” 4 dekabr 1981-ci il.

– “Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi”.

– “Azərbaycan SSR İnzibati Hüquqpozmalar Məcəlləsi”.

– Müstəqil Azərbaycan Respublikasında son 8 il ərzində təbiəti mühafizə və yeraltı sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması sahəsində aşağıdakı qanunlar qəbul olunmuşdur:

– “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”. 8 iyun 1999-cu il.

– “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”. 8 iyun 1999-cu il.

– “Balıqçılıq haqqında”. 27 mart 1999-cu il.

– “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında”. 26 iyun 1997-ci il.

– “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” 30 dekabr 1997-ci il.

– “Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi” 30 dekabr 1997-ci il.

– “Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi” 9 noyabr 1991-ci il; 25 iyun 1999.

– “Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi” 26 dekabr 1997-ci il.

– “Meliorasiya və İrriqasiya haqqında” 5 iyun 1996-cı il.

– “Yerin Təki haqqında” 13 fevral 1998-ci il.

– “Azərbaycan Respublikasında Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında” 7 yanvar 1993-cü il.

– “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında” 24 mart 2000-ci il.

– “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” 22 iyun 2001-ci il.

- “İcbari ekoloji sığorta haqqında” 12 mart 2002-ci il və s.*
- “Aqrar İslahatların Əsasları haqqında” 18 fevral 1995-ci il.
- “Torpaq İslahatı haqqında” 16 iyun 1996-cı il.

Təbiəti mühafizə sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarından nümunə kimi Azərbaycan Respublikası Ekologiya və təbii sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə 23 may 2001-ci il tarixli 485 sayılı və “Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” 30 mart 1998-ci il tarixli fərmanlarını göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin bu sahədəki fəaliyyəti kafi olsa da bəzi qərarlarını misal göstərmək olar:

– “Təbii ehtiyatlara görə ödəmələrin, çirkəndirici maddələrin təbii mühitə atılmasına görə ödəmələrin tətbiqi və həmin ödənişlərdən əmələ gələn vəsaitdən istifadə haqqında” 3 mart 1992-ci il tarixli 122 sayılı Qərar;

– “Azərbaycan Respublikasında geniş yayılmış faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz işlənməsi nəticəsində təbiətə dəymiş ziyanın ödəmə normativlərinin tətbiq edilməsi haqqında” 8 iyun 1992-ci il tarixli 319 sayılı Qərar.

– “Torpaq sahiblərinin onlara məxsus torpaq sahələrinin hüdudlarında öz ehtiyaclarını ödəmək üçün yerin təkindən istifadə qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” 28 dekabr 1998-ci il tarixli 238 sayılı Qərar.

– “Meşə fondu torpaqlarının icarəyə verilməsi qaydası haqqında” 17 oktyabr 1998-ci il tarixli 214 sayılı Qərar.

– “Meşə təsərrüfatı sahəsinə dair bəzi normativ-hüquqi aktlar haqqında” 15 mart 2000-ci il tarixli 45 sayılı Qərar.

– “Meşə fondunun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” 1 may 2000-ci il tarixli 78 sayılı Qərar.

– “Meşəqırma həcmnin təsdiq edilməsi barədə” 9 iyun 2000-ci il tarixli 99 sayılı Qərar.

**Qanunların tam siyahısı dərsliyin axırındakı mündəricatda verilmişdir*

Fəsil II

EKOLOJİ HÜQUQUN OBYEKTΛƏRİ

1. Ətraf mühit təbiəti mühafizə obyektı kimi

Ümumilikdə ekoloji hüququn obyektı, təbiət və cəmiyyət arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsidir. Bu əlaqələrin əsas məqsədi ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməkdir.

“Ətraf mühitin mühafizəsi” və “təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə” terminləri bir-birinə yaxın olmaqla yanaşı, eyni zamanda əlaqəli proseslərə malikdirlər. Bu əlaqələr mürəkkəb və çoxsahəlidir.

1) cəmiyyətin təbiətdən ayrılmazlığının dərk olunması ilə yanaşı, cəmiyyət bir çox hallarda təbiətə rəqib kimi çıxış edir;

2) təbiət və cəmiyyət qanunlarının həm ayrılıqda, həm də kompleks (birgə) şəkildə öyrənilməsi səviyyəsi həyatı tələblərdən geridə qalır. Ən başlıcası isə ətraf mühitin qlobal dinamikliyinin yerli nəticələri və ya əksinə, yerli dinamikliyin qlobal nəticələri arasındakı əlaqələrin elmi əsaslarla öyrənilməsi yuxarıda göstərilənlərin insanların həyat fəaliyyətlərində nəzərə alınmasından irəli gəlir.

Hər iki termin bir çox hallarda “ekoloji mühitdən istifadə”, “ekoloji gərginlik yaradan sahə” kimi də qiymətləndirilir. Bunun əsas səbəbi isə “təbiəti mühafizə” və “ondan istifadə edilməsi” kimi ifadələrin formaca müxtəlifliyidir. Belə hal təbii sayılmalıdır. Çünki ekoloji şəraiti bilmədən, onu qiymətləndirmədən, təbiəti mühafizə etmək, təbii ehtiyatlardan istifadə səmərəsizliklə nəticələnir. Elmi cəhətdən “ətraf mühit” və “ekologiya” anlayışlarının ümumi və fərqli cəhətləri vardır. Ətraf mühit anlayışı mürəkkəb xüsusiyyətə malik olduğu üçün, onun öyrənilməsi elmlərarası (sintez elmlər) mahiyyət kəsb edir. Belə ki, əgər insanın bir fərd kimi ətraf mühitinə öyrənilməsi biologiya və ya insan ekologiyası elmi ilə bağlıdırsa, insan cəmiyyətinin ətraf mühitinə öyrənilməsi coğrafiya elmi ilə bağlıdır.

Hər bir insan və insanlar toplusunun (cəmiyyət) təbii mühitə təsiri, mühitlə əlaqəsi konkret olaraq məskunlaşma şəraiti ilə əlaqədardır. Ona görə də, mühitin təbii hədudlarının müəyyənləşdirilməsi, təbii şəraiti, təbii sərvətləri qiymətləndirmək və onlardan səmərəli istifadə edilməsi, təbiət və cəmiyyət arasındakı ictimai (ekoloji) münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi normalarının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təbii mühitin qanunla qorunan “xarici” sərhədi atmosfer və Yerətrafı sahədən keçir. Əgər böyükdən kiçiyə doğru ardıcılıqla hərəkət etsək, onda vahid sistem daxilində ətraf mühitin aşağıdakı sərhədlərlə şərti bölgüsünü əldə etmiş olarıq:

1) özünün enerji, istilik, maqnetizm və s. gücü ilə qlobal dövrəni yaratmaq **Yer mühitini** formalaşdıran planetlərarası və yaxud kosmik mühit;

2) yerin istilik qurşaqları daxilində istilik rejimi, istilik balans, iqlim tipləri zəminində su balans formalaşan vahid təbii şərait və təbii ehtiyatlar sistemində birləşən **Planetar mühit**;

3) bütünlükdə vahid fiziki-coğrafi rayon, zona və yaxud təbii sərhədləri iri, bəzən iqtisadi rayonlarla uzlaşaraq təbii-texnoloji konveyerlər əsasında regionlararası əlaqəyə malik olan **Qlobal mühit**;

4) bir yaşayış məntəqəsindən kənara davam etməklə və yaxud bir təbii kompleksin davamında yerləşən, təbii və maddi ehtiyatlar üçün əsas olan **Əlaqəli mühit**;

5) hər bir yaşayış məntəqəsi sakinlərinin həyatı, əmək fəaliyyəti və təbii təkrar istehsalının davam etməsi üçün zəruri olan təbii vasitələrin toplusundan ibarət **Məhəlli mühit**.

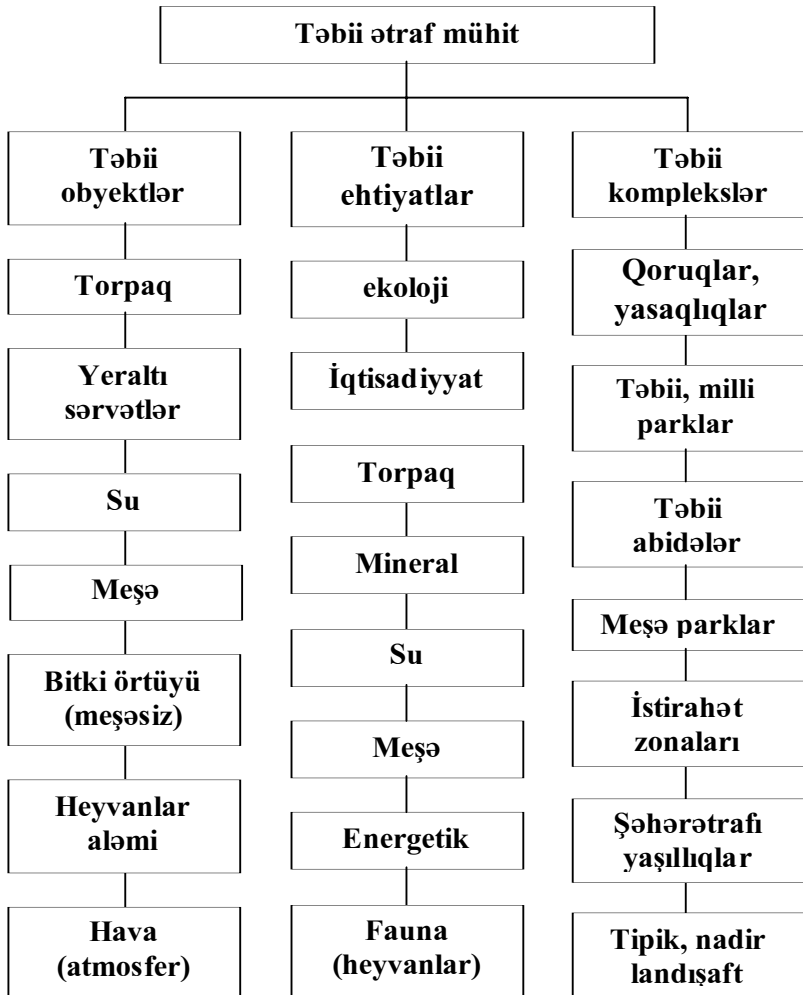
Göstərilən mühitlərin sərhədləri şərti xarakter daşıyır və birlikdə dinamik bir vahiddir. Məsələn, son illərdə Yer in istilik balansının pozulması bir sıra fəsadlarla nəticələnmişdir. Hazırda Ümumdünya istiləşməsi prosesi gedir. Yəni Yer in orta istilik temperaturu (60-cı illərdə bu rəqəm +14,2°C olmuşdursa, əsr in sonunda bu rəqəm 14,7°C-yə çatmışdır) artmağa başlamışdır. Bu barədə, 1993-cü il Rio-de-Janeyro (Braziliya) şəhərində keçirilmiş beynəlxalq konfransda BMT-nin "İqlimin dəyişməsi haqqında" qəbul edilmiş Konvensiyasında qeyd olunmuşdur.

Ətraf mühitin mühafizəsinin “daxili sərhədləri” isə ölkənin xarici sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Çünki ölkədə qəbul edilən bütün qa-

nunlar, ancaq ölkə daxilində hüquqi gücə malikdir. Deməli, bizim söhbət açdığımız ekoloji hüquq normaları yalnız müstəqil Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində hüquqi qüvvəyə malikdir.

Bütünlükdə ətraf mühiti sxematik şəkildə belə vermək olar. (Sxem 5)

Sxem 5

Təbii ətraf mühiti kompleks şəkildə səciyyələndirsək, təbiət və insan arasında əbədi maddələr mübadiləsi və enerji dəyişmə prosesinin təminatını görürük ki, bu da bütövlükdə ekoloji sistem adlanır.

Beynəlxalq sənədlərdə (“Təbiət Xartiyası”nda) ekoloji sistemin 3 növü göstərilir:

1) **təbii** – insan təsirindən bu və ya digər dərəcədə qorunaraq qala bilmişdir. Məsələn, təbii qoruqlarda;

2) **modifikasiyalasdırılmış** – cəmiyyətin iqtisadi və digər yenidən əmələ gəlmə prosesi zamanı fəaliyyətinin dəyişdirilməsi;

3) **transformasiya olunmuş** – insanın öz təsərrüfat və mədəni-sağlamlıq tələbatlarını təmin etmək üçün yaratdığı təbii strukturlar.

Təbii ekosistemlərin mühafizəsi məsələsi heç bir şübhə doğurmamalıdır. Çünki təbii ekosistem, insanı yaşadan və qidalandıran ətraf mühitdir. Onların mühafizəsi qoruqlar, yasaqlıqlar və təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək yolu ilə həyata keçirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi təbiətin diferensial bölgələr (təbii obyektlər və təbii komplekslər) üzrə həyata keçirilməsini önəmli edir.

İnsanın yaşadığı mühit **təbii və sosial dəyərlər** toplusundan ibarətdir. Əgər təbii dəyərlər təbiətin inkişaf təkamülünün məhsulu sayılırsa, sosial dəyərlər insan əməyinin məhsuludur. Təbii dəyərlər, insan tərəfindən yaradılmadığı üçün ümumi ictimai əmək sərfi baxımından qiymətsizdir. İndi cəmiyyəti daha çox belə bir sual maraqlandırır. “İnsan və təbiətin” birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranan məhsullar, hansı dəyərlərə daxildir? Bu zaman hər şeydən öncə istehsalın iqtisadi və ya ekoloji məqsədini müəyyənləşdirmək lazımdır. Əkilmiş süni meşə ilə təbii meşənin heç bir ciddi fərqi olmadığı üçün, hər ikisi ekoloji cəhətdən mühafizə obyektidir.

Digər tərəfdən, insanın yetişdirdiyi ev heyvanları və kənd təsərrüfatı məhsulları qida mənbəyi olduğu üçün iqtisadi faktor sayılır. Bu məhsullar təbii məhsul sayılmır, mal-material dəyərli adlanır və mövcud təsnifata görə həm istehsal, həm də istehlak qrupuna daxil olur.

Təbii obyektlər isə mal-material dəyərlərindən üç əlaməti ilə fərqlənir:

- 1) təbii mənşəyi;
- 2) təbii ekoloji sistemlə qarşılıqlı əlaqəsi;
- 3) həyatın təminatı funksiyalarının yerinə yetirilməsi.

Ətraf mühitin təbii mənşəyi Yer planetinin əmələ gəlməsi, biosfer və onun tərkib hissələrinin (atmosfer, hidrosfer, litosfer, bitki və heyvanlar aləmi, insanın yaranması) yaranması qanunlarıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təbii proseslərin nəticəsində yaranan dəyərlər qiymətləndirilmir. Lakin təbii yolla yaranmış su, neft, vəhşi heyvanlar və s. kimi məhsullar istehlak vasitəsi olduğu üçün, eyni zamanda mal (əmtəə) kimi satış qiymətinə malikdir. Ancaq bu məhsulları heç kim ekoloji hüququn obyektı saymaya bilməz.

Ətraf mühitlə ekoloji qarşılıqlı əlaqələr, təbii ekosistem daxilində təbii ətraf mühitin keyfiyyət göstəriciləri funksiyalarını yerinə yetirir.

Həyati təminatın yerinə yetirilməsi funksiyası sosial xarakter daşıyır, yəni ətraf mühitdə olan təbii sərvətlər cəmiyyətin tələbatını ödəmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Təbii fəlakətlər, eroziya, bataqlıqlaşma, səhrələşmə, şorlaşma və s. kimi proseslər insan marağına zidd olan təbii hadisələrdir ki, bu zaman insanların yaşaması üçün təbii mühitdən danışmağa dəyməz.

Təbii obyektlər – ətraf mühitin tərkib hissəsi olub, mövcud qanunvericiliklə qorunan, təbii yolla əmələ gələn, təbii sistemlərin ekoloji zənciri vəziyyətində olan, ekoloji, iqtisadi mədəni və sağlamlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirən, insanların yaşayışını təmin edən mühitdir.

2. AR-in təbii komponentləri ekoloji hüququn obyektidir

Ekologiya hüququnun təhqiqat obyektləri kimi Azərbaycan Respublikasının təbii komponentlərini nəzərdən keçirək:

Torpaq məlum fiziki-coğrafi amillərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri nəticəsində münbitliyə malik və 1-1,5 metrədən artıq olmayan qatdır.

Məlumdur ki, hər bir kənd təsərrüfatı bitkisi öz vegetasiya dövründə torpaqdan müxtəlif qida elementləri alır, xüsusilə torpaq sahəsində bir neçə illər boyu eyni bitkilərin becərilməsi (monokultura şəraitində) torpaqlardan qida elementlərinin çıxarılmasına, yuyulmasına şərait yaradır ki, bunun nəticəsində torpaq gücdən düşür. Əksinə, növbəli əkinin aparılması torpaqlarda qida elementlərinin bitkilər tərəfindən mənimsənilməsini tarazlaşdırır və bununla yanaşı torpağın münbitliyini uzun müddət saxlamağa imkan verir.

Məlum olduğu kimi planetdə qurunun 11%-ni buzlaqlar; 2,1% göllər, su anbarları və çaylar, 3,3%-ni çılpaq qayalıqlar, subnival sahələr, 7,4%-ni suvarılmayan arid sahələr və sahil qumları, 27%-ni meşələr, 19%-ni otlaqlar, kolluqlar və təbii çəmənliklər, 2,0%-ni sənaye müəssisələri, yollar, şəhərlər altında qalan sahələr, 3%-ni antropogen bendləndilər (yəni insan tərəfindən yaradılan boş ərazilər), qalanını və s. torpaqlar təşkil edir.

Planetimizdə əkin sahələri 19 mln. kv. km-ə qədərdir. Təmiz əkin sahəsi 14,6 mln. kv.km-dir. Eyni zamanda əkin sahələrinin 3,2 mln. kv km-i suvarılan və qurudulan torpaqların payına düşür. Əkin sahələri çoxillik bitkilərlə birlikdə yer səthinin 13%-ni təşkil edir. İndiki əhali artımı və cəmiyyətin müasir tələbatı şəraitində bu heç də çox deyildir. Dünya əhalisinin artması ilə adambaşına düşən torpağın təbii və antropogen yolla azalması nəticəsində gələcək nəsillərin çətinliklərlə üzləşəcəkləri barədəki proqnozlara indi şübhə edənlər az tapılar.

Azərbaycanın 8,6 mln. ha torpaq sahəsi vardır. Bu keçmiş İttifaqın torpaq sahəsinin 0,4%-ni təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 0,7%-i, əkin üçün torpaqların isə 0,5%-i respublikanın payına düşürdü. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın torpaqlarından intensiv istifadə edilirdi. Belə ki, respublika keçmiş İttifaqda istehsal edilən pambığın – 8-10%-ni, çayın 5%-ni, meyvə, üzüm və sitrus bitkilərinin isə 18-20%-ni verirdi.

Azərbaycanın ümumi torpaq fondu 8,6 mln. hektardır ki, bunun da 4,2 mln. hektarı və yaxud 49%-ə qədəri kənd təsərrüfatı üçün yararlı

torpaqlar hesab edilir. Respublikada əkin altında olan torpaqların sahəsi 1,5 mln. hektar təşkil edir.

Azərbaycanın torpaq fondu özünün məqsədli təyinatına və istifadə olunması xüsusiyyətlərinə görə 7 kateqoriyaya ayrılır: 1) Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar; 2) Sənaye, nəqliyyat və s. kimi qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar; 3) Yaşayış məntəqələri torpaqları; 4) Dövlət meşə fondu torpaqları; 5) Dövlət su fondu torpaqları; 6) Bu və ya digər istifadəçilər tərəfindən daimi istifadə olunmayan dövlət ehtiyat torpaqları; 7) Xüsusi mühafizə olunan ərazilərin torpaqları.

1. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar kolxoz, sovxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istifadə olunur. Hazırda torpaqların özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar bu torpaqlar iri fermer təsərrüfatlarının və ayrı-ayrı şəxslərin əlində cəmlənmişdir. Bu torpaq sahələri 4,2 mln. hektar olmaqla ümumi torpaq fondunun 48%-dən çoxunu təşkil edir. Bu torpaq sahələrindən əsasən dənli, texniki bitkilər, çoxillik əkmələr və həmçinin kartof, tərəvəz-bostan, yem bitkiləri otlaq üçün istifadə olunur.

2. Sənaye, nəqliyyat və s. qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların sahəsi 467 min hektara çatır.

3. Yaşayış məntəqələri tərəfindən tutulmuş torpaq sahələri 57 min hektardan artıqdır. Bu torpaq sahələrində şəhər, qəsəbələr və kənd yaşayış məntəqələri salınmışdır.

4. Dövlət meşə fondu torpaqlarına meşə təsərrüfatı üçün istifadə olunan sahələr daxildir. Onun tutduğu sahə 1 mln. hektara çatır ki, bu da respublikanın ümumi torpaq fondunun 11%-ə qədərini təşkil edir.

5. Dövlət su fondu torpaqlarının sahəsi 108 min hektara çatır. Bu torpaq sahələrinə əsasən çayların, göllərin və hidroenerji məqsədilə yaradılmış su anbarlarının altında qalan torpaqlar aid edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizinin dibinin Azərbaycan Respublikasına mənsub hissəsi də bu kateqoriyaya aiddir.

6. Dövlət ehtiyat torpaq fondu respublikada 330 min hektara bərabərdir, ki bu da müəyyən müddətə istifadəsiz qalır.

7.Xüsusi mühafizə olunan ərazilərin torpaqları təqribən 144 min hektardan çoxdur.

Abşeronun 300 min hektar torpaq sahəsindən cəmi 15 min hektardan əkinçilik üçün istifadə olunur. Yerdə qalanın 8,5 min hektarını isə bataqlıqlar, gölməçələr, neftlə çirkələnmiş torpaqlar təşkil edir.

Respublikada bataqlıq torpaqların ümumi sahəsi 70,5 min hektar təşkil edir. Belə torpaqlar əsasən Kür-Araz (50 min ha), Lənkəran-Astara (9 min hektar), Şəki-Zaqatala (4,3 min hektar) və Quba-Xaçmaz (2 min hektar) zonalarında yayılmışdır. Bataqlıq torpaqları qurudub istifadəyə verdikdən sonra burada tərəvəz, yem bitkiləri və s. əkməklə yüksək məhsul əldə etmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin suvarılan hissələrində, xüsusən Kür-Araz ovalığında şoranlaşmış torpaqların sahəsi 1,2 mln. hektar təşkil edir. Suvarılan torpaq sahələrindən təqribən 800 min hektarının meliorasiyaya ehtiyacı vardır. Kənd Təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrindən relyef, iqlim, və eləcə də torpaqların quruluşundan asılı olaraq ayrı-ayrı zona və regionlarda heç də eyni bərabərdə istifadə olunmur. Məsələn, Kür-Araz zonasında ümumi torpaq fondunun 61%-dən istifadə olunduğu halda, bu göstərici Naxçıvan MR-də 27,1%, Abşeronda-32,6%, Lənkəran-Astara zonasında-38,9%, Şəki-Zaqatala zonasında-44,8%, Qazax-Gəncə zonasında-52,1%, Qarabağ zonasında-41,8%, Şamaxı-İsmayıllı zonasında-53,35%, Quba-Xaçmaz zonasında-46,9%, Kəlbəcər-Laçın zonasında isə-42,85% təşkil edir (1990-cı ilə qədər).

Respublikamız üçün təbii iqlim, torpaq, iqtisadi və sosial şəraitin müxtəlif olması kənd təsərrüfatında bu torpaqlardan istifadə olunması istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Təxminən 43% torpaq sahəsi hündürlüyü min metrə çatan yüksəklikdə və qayalıqlardadır.

AR torpaqları 2 bölməyə, 4 bioiqlim fasiyasına, 25 tipə, 65 yarımtipə, 300-dən çox cins və növə bölünür. Həmin torpaqlar genetik-sərbəst (avtomorf) və genetik yarımtabeli (hidromorf və yarım hidromorf) torpaq bölmələrinə, dağ-çəmən (alp, subalp və bozqır) mezofil və kserofil meşə, meşə-kol rütubətli subtropik və quru

subtropik bozqır və yarımsəhra torpaq bioiqlim fasiyalarına ayrılır.

Torpaqlar yalnız tiplərin təsnifatı cəhətdən deyil, keyfiyyətcə də çox müxtəlifdir. Torpaqların boniteti və ya keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi müasir dövrdə torpaq kadastrının tərkib hissələrindən sayılır.

Azərbaycanda torpaq əmələ gətirən amillərin müxtəlifliyi və Respublikanın təbii-tarixi şəraitinin özünəməxsusluğu, eyni zamanda torpaqlardan uzun dövr ərzində kortəbii istifadə edilməsi onların sıradan çıxmasına təsir göstərmişdir. Bütünlüklə Azərbaycan Respublikası ərazisinin yarıya qədəri (49,9%) kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlardır. Onlardan ancaq 36%-ə qədəri əkinə yararlıdır.

Yeraltı sərvətlər. “Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun (13.02.1998)1-ci maddəsinə görə, “**Yerin təki**-Yer qabığının Yer səthindən və ya torpaq qatından, sututarların dibindən aşağıda yerləşən, öyrənilməsi və istifadəsi mümkün olan dərinliklərdəki uzanan süxurlardan, mineral-xammal ehtiyatlarından, enerji daşıyıcılarından (neft,qaz və s.), təbii və süni boşluqlardan, geoloji və texnogen törəmələrindən ibarət hissəsidir.

Həmin maddəyə görə, “Yer qabığının maddi istehsal sahəsində **istifadə edilən təbii mineral törəmələri**” **faydalı qazıntılar adlanır.**

Respublikamızın ərazisi müxtəlif növ faydalı mineral-xammal ehtiyatları ilə zəngindir. Hazırda 90-a qədər faydalı qazıntı yatağı vardır.

Azərbaycanın iri faydalı qazıntı yataqları aşağıdakılardır:

- neft və qaz yataqları - quruda və dənizdə;
- əlvan metal filizləri – Zəylik alunit yataqları, Filizçay, Kats dağı; kolçeden, polimetall yataqları – Parağacay, Gümüşlü, Misdağ; sink-qurğuşun, mis-molibden yataqları; Civə-Şorbulaq, Levçay, yod və brom-Suraxanı və Neftçala; Daş duz-Duzdağ və Nehrəm; kükürd-Çiragidzor, Toğanalı;

Tikinti materialları – odadavamlı gillər və kaolon – Çardaxlı; flüslər və mərmər-Daşkəsən, Xocavənd, Şaxtaxlı; tikinti daşları Qazax, Güzdək, Ağdam, Tovuz; sement xammalı – Qaradağ, Koroğlu (Tovuz), Daşsalahlı (Qazax); bentonit gilləri – Daşsalahlı;

perpit və dəvəgözü xammalı-Kəlbəcər, Laçın; qum, çinqil – Şıxlar, Bəhrəmtəpə, Mingəçevir, Tərtərçay, Ağstafaçay və s. şüşə qumları – Yuxarı Xanagah (Quba), Hacıvəlli, Girmakı (Abşeron).

Mineral su yataqları – Badamlı, Sirab, Turşsu, İstisu, Qızılca, Qalaaltı və başqalarından ibarətdir.

Xəzərin neft-qaz ehtiyatlarının istifadəsində dünyanın ən iri neft şirkətləri iştirak edir. İlk müqavilə 1994-cü il sentyabr ayının 20-də bağlanmışdır. İndiyə qədər dünyanın 30-dan çox iri neft şirkətləri ilə 20-ə qədər müqavilə bağlanmışdır.

Təbii sərvətlərin istismarı eyni zamanda ətraf mühitin çirklənməsində mühüm rol oynayır. Mineral – xammal ehtiyatlarının istismarı zamanı ətraf çirklənir, Yer səthinin landşaftı pozulur, sürüşmə və uçqunlar baş verir, karxanalar, şaxtalar və neft quyularından səthə çıxan sular torpaq səthini çirkləndirir və saysız-hesabsız neftli gölməçələr əmələ gətirir. Qeyd edək ki, il ərzində respublikada yaranan tullantıların 705-dən çoxu mineral-xammal ehtiyatlarının payına düşür. Yerin təkindən çıxarılan qeyri-filizlərin 60%-i tullantıya gedir ki, bu da dünyada ən “rekord” nəticədir.

Müxtəlif daimi qurğular, nəqliyyat vasitələri ildə atmosfərə təxminən 1,9 min ton zəhərli maddələr buraxır. Ən çox çirkləndirmə isə Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərinin hesabına olur.

Ümumilikdə yeraltı sərvətlərin istifadəsi ətraf mühit üçün aşağıdakı problemləri yaradır:

- zərərli tullantıların basdırılması;
- istismar zamanı qiymətli xammalın itkisi;
- karxana və şaxtaların çuxurlarının çirkləndirən su və ətraf mühitə ziyan vuran tullantılarla dolması (adətən istismardan sonra bu çalalar doldurulmur).

Su ehtiyatları. Azərbaycan Respublikasının “Su Məcəlləsi”-nin (26.XII.1997) birinci maddəsinə görə **“relyef formasına uyğun olaraq yerin üstündə və yerin təkində suların toplandığı sərhədləri, ölçüləri və xüsusi su rejimi əlamətləri olan təbii formalaşmış landşaft su obyektı”** hesab olunur. Su fonduna çay,

göl, dəniz, buzlaq, qar örtüyü və s. daxildir.

Suyun ekoloji funksiyaları çoxsahəlidir. Su dünyada həyat üçün hidroloji şərait yaradır. Bitki və heyvanat aləmi üçün yaşayış mühiti, sənaye və kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitəsi, insanların istirahət və müalicəsi üçün isə şərait deməkdir.

Dünya su fondunun 93,96%-i Dünya okeanının, 4%-i yeraltı suların, 2%-i buzlaqların və daimi qar örtüyünün, qalan hissəsi isə çay, göl və digər mənbələrdəki şirin suyun payına düşür. Suların istifadəsinə görə 54%-i sənayenin, 23%-i kənd təsərrüfatının, 23%-i isə məişət-kommunal və içməli suların bölgüsünə aid edilir.

Respublikanın ərazisində 8350-yə qədər çay vardır. Bu çayların 7860-a qədərinin uzunluğu 10 km-dən azdır ki, bu da çaylarımızın 94%-ni təşkil edir.

Azərbaycanda cəmi 22 çayın uzunluğu 100 km-dən çoxdur. Ümumiyyətlə, ölkəmizin bütün çayları Xəzər dənizi hövzəsinə aid olmaqla 3 qrupa bölünür:

- 1) Kür hövzəsinə aid olan çaylar;
- 2) Araz hövzəsinə aid olan çaylar;
- 3) Bilavasitə Xəzər dənizinə tökülən çaylar.

Respublika ərazisində bu qədər çayla yanaşı, 100-dən çox göl və 3500-dən çox təbii bulaq vardır.

Azərbaycan Respublikasının yerüstü su ehtiyatları 10,31 km³ təşkil edir. Şirin su ehtiyatları isə 32,28 km³ təşkil edir.

Respublikanın su ilə təchizatı kifayət qədər deyildir. Kür çayına yaz selləri zamanı axımın 60%-i qədər, payız zamanı isə 20%-i qədər su daxil olur.

Respublika ərazisindəki bütün təbii və süni göllərdə suyun həcmi 13638 mln. m³, su güzgülünün sahəsi isə 1373 km²-dir.

Yeraltı su ehtiyatları respublikanın çay sularının 25%-ni təşkil edir. Yeraltı suların potensial istismar ehtiyatı 14,0 mln.m³ gündür.

Respublikada sudan ən çox kənd təsərrüfatında (ildə təxminən 8-9 mld.m³) istifadə olunur. İkinci yeri isə sənaye müəssisələri (ildə təxminən 3 mld.m³) tutur.

Bütün çirklənmiş suların ümumi həcmnin təqribən 40%-i təmizlənmədən su hövzələrinə axıdılır.

Respublikada suvarma işləri üçün 10-dan çox magistral kanal vardır. Magistral və təsərrüfatdaxili kanalların 90%-i bərk örtüyə malik deyildir ki, bu da ümumilikdə suların 35-40%-nin torpaq tərəfindən süzülməsi (infiltrasiya) deməkdir. Suların torpağa hopması nəticəsində bataqlıqlaşma və duzlaşma (təxminən 600 min ha-dan çox) prosesi sürətlənmişdir. Suvarmanın səmərəsiz aparılması təkcə su itkisinə deyil, təbii ekosistemin ümumi tarazlığının pozulmasına səbəb olur.

“Su Məcəlləsinin” 95-ci maddəsinin müddəalarına görə suların vəziyyətinə bu və ya digər dərəcədə, mənfi istiqamətdə təsir edən müəssisələrin, qurğuların, digər obyektlərin istismara verilməsinə qadağalar qoyulmuşdur. Məcəllənin 103-cü maddəsi isə su qanunvericiliyini pozanlar üçün mülki, maddi, inzibati və cinayət məsuliyyəti müəyyən edir.

Meşə ehtiyatları. Azərbaycan Respublikasının “Meşə Məcəlləsi”nin (30.XII.1997) birinci maddəsinin müddəalarına görə, **“bioloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli və öz inkişafında bir-birinə təsir göstərən torpağın, suyun, ağac, kol və ot bitkilərinin, heyvanların, mikroorqanizmlərin və ətraf mühitin digər tərkib hissələrinin vəhdəti meşə”** adlanır. Qanuna görə, meşə anlayışı 3 əlaməti özündə birləşdirir:

- 1) **bioloji** – ağac, kol və ot bitkilərinin vəhdətini;
- 2) **hüquqi** – meşə fondu torpaqlarında böyüməsini (torpaq bir təbii obyekt kimi hüquqi cəhətdən “Torpaq Məcəlləsi”nin müddəaları ilə tənzimlənir);
- 3) **ekoloji** – ətraf mühitin vəziyyətinə göstərdiyi təsirini.

AR “Meşə Məcəlləsi”nin məqsədi, “meşə ekosisteminin bioloji” müxtəlifliyini saxlamaq, meşələrin ehtiyat potensialını yüksəltmək prinsipləri əsasında onlardan səmərəli istifadəyə, meşələrin mühafizəsini, qorunmasını və bərpaasını təmin etməkdir” (MM. maddə 4).

Meşə münasibətlərinin obyektləri Azərbaycan Respublikasının meşə fondu və ondan istifadə hüquqlarıdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi zəngin flora ilə malikdir (təqribən 4300 növ ali, sporlu və çiçəkli bitkilər) və növlərin sayına görə digər Qafqaz respublikalarından üstündür. Azərbaycanda bitən bitki növləri 125 dəstədə, 920 cinsdə birləşir. Nisbətən böyük olmayan ərazidə dünyada rast gəlinən bütün iri bitki tiplərinin, demək olar ki, hamısı təmsil olunur. Qafqaz və başqa regionlarda geniş yayılmış bitki növləri ilə yanaşı Azərbaycanın florasında kifayət sayda yalnız Azərbaycan və ya onun nisbətən kiçik rayonları üçün xarakterik olan endemik növlər (240 növdən çox) də vardır.

Bitki örtüyünün daha zəngin ekoloji sistemə malik olmasında, atmosfer və biosfer arasında çoxtərəfli əlaqə yaradılmasında meşələrin əvəzedilməz əhəmiyyəti vardır. Meşələr bir çox təbii prosesləri nizamlamaqla yanaşı çoxtərəfli həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Meşələr müxtəlif tərkibli ağac materialını saxlamaqla öz yanacaq əhəmiyyətini də itirməmişdir. Ağaclar sözün əsl mənasında universal əhəmiyyətli materialdır. Meşə materialları, kağız-sellüloz, müxtəlif kimyəvi sənayesi üçün xammal mənbəyidir. Musiqi alətlərinin istehsalından tutmuş bədii xəttatlığa qədər bir çox sahələrdə ağacdən istifadə edilir. Ağac, barıt, müxtəlif spirtlərin istehsalında, süni parçalar və yem mayalarının əldə olunmasında əvəzedilməzdir. Meşə hər şeydən əvvəl əvəzolunmaz coğrafi və ekoloji amildir. O, torpağı və suyu əla səviyyədə mühafizə edir. torpaqları eroziyadan qorumaqla səthi suların dağıdıcı təsirinin qarşısını alır, onların təmiz və sakit axmasını tənzimləməklə yeraltı və qurunt su ehtiyatlarının toplanmasına kömək edir. Bu mənada dağ su ayrıcılarında yerləşən meşələri özünəməxsus “sutoplayıcı” hövzə adlandırmaq olar. Meşələr suları çay axımı boyunca tənzimləməklə yanaşı, onları çirklənmədən qoruyur, daşqınlardan xilas edir. Bir çox sahələrdə və eləcə də MDB ölkələrində meşələr öz əhəmiyyətinə görə üç qrupa bölünür.

Birinci qrup – mühafizə əhəmiyyəti kəsb edir. Onlar qoruqların, su örtüyünün mühafizəsində, şəhərlərin arxitektura ansamblının

tamlanmasında və şəhər əhalisinin güclü səslərdən mühafizə edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə meşələrdə vaxtaşırı profilaktiki məqsədlər üçün sanitariya təmizliyi aparılır.

İkinci qrup – əsasən əhalinin çox sıx yerləşdiyi ərazilərdə salınmış meşələrdir. Əsasən mühafizə və çox az hallarda ekoloji əhəmiyyəti pozmadan yüngülcə istismar xüsusiyyəti daşıyır.

Üçüncü qrup – meşələr əsasən ağac növlərinə və sıxlığına görə zəngin olan ərazilərin meşələridir. Mühüm ekoloji əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı istismar əhəmiyyətinə də malikdirlər. Məlum olduğu kimi meşələr heyvanat aləmi ilə də zəngindir. Meşələrdə sərin və təmiz hava, mavi çaylarında və göllərində çoxlu balıq və su quşları vardır. Meşə dünyanın ən gözəl istirahət guşəsidir, sağlamlığı mühafizə edən və estetik zövqü formalaşdıran mənbədir. Meşələrdə qiymətli xəz dərilili heyvanlar və ov quşları yaşayır. Bütün dünyada qurunun 28 faizi meşələr altındadır. Keçmiş İttifaqda meşələr 760 milyon hektar olmaqla bütün qurunun 33 faizinə bərabər idi. Hər il ümumdövlət məqsədi üçün meşə tədarükünün həcmi 400 milyon kubmetrə bərabər idi. Bundan əlavə isə 50 milyon kubmetr meşə materialı yerli məqsədlər üçün hazırlanırdı. Beləliklə, məlum olur ki, hər il meşələrdən təxminən 450 milyon kubmetr ağac materialları emal edilirdi. Meşələrdə köklü ağacların ehtiyatı 82 mlrd. kubmetr və illik artım 800 mlrd. kubmetrə bərabər idi. Meşə təsərrüfatının istifadə olunmasının bütün çətinliyi ondadır ki, ölkə və regionlarda meşələr qeyri-bərabər paylanmışdır. Bütün 760 mln. hektar meşə sərvətlərindən yalnız yarısı istismar olunub, digər yarısı isə əlçatmaz yerlərdədir.

Azərbaycan azmeşəli ölkələrdən biridir. Meşə fondu torpaqlarının ümumi sahəsi 1178,5 min ha meşəlik 13,6%-dir. Respublikada adam başına meşə ilə örtülü olan 0,14 ha sahə düşür. Meşələrin ərazi baxımından yerləşməsi qeyri-bərabərdir.

Belə ki, Respublika meşələrinin 48,8%-i Böyük Qafqazda, 34,2%-i Kiçik Qafqazda, 14,5%-i Lənkəran-Astara zonasında, 2,5%-i isə Kür-Araz ovalığında yerləşir.

Meşəsiz rayonlarla (Zərdab, Biləsuvar, Səlyan və başqaları)

yanaşı sıxmeşəli rayonlar (Balakən-49,3%, Lənkəran-44,1%, Zaqatala-41,5% və başqaları) da vardır.

Birinci qrupa aid olan Respublika meşələri funksiyalarına görə: su mühafizəsi-10,7%, qoruyucu-69,8%, sanitar-gigiyena və sağlamlıq-11,6%, xüsusi məqsədli-7,9% meşələrə bölünürlər.

İnsanların Respublika ərazisində aktiv istehsalat fəaliyyəti nəticəsində təkcə ayrı-ayrı bitki və heyvan növləri deyil, həm də bütöv təbii komplekslər yoxa çıxmağa başlayıb. Toxunulmamış təbiət abidələrinin qalıqları antropogen təsirlərin nəticəsində bəzən təbiətin özü üçün yalnız yabançı deyil, həm də onun bakirəliyinə düşməncəsinə münasibətin nəticəsi olan, adacıqlara çevrilir. Bitkilərin özünütənzimləmə və çoxalma qabiliyyətləri kəskin şəkildə azalır. Yüksək dağ meşələrinin arealı kəskin sürətdə azalıb, meşələrin sərhədi 100-150 m. aşağı enmişdir.

Mal-qara ilə intensiv otarılma səbəbindən eroziyaya uğramış meşə massivlərinin sahəsi artır. Bataqlıqların qurudulması ilə bağlı ovalıqlarda həmin sahələr üçün xarakterik olan bitkilərin (subataqlıq, qamış bitkiləri və s.) arealı kiçilib. İri sənaye obyektləri ətrafında həmin yerlər üçün xarakterik olan təbii biosenozlar yoxa çıxmaq təhlükəsi qarşısındadır. Yay və qış örüşlərinin bitki kompleksləri yüksək dərəcədə degradasiyaya məruz qalmışdır.

Ən ciddi hesablamalara görə, meşələrin çirklənməsindən dəyən iqtisadi ziyan ildə 15 mln. manat təşkil edir. İndiki zamanda meşələrə insanların antropogen təsirinin təhlükəli istiqamətlərindən biri meşələrdən yanacaq üçün odun hazırlanmasıdır (ildə təqribən 0,3 mln.m³). Bütövlükdə 37 bitki növünün nəslə kəsilmək təhlükəsi qarşısındadır.

Görülən tədbirlərə baxmayaraq qorunan və qorunmalı olan bitki qruplarının tərkibinin və strukturunun dəyişilməsi davam edir, qorunmalı olan bitki növlərinin sayı artır.

Qeyri-meşə ehtiyatları. Respublika ərazisində yabanı dərman bitkilərinin 80 növü bitir ki, bunların da 25 növü istifadə olunur. Onların nizamsız toplanması artıq indiki zamanda həmin bitkilərin

yayılma sahələrinin və bioloji məhsuldarlığının azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Respublikamızın bitki aləmi çox zəngin və rəngarəngdir. Buna səbəb Azərbaycan ərazisinin təbiətinin müxtəlifliyidir. Mütəxəssislər tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, respublika florasında 150-dən artıq fəsiləyə və 1000-dən artıq cinsə mənsub olan 4500 qədər bitki növü mövcuddur.

Azərbaycanın bitki aləmi botaniki tərkibinə görə 38% yemlik bitkilər, 20% dənli-paxlalı, 15% efirli, 10% isə dərman bitkilərindən ibarətdir. Respublikada 300 növdən çox dərman bitkisi, 400 boyaq bitkisi, 1000 növə yaxın efirli-yağlı bitkilər yayılmışdır.

Fauna ehtiyatları. “Heyvanlar aləmi” Azərbaycan Respublikası Qanununun müddəalarına görə (maddə 1) heyvanlar aləmi təbiəti mühafizə obyektidir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində 99 növ məməli, 123 növ balıq, 360 növ quş, 54 növ sürünən və 14 min həşərat növü vardır. Təəssüf ki, 14 növ məməlinin nəslinin kəsilmək təhlükəsi gözləyir. Ceyranlar yalnız qorunan ərazilərdə qalmışdır.

Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı kitabı”na 108 heyvan növü, o cümlədən 14 növ məməli, 13 növ suda-quruda yaşayan və sürünən, 36 növ quş, 5 növ balıq və 40 növ həşərat daxil edilmişdir;

Məməlilər – Cənub Nal burnu, böyükdodaq, enliqulaq, adi uzunqanad, vaşaq, ön Asiya bəbiri, çöl pişiyi, sarıqlı safsar, ceyran, qaya keçisi, Qafqaz dağ qoyunu və s;

Quşlar – qutan, ərşindimdik, qara leylək, qızıl boğaz, turac, vəhşi qaz, berkut, çay qaranquşu, şahin, qırqovul, qızılquş, dovdaq, Qafqaz uları və s.

Suda-quruda yaşayanlar və sürünənlər – adi triton, daraqşəkilli triton, Suriya sarımsaq qurbağası, boz quru qurbağası, Aralıq dənizi tısbağası, xarabalıq kələzi, yovşanlıq kərtənkələsi, zolaqlı təlkə, qızılı mabuya, Kiçik Asiya gürzəsi və s;

Dəyirmiəgizlilər və balıqlar – ilanbalığı, alabalıq, acgöz balıq, qılınç balıq, dəniz sufu.

Kür çayının sularının tənzim edilməsi, ondan suvarmada geniş istifadə və Gürcüstan ərazisindəki sənaye müəssisələrindən çaya tökülən zəhərli tullantılar, balıqların azalmasına səbəb olmuşdur.

Xəzər dənizinin çirklənməsi də balıq ehtiyatlarına ciddi təsir göstərmişdir.

Xəzər dənizinə tökülən neft tullantıları dəniz sufunun (neft daşları rayonunda) yoxa çıxmasına səbəb olmuşdur. Xəzər siyənəyinin ehtiyatı fəlakət səviyyəsindədir, kefal ehtiyatı azalır, xərçənglər yoxa çıxıb, nərə balığının isə miqrasiya yolu pozulmuşdur.

“Balıqçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun (27.03.1998) 7-ci maddəsinə görə balıqçılıq sahəsində dövlət siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- balıq ehtiyatlarının artırılması, bərpa, istifadəsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti;

- balıq ehtiyatlarının artırılması, istifadəsi və mühafizəsinin hövzəçilik prinsipi əsasında idarəsi;

- balıq ehtiyatlarının məskunlaşdığı mühitin mühafizəsi;

- balıq ehtiyatlarının istifadəsinin milliləşdirilməsi və s.

Fauna ehtiyatları çoxsaylı iqtisadi, mədəni, ekoloji və sağlamlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Fauna ehtiyatları iki səviyyədə qorunur:

- 1) heyvanların yaşadığı mühitin çirklənməsindən, tükənməsindən və dağıdılmasından;

- 2) heyvanların bir növ kimi məhv olunmasından, növlərinin sayının azaldılmasından.

Ümumilikdə, heyvanlar aləminin qanunlarla qorunması 5 əsas ekoloji tələbatə əsaslanır:

- 1) növ çoxluğunun qorunması;

- 2) çoxalma şəraitinin və yaşadığı mühitin mühafizəsi;

- 3) heyvan birlikləri bütövlüyünün mühafizəsi;

- 4) heyvanlardan səmərəli istifadə edilməsi;

- 5) heyvanların say tərkibinin qorunub saxlanılması.

Atmosfer havası. Bildiyimiz kimi, təbiətin mühafizə obyektlərindən biri də atmosfer havasıdır. Mahiyyət etibarilə hava insanı əhatə edən ətraf mühit və eyni zamanda bizim qorumaq istədiyimiz təbii

mühitdir. Lakin digər təbii komponentlərdən fərqli olaraq atmosfer havası məhv olmur. Məsələn, çirklənmiş torpaq və ya su isə məhv olur.

Atmosfer havası bütün canlıların həyatı üçün xüsusi şərait yaratmaqla bərabər, Yer kürəsini kəskin temperatur dəyişkənliyindən və kosmik fəzanın zərərli təsirlərindən qoruyur. Əgər atmosfer havası olmasaydı, sutkalıq temperatur dəyişkənliyi $200\text{ }^{\circ}\text{C}$ təşkil edərdi. Atmosfer qabığına həm də külək və yağışlar əmələ gəlir. Hava ümumplanetar əhəmiyyət kəsb etməklə həyat və təsərrüfat üçün əvəzedilməzdir.

Atmosfer havasının çirklənməsi təbii və antropogen (insan fəaliyyəti) yolla olur. Təbii çirklənmə əsasən vulkan püskürmələri, dağ süxurlarının aşınması, güclü küləklər, meşə yanğınları və s. nəticəsində baş verir. Vulkan püskürmələri nəticəsində atmosfərə daxil olan vulkan külü, vulkan tozu və zəhərli qazlar günəş radiasiyasına maneəçilik törədir, havaların soyuq keçməsinə səbəb olur. Zəhərli qazlar isə ətraf zonada yaşayan canlılara pis təsir göstərir və atmosferin aşağı qatlarında karbon qazının miqdarını artırır.

Havanın antropogen yolla çirkləndirilməsi isə şəhərlərin çoxalması və sənaye müəssisələrinin artması ilə əlaqədardır. Şəhərlərdə sənaye müəssisələrindən, nəqliyyatdan, xüsusilə avtomobillərdən, istilik sistemlərindən hər gün atmosfərə küllü miqdarda zərərli qazlar atılır.

Sənaye müəssisələrinin işi nəticəsində hər il hava hövzəsinə yüz tonlarla toz, qurum, karbohidrogenlər, azot oksidi, karbon oksidi, kü-kürdlü birləşmələr, xlor, formaldehid və s. çirkləndirici maddələr atılır. Bu maddələr bütün zəhərli tullantıların 90%-dən çoxunu təşkil edir. Atmosferi daha çox çirkləndirən Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləridir.

Aparılmış müşahidələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında hava hövzələrinin çirkləndirilməsi, iri sənaye şəhərlərində 14%, rayonlarda isə 60%-dən çoxu avtomobil nəqliyyatının hesabına olur.

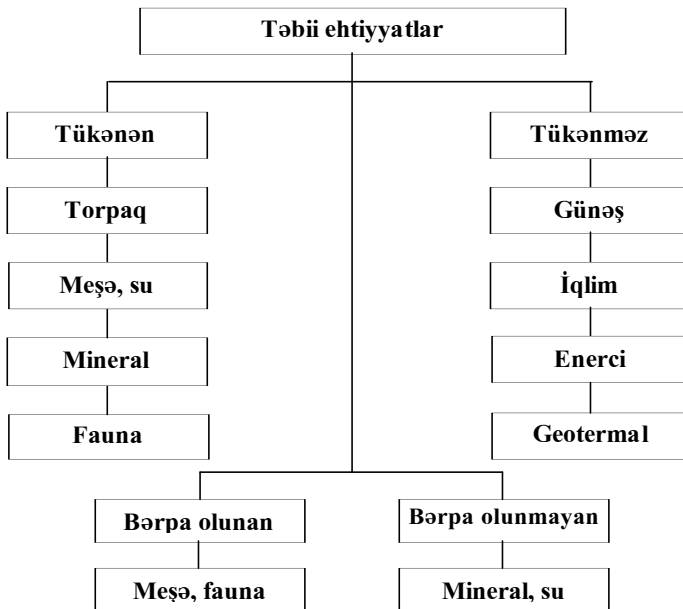
Qeyd etmək lazımdır ki, atmosfer havasının çirklənməsi prosesi hansı sürətlə getməsindən asılı olmayaraq, havanın çirklənmə dərəcəsi çox da diqqəti cəlb etmir. Çünki atmosfer havası, elə hava olaraq qalır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə atmosfer havasının qorunması

haqqında ayrıca qanun vardır. “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun müddəaları bu sahənin hüquqi tənzimlənməsinə tam şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, geniş mənada təbii ehtiyatlar insanların iqtisadi, ekoloji, mənəvi və estetik istehlak mənbəyidir. Azərbaycan qanunvericiliyində “təbii ehtiyatlar” termini, dar mənada, insanların iqtisadi istehlak mənbəyi kimi işlədilir. Odur ki, biz “təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə” dedikdə, “təbiəti mühafizə”ni konkret təbii obyektlərin qorunması, istifadəni isə mövcud təbii ehtiyatlardan yararlanmaq kimi başa düşməməliyik.

Hüquqi cəhətdən, təbii ehtiyatların tükənən və tükənməz, bərpa olunan və bərpa olunmayan kimi bölmələrə ayrılması, mühüm əhəmiyyət kəsb edir (sxem 6). Çünki tükənən sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək üçün xüsusi hüquqi normalar işlənib hazırlanmalıdır. Eyni hüquqi tədbirlər bərpa olunan və bərpa olunmayan təbii ehtiyatlara da şamil olunur.

Sxem 6

Nisbətən bərpa olunan təbii ehtiyatlar torpaq və şirin sudur. Meliorasiya tədbirləri nəticəsində torpaqları əkin dövriyyəsinə qaytarmaq mümkündür. Müxtəlif texniki vasitələrlə dəniz suyu içməli su vəziyyətinə gətirilir. Lakin hər iki halda, əvvəlki təbii xüsusiyyətləri tam bərpa olunmur.

3. İnsan ekoloji hüququn obyektidir

İnsan, təbiətin tərkib hissəsidir. Ətraf mühitin mühafizə olunmasının əsas məqsədi də, insanın bioloji və sosial bir varlıq kimi qorunmasıdır. Axı insan olmasa, təbiəti və təbii sərvətləri qorumağın nə mənası ola bilər; daha doğrusu belə bir problem olarmı?

Tarixən, insan inkişaf səviyyəsindən və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq mühafizə obyektii olmuşdur.

Təbii obyektlərdən fərqli olaraq burada qorunan obyekt kimi insanın özü deyil, onun hüquq və maraqlarıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsinə görə “hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır”. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun II fəslı (4-7-ci maddələr) və “ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsi vətəndaşların həyatı üçün əlverişli olan sağlam təbii mühit hüquqlarından bəhs edir.

İnsanların yaşamaq və sağlamlıq hüquqları, onların təbii hüquqları hesab olunur. Bu hüquqlar insanın doğulması ilə yaranır və onun ölümü ilə başa çatır.

Beynəlxalq hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulan hüquqlar isə siyasi hüquqlardır. 1948-ci ildə qəbul olunmuş “Beynəlxalq İnsan hüquqları Bəyannaməsi”ndə ekoloji hüquq, insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir.

BMT-nin 1972-ci ildə qəbul olunmuş Stokholm Bəyannaməsində (ətraf mühit haqqında) isə insanın əlverişli həyat şəraitində yaşaması hüququ, humanitar hüquq da öz əksini tapmışdır. Sonrakı bütün

beynəlxalq konfranslarda da, insanın sağlam və əlverişli mühitdə yaşamaq hüququ onun ayrılmaz hüququ kimi qəbul olunmuşdur.

İnsanların Konstitusiyada əksini tapmış sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarında da öz əksini tapmışdır.

Bütün bu qanunlar insan və ətraf mühit arasındakı ekoloji münasibətlərin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulan hüquqi sənədlərdir.

Bu qanunların müddəalarına görə, hər bir Azərbaycan vətəndaşının sağlam ətraf mühitdə yaşamaq; ətraf mühit haqqında dəqiq məlumat almaq; ekoloji problemlərin araşdırılması üçün ictimai təşkilatlarda iştirak etmək; ətraf mühitin qorunması məsələlərinə həsr edilmiş mitinqlərdə iştirak etmək; ekoloji cəhətdən zərərli olan obyektlərin bağlanması və ya onların yerləşdirilməsi ilə əlaqədar qərarın, inzibati yaxud da məhkəmə yolu ilə ləğv olunmasına nail olmaq və s. kimi hüquqları vardır. Həmin hüquqların təmin olunması isə Azərbaycan dövlətinin müvafiq cavabdeh şəxsləri tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Fəsil III

EKOLOJİ HÜQUQUN MEXANİZMLƏRİ

1) Ətraf mühitin mühafizəsinin ekoloji-hüquqi mexanizmi

Adətən, qanunlarda nəzərdə tutulan bütün hüquqi normalar olduğu kimi icra olunmur ki, bu da bir çox problemlər yaradır. Ekoloji hüquq sahəsində olan qanunlar da, bu çatışmazlıqdan xali deyildir.

Ekoloji-hüquqi mexanizmin əsas məqsədi ekoloji-hüquqi normaların reallaşdırılmasıdır. Bu mexanizmin strukturu 4 hissədən ibarətdir:

1) **hüququn təbiətporuyucu normaları** – bu normaların əsas funksiyası ekoloji imperativin (“imperativ” – qeyd-şərtsiz icra, məcburi icra və s.) bazasını möhkəmləndirməkdir;

2) **ekologiyaya uyğunlaşdırılmış hüquqi normalar və normativlər** – bu hissənin əsas funksiyası ekoloji imperativ normaları konkretləşdirib, ətraf mühitə təsir edən konkret təsərrüfat və ya digər sahənin fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək;

3) **zəmanət (qarantiya)** – əsas funksiyası baza (ilkin) və ekologiyaya uyğunlaşdırılmış hüquqi normalar və normativlərin yerinə yetirilməsini təmin etməkdir;

4) **ekoloji-hüquqi münasibətlər** – ekoloji-hüquqi mexanizmin yekunlaşdırıcı mərhələsi olub, ətraf mühitin qorunması üçün bütün fəaliyyət sahələrinə (təsərrüfat, inzibati və s.) tətbiq olunur.

Təbiətporuyucu hüquqi normalar, ekoloji hüququn ilkin bazası hesab olunur və bütünlükdə ekologiyaya sahəsində əsas qanun sayılan – “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır.

Bu qanunda aşağıdakı ekoloji-hüquqi normalar öz əksini tapmışdır:

– prinsip normaları;

- prioritet (öncül) normaları;
- imperativ (məcburi) normaları;
- qarantiya (zəmanət) normaları.

Prinsip normaları təbiətporuyucu münasibətlərin hüquqi tən-zimlənməsinin əsasını müəyyən edir.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, “Ətraf mühitin mühafizəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- sosial-iqtisadi, mənəvi-estetik problemlərin qarşılıqlı həlli;
- ərazilərdə ekoloji tarazlığın təmin edilməsi və pozulmuş təbii ekoloji sistemlərin bərpası;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması və bərpası, təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılmasının tətbiq edilməsi;
- ətraf mühitin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasının təmin edilməsi;
- dövlət nəzarəti, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət;
- ətraf mühitə zərər vurulmasının qarşısının alınması və vurulan zərərin qiymətləndirilməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əhalinin və ictimai birliklərin iştirakı;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq. Bu prinsiplər Qanunun bütün maddələrində öz əksini tapmışdır.

Prioritet (öncül) normaları ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bir təbii obyektin qorunmasının digərində üstünlüyündə öz əksini tapmışdır. Əgər təbiəti mühafizə haqqında əsas qanunda, ətraf mühitin qorunmasının ümumi hüquqi normaları öz əksini tapmışdırsa təbii obyektlər üzrə olan qanunvericilik aktlarında (“Meşə Məcəlləsi”, “Torpaq Məcəlləsi”, “Su Məcəlləsi” və s.) isə bu hüquqi normalar sahəvi xarakter daşıyır. Məsələn; “Torpaq Məcəlləsi” öncül təbii obyekt kimi torpağı əsas götürür. Bu məcəllədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar prioritet kimi qəbul olunur, onlardan səmərəli istifadə olunması və qorunması üçün lazım olan hüquqi

normalar göstərilir. Əsas qanunun isə ekoloji hüquqi prioriteti, insan yaşayışının və sağlamlığının qorunması, onun sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təminatıdır.

İmperativ (məcburi) normaları ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsir edən bütün mənbələrə qarşı yönəlmiş ekoloji tədbirlərdir. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununda imperativ normalar 14-15-ci (təbiətdən istifadə ilə əlaqədar xüsusi icazə tələb olunan fəaliyyət növləri və təbii ehtiyatlardan istifadə müqavilələrinin bağlanması) və 35-48-ci maddələrində (təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı; layihələşdirməyə; müəssisələrin, qurğuların və istehsal obyektlərinin yerləşdirilməsinə; müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin tikintisinə və yenidən qurulmasına; müəssisələr, qurğular və başqa obyektlər istismara verildikdə və istismar müddətində; sənaye, energetika, nəqliyyat və rabitə obyektlərinin, kənd təsərrüfatı təyinatlı və meliorasiya obyektlərinin istismarına; şəhərsalma və başqa yaşayış məntəqələrinin tikintisinə; radioaktiv maddələrlə iş zamanı; hərbi və müdafiə obyektlərinə və sairə olan ekoloji tələblər), habelə “Ekoloji Təhlükəsizlik Haqqında” AR Qanununun 9-cu maddəsində (ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə təsərrüfat və digər fəaliyyətə dair məhdudiyyətlər) nəzərdə tutulmuşdur.

Qarantiya (zəmanət) normaları imperativ ekoloji normaların icrasının təminatı sistemini müəyyən edir. Bu zəmanət iqtisadi, təşkilati, sanitariya-gigiyenik, ekoloji-nəzarət, hüquqi, mədəni-maarifləndirici və s, təsir vasitələri ilə həyata keçirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsinin ekoloji-hüquqi mexanizminin səmərəliliyi görülməli işin keyfiyyəti ilə ölçülür. Ekoloji-hüquqi mexanizm səmərəlilik nöqtəyi nəzərdən, şərti olaraq 3 mərhələyə ayrılır:

- 1) sabitlik;
- 2) dinamik;
- 3) nəticəli.

Səmərəliliyin **sabitlik mərhələsi** təbiətdə qoruyucu normaların sosial-iqtisadi cəhətdən əsaslı olmasından və hərtərəfliliyindən asılıdır. Normanın hərtərəfliyi (əhatəli olması) ictimai münasibətləri

tənzimləmək üçün kifayət qədər hüquqi sənədlərin olması deməkdir. Əgər qanuni boşluq (probel) olarsa, onda normalar da yarımçıq olacaqdır. Bu boşluq isə, ya cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə hüquqi normaların vaxtında uzlaşmaması, ya da qanunvericiliyin təkmilləşdirilməməsi ilə əlaqədardır. Çox təəssüf ki, bizim respublikada ikinci hal daha qabarıq nəzərə çarpır.

İkinci mərhələ dinamik mərhələdir. Əgər hüquqi normanın ideyası ilə onun həyata keçirilməsi reallığı arasında birbaşa əlaqə qursaq, onda öncə ekoloji-hüquqi normanın icrası üçün iqtisadi təminat tələbləri ortaya çıxır. Bu iqtisadi tələblər iki qrupa ayrılır:

- **maliyyə mənbəyi;**
- **material-texniki baza.**

Azərbaycan Respublikasında neft yataqlarının uzunmüddətli istismarı nəticəsində Abşeron ərazisində çoxsaylı neft gölməçələri yaranmışdır. Bu gölməçələrin qurudulması və torpaqların rekultivasiyası (süni yolla torpaq örtüyünün bərpası) üçün maliyyə mənbəyi və ayrılan vəsait əsasında xüsusi texniki avadanlıq tələb olunur. Lakin ölkənin iqtisadi durumu (qaçqın problemi, rüşvətxorluq və korrupsiya və s.) eyni zamanda Nazirlər Kabinetinin əvvəllər mövcud olmuş yarıtmaz fəaliyyəti bütün ekoloji problemləri diqqətdən kənarda saxlamışdır.

Dinamik mərhələnin səmərəliliyinin digər mühüm səbəbi ekoloji hüquq mədəniyyətinin səviyyəsidir.

Ekoloji hüquq mədəniyyəti – bu sahədə olan qanunları bilmək, onlara hörmət etmək və onları düzgün həyata keçirmək deməkdir. Adətən baş verən ekoloji cinayətlərin əksəriyyəti qanunları bilməməkdən irəli gəlir. Çünki mövcud dövlət orqanları bu sahəyə barmaqarası baxır.

Ekoloji-hüquqi mexanizmin səmərəli olmasının üçüncü mərhələsi **nəticəlilik** (lazım olan nəticələrin əldə oluna bilməsi) mərhələsidir. Bu mərhələdə mexanizmin tam fəaliyyəti analiz edilir. Bütün işin son nəticəsi isə, konkret təsərrüfat məsələsinin həll edilməsi üçün yönəldilmiş hüquqi münasibətlər hesab olunur. Əgər hüquqi normanın nəzərdə tutulmuş ideyası tam həyata keçirilmişsə nəticə **müs-**

bət (məqsəd əldə olunmuşdur), yarımçıq və ya heç icra olunmamışsa **mənfi (məqsəd yerinə yetirilməmişdir)** hesab olunur.

Ekoloji-hüquqi normaların icra olunması kriteriyaları ətraf mühitin keyfiyyət normativləri ilə əlaqədardır. Bu zərərli maddələrin miqdarının ətraf mühitə və insan sağlamlığına göstərdiyi təsirin göstəriciləridir. Kimyəvi, fiziki, bioloji təsir vasitələrinin icazə verilən normaları, habelə istifadə oluna biləcək təbii ehtiyatların çıxarılmasına, istifadəsinə, istehlak olunmasına qoyulan limit belə göstəricilərdəndir.

Ətraf mühitin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunan üsul dövlət ekoloji ekspertizasının aparılmasıdır.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununun 50-ci maddəsinə görə, ekoloji ekspertiza təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə ola bilən mənfi təsirinə və onlarla bağlı nəticələrinin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və proqnozlaşdırılması məqsədilə ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinə və ekoloji tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji ekspertizanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ictimai təşkilatlar həyata keçirir.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 1999-cu il Fərmanının 2-ci bəndinə görə müvafiq icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir.

2. Ekoloji idarəetmənin dövlət orqanları sistemi

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericilik aktlarını icra etmək üçün idarəetmə və nəzarət orqanları fəaliyyət göstərir. Bu müddəə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsindən irəli gəlir.

Həmin maddənin IV bəndinə görə “qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər”.

Ətraf mühitin qorunması sahəsindəki dövlət orqanları sistemi, təbiəti mühafizə zamanı üstünlük təşkil edən formalara uyğun olaraq müəyyən edilir.

Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin tərkibində olarkən, ətraf mühitin mühafizəsi ilə mərkəzi dövlət orqanları məşğul olurdu. 80-ci illərdə bu sahə ilə artıq 16-dan çox nazirlik məşğul olurdu. Bir təbii obyekt (su, torpaq və s.) bir neçə nazirliyin tabeliyində idi. Hamı hər şeylə məşğul idi, eyni zamanda heç bir şeylə məşğul deyildi. Çünki istifadəçi, həm də nəzarətçi idi. Bu isə anarxiyaya gətirib çıxarmışdı. Lakin 1988-ci ildə ilk dəfə olaraq SSRİ Təbiəti Mühafizə Komitəsi yarandı. Analoji qurum Azərbaycanda da yaradıldı.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra parlamentin ilk qəbul etdiyi qanunlardan biri də “Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında” (25.02.1992) Qanun idi. Lakin yeni qəbul olunmuş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” (08.06.1999) Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2000-ci il tarixli Sərəncamı ilə əvvəlki Qanun qüvvədən düşdü. Yeni Qanuna görə, ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində dövlət idarəetmə orqanları müəyyən edilmişdir. Həmin dövlət orqanları öz səlahiyyətlərinə görə iki kateqoriyaya bölünür:

- **ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları;**
- **xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları.**

Ümumi səlahiyyətli dövlət orqanlarına Prezident və onun İcra Aparatı, Nazirlər Kabineti, yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyə orqanları daxildir. Yuxarıda sadaladığımız dövlət orqanları ona görə ümumi səlahiyyətli sayılırlar ki, onların səlahiyyətinə digər məsələlər də (dövlətin idarə olunması ilə əlaqədar) daxildir.

Qanuna görə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinə tabedir (maddə 71, birinci bənd).

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları isə qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq təbiətin qorunması funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanlarıdır. Təbiəti qorumaq funksiyaları isə bu sahəyə aid qəbul olunmuş qanunların qüvvəyə minməsi barədə verilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə müəyyən olunur.

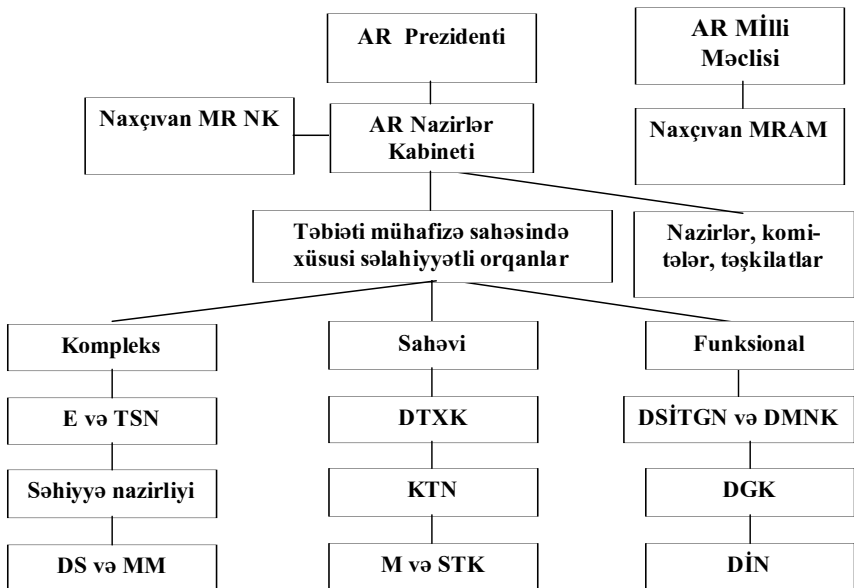
Xüsusi səlahiyyətin həcminə və xarakterinə görə dövlət orqanları 3 növə bölünür:

- 1) kompleks;
- 2) sahəvi;
- 3) funksional.

Kompleks orqanlar bütün təbiətiqoruyucu tapşırıqları yerinə yetirirlər. Sahəvi orqanlar konkret təbii obyektlərin mühafizəsi və onlardan düzgün istifadəni tənzimləyirlər. Funksional orqanlar isə bir və ya bir neçə qohum (yaxın) funksiyaları yerinə yetirirlər.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasının ekologiya ilə məşğul olan dövlət orqanları aşağıdakılardır (sxem 7).

Sxem 7

Qeyd: sxemdə adı göstərilən dövlət orqanlarının geniş adı aşağıda verilir

E və TSN – Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi;
DS və MM – Dövlət Standartlaşdırma və Metrologiya Mərkəzi;
DTXK – Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi;
KTN – Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi;
M və STK – Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi;
DSİTGEN və DMNK – Dövlət Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz
Görülməsinə Nəzarət və Dağ-Mədən Nəzarət Komitəsi;
DGK – Dövlət Gömrük Komitəsi;
DİN – Daxili İşlər Nazirliyi.

Yuxarıda sadalanan dövlət orqanlarının səlahiyyətləri (o cümlədən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının müvafiq orqanları, habelə gələcəkdə Dağlıq Qarabağın bərpa olunacaq muxtar qurumu) təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun II fəslində (4-5-ci maddələr) öz əksini tapmışdır.

Bu maddələr mərkəzi dövlət orqanları və onların muxtar respublikadakı qurumları arasında, habelə yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları (bələdiyyələrin statusuna aid qəbul olunmuş qanunlar əsasında) arasındakı səlahiyyətlərin sərhədi müəyyənləşdirilmişdir.

Bu orqanların səlahiyyətlərinə daxil olan təbiəti mühafizə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məsələlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ekoloji proqramların təsdiqi, ekoloji təhlükəsizliyin təminatı və ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsinin iqtisadi və hüquqi əsaslarının yaradılması;

2) ekoloji proqramların planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və material-texniki təminatların həyata keçirilməsi, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin koordinasiyası;

3) təbii sərvətlərin uçotu və qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin vəziyyətinin proqnozlaşdırılması, təbii ehtiyatların kadastrının və ətraf mühitin monitorinqinin aparılması;

4) ziyanlı təsirlərin normativlərinin müəyyənləşdirilməsi, vurulmuş ziyana görə ödənişlərin alınması və təbii sərvətlərdən istifadə üçün razılığın verilməsi;

5) ekoloji nəzarət və ekoloji ekspertizanın həyata keçirilməsi, ekoloji cəhətdən ziyanlı istehsal və xidmət göstərənlərin fəaliyyətlərinin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması, inzibati cəzaların verilməsi, məhkəmələr qarşısında iddia qaldırılması;

6) qoruq və yasaqlıqların təşkili, təbiət abidələrinin qorunması, "Qırmızı kitab"ın aparılması, ekoloji təhsil və tərbiyənin həyata keçirilməsi;

7) beynəlxalq əməkdaşlığın aparılması.

Sadalanən səlahiyyətlər, demək olar ki, mövcud bütün dövlət idarəetmə orqanlarına şamil olunur. Məhdudiyyət isə əsasən iki əlamətə görədir:

- əraziyə görə;
- sərvətlərə görə;

Əraziyə görə məhdudiyyət nöqteyi-nəzərindən, əsas dövlət icra orqanlarının fəaliyyət sahəsi bütün Azərbaycan ərazisindədir. Yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyət sahəsi isə, ərazinin inzibati sərhədləri daxilindədir.

Əgər təbii sərvətlərin miqdarı ölkə miqyasında iqtisadi əhəmiyyətə malikdirsə, onda mərkəzi idarəetmə orqanları, yerli (rayon) əhəmiyyətlidirsə onda yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları tərəfindən idarə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında aparılan hakimiyyət bölgüsü prinsipi təbiəti mühafizə sahəsində də eyni cürdür.

Təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə əsas dövlət idarəetmə orqanı Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli 485 sayılı fərmanı ilə Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi, Dövlət Hidrometeorologiya Komitəsi, Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsi, Azərbaycan Dövlət

Balıqçılıq Təsərrüfatı Komitəsinin bazasında Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 sentyabr 2001-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Əsasnamənin ikinci bəndinə görə, Nazirlik Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) ölkəmizə mənsub olan bölməsində ətraf mühitin qorunması, təbiətdən istifadənin təşkili, yeraltı suların mineral xammal ehtiyatlarından, yerüstü təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların bərpası, hidrometeoroloji proseslərin müşahidəsi və proqnozlaşdırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1) Təbii sərvətlərin öyrənilməsi, onlardan istifadə edilməsi, bərpası və mühafizəsi, bu sahədəki ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılması üzrə dövlət siyasətini həyata keçirmək;

2) Daxili suların və Xəzərin respublikamıza mənsub olan bölməsində suların bioloji sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsi, onların qorunması və artırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

3) Ölkəmizdə yerin təkinin geoloji öyrənilməsi, mühafizəsi və mineral xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

4) Meşələrin istifadəsi, bərpası, yaraldılması, mühafizəsi və meşə təsərrüfatı fəaliyyətinin aparılması sahəsində dövlət proqramlarını hazırlamaq və həyata keçirmək;

5) Ekologiya, təbiətdən istifadə, geologiya və faydalı qazıntılar üzrə milli fəaliyyət proqramlarını hazırlamaq və həyata keçirmək;

6) Öz səlahiyyətləri daxilində su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzrə dövlət proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

7) Azərbaycanda əhalinin sağlam ekoloji mühitdə yaşamaq hüqu-

qunu təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi sahəsində dövlət idarəçiliyini həyata keçirmək;

8) Hidrometeorologiya xidmətini təşkil etmək, hidrometeoroloji müşahidələrin aparılmasını, proqnozlar hazırlanmasını və məlumatların yayılmasını təmin etmək;

9) Təbii ehtiyatların, faydalı qazıntıların, bitki örtüyü, flora (o cümlədən meşə), fauna (o cümlədən balıq), su və enerji mənbələrinin istifadə olunması prosesində ekoloji təhlükəsizliyin gözlənilməsi, ekoloji baxımdan torpağın bərpası və mühafizəsi, habelə atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

10) Öz fəaliyyətləri daxilində müvafiq beynəlxalq öhdəliklərin həyata keçirilməsini təmin etmək və bu sahədə digər orqanların fəaliyyətini əlaqələndirmək;

11) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nazirliyə həvalə edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək.

Nazirliyə göstərilən vəzifələri yerinə yetirmək üçün bir sıra hüquqlar da verilmişdir. Bu hüquqları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) koordinasiyalasdırıcı;
- 2) normayaradıcı;
- 3) icazəverici;
- 4) nəzarət-təftişedici;
- 5) məlumatverici;
- 6) ekoloji maarifləndirici;
- 7) vəsatət qaldırıcı;
- 8) təbiəti mühafizəedici;
- 9) beynəlxalq təmsiledici.

İlk dəfə olaraq Əsasnamədə nazirliyin işçilərinə vəzifə borclarını həyata keçirərkən xidməti silah gəzdirməyə (əsasnamənin 11.10-cu bəndi), təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər haqqında işlər üzrə icraata başlamağa, inzibati araşdırma aparmağa, inzibati işlərə baxmağa icazə verilmişdir. Ümumiyyətlə, ekologiya və təbiəti mühafizə ilə bağlı bütün məsələlərin bir nazirlikdən idarə olunması çox böyük nəəliyyət hesab olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- ətraf mühitin sanitar mühafizəsi sahəsində olan işləri koordinasiya edir;

- sanitar-normativ sənədlər hazırlayır;

- sanitar-epidemioloji xidmət orqanlarının vasitəsilə insan sağlamlığına ziyan vura bilən zərərli maddələrin torpaq, hava və suda toplanma miqdarını müəyyənləşdirir və qanuni yolla qarşısını alır.

Səhiyyə Nazirliyi təbiəti mühafizə sahəsindəki mövcud funksiyalarını “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” (26 iyun 1997), “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” (30 dekabr 1997-ci il) və s. qanunları; “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 25 iyul 1997-ci il tarixli, “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 19 avqust 1998-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə”-nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1998-ci il tarixli (48 sayılı) və s. fərmanlarında nəzərdə tutulmuş hüquqi normalar əsasında həyata keçirir.

Təbiəti mühafizə və təbii sərvətlərdən istifadə olunması üzrə sahəvi dövlət idarəetmə orqanlarından biri də **Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsidir**. Komitə bu sahədə olan mövcud qanunlar və “Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 sentyabr 2001-ci il tarixli 576 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Əsasnaməyə uyğun fəaliyyət göstərir.

Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi (DM və STK) “Meliorasiya və İrriqasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (5 iyun 1996-cı il), “Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi” (26 dekabr 1997-ci il) və Məcəllənin tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı və Komitənin Əsasnaməsinə uyğun fəaliyyət göstərir.

Kənd təsərrüfatı Nazirliyi (KTN) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində, xəstə bitki və heyvanların respublika ərazisinə girməsinin

qarşısının alınması (“Bitki mühafizəsi haqqında” – 3 dekabr 1996; “Bitki karantini haqqında” – 23 aprel 1996-cı il tarixli qanunları), kimyəvi vasitələrdən istifadəyə nəzarət (“Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında” Qanun 6 may 1997-ci il) və s. funksiyaları yerinə yetirir.

Dövlət Sənayedə işlərin Təhlükəsiz Görülməsinə Nəzarət və Dağ-Mədən Nəzarət Komitəsi (DSİTGN və DMNK) digər məsələlərlə yanaşı, yeraltı sərvətlərin istifadəçilərinə, onlardan düzgün istifadə etmə qaydalarına dövlət nəzarətini təşkil edir və onu həyata keçirir, işlərin təhlükəsiz görülməsinə nəzarət edir, irəli sürülən digər ekoloji tələblərin icrasına nəzarət edir.

Dövlət Gömrük Komitəsi (DGK) Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq “Qırmızı kitab”a düşən heyvan və bitkilərin, habelə insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədə biləcək malların idxal və ixracının qarşısını alır.

Daxili İşlər Nazirliyi (DİN) “Polis haqqında” Qanun (11.XI. 1999) və digər normativ sənədlər əsasında, nəqliyyat vasitələri ilə havanın çirklənməsinin qarşısının alınması, təbii obyektlərin polis qüvvələrinin gücü ilə qorunması, sanitariya qaydaların yerinə yetirilməsi və s. vəzifələri həyata keçirir.

Öz səlahiyyətlərindən başqa, ekoloji funksiyaları yerinə yetirən digər dövlət təşkilatları aşağıdakılardır: **İqtisadi İnkişaf Nazirliyi; Dövlət Standartlaşdırma və Metrologiya Mərkəzi, Dövlət Arxitektura və Tikinti Komitəsi.**

Təbiəti mühafizə sahəsində ictimai nəzarəti Təbiəti Mühafizə Cəmiyyəti, Ekologiya İttifaqı, Xəzər Beynəlxalq fondu Yaşıllar hərəkatı, Meşəçilər Cəmiyyəti və digər ictimai təşkilatlar həyata keçirir.

3. Təbii ətraf mühitin keyfiyyət normaları

İnsan və təbiət arasında enerji və maddələr mübadiləsi prosesini daim və dəyişmədən təmin edən ekoloji sistemlərin vəziyyəti **təbii**

ətraf mühitin keyfiyyəti hesab olunur. Mühitin keyfiyyəti təbiətin özünütənzimləmə və zərərli maddələrdən özünütənzimləmə yolu ilə təmin olunur. Təbiətdə bütün dövrənlər (su, enerji, maddələr mübadiləsi) “maddələrin itməməsi” qanuna uyğun baş verir, daha doğrusu bir prosesin son məhsulu digər prosesin ilkin məhsulu hesab olunur (tullantı olmur).

Lakin təbii proseslərdən fərqli olaraq insanın istehsal prosesi tullantısız ötürşür, yəni sona qalan hər hansı bir məhsul qalığı digər istehsal üçün xammal sayılmır. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə dəyən ziyanın tənzimlənməsi üçün xüsusi mexanizm tələb olunur.

İnsanın ətraf mühitə göstərə biləcəyi icazə verilən fəaliyyət məhdudiyyətləri ətraf mühitin **keyfiyyət normaları** adlanır. Ətraf mühitə təsir tədbirlərinə norma deyilir.

Ətraf mühitə təsir dedikdə, insanın iqtisadi, mədəni, istirahət maraqlarını həyata keçirmək üçün göstərdiyi fəaliyyəti də nəticədə təbii mühitdə baş verən fiziki, kimyəvi və bioloji dəyişkənliklər kimi başa düşülür. Təbii mühitə edilən ən böyük mənfi təsir onun çirkləndirilməsidir. İnsanın antropogen fəaliyyəti nəticəsində, onun həyatına və sağlamlığına, bitki və heyvanat aləminin vəziyyətinə, təbii ekoloji sistemlərə təhlükə törədə biləcək səviyyədə təbii mühitdə baş verən fiziki, kimyəvi və bioloji dəyişikliklər **ətraf mühitin çirklənməsi** adlanır.

Ətraf mühitin keyfiyyət normalarından ümumi şəkildə aşağıdakılar tələb olunur:

- əhalinin ekoloji cəhətdən təhlükəsizliyi;
- genefondun saxlanması (söhbət təkcə flora və faunanın deyil, eyni zamanda insanın da genefondunun qorunmasından gedir);
- təsərrüfat fəaliyyətinin sabit inkişafının təminatı üçün təbii şəraiti qorumaq və ondan səmərəli istifadə etmək.

Sadalanan tələblərin son məqsədi, ictimai inkişafın əsası olan iqtisadi və ekoloji maraqların elmi cəhətdən əsaslandırılmış vəhdətini yaratmaqdır. İqtisadiyyat və ekologiya arasında əldə edilmiş məcburi

razılaşma (kompromis) **məhdud icazə verilən (yol verilən) normativlər** adlanır.

Keyfiyyət normativlərinin əsası 3 göstəricidən təşkil olunmuşdur:

1) **tibbi** – insan həyatına, onun genefonduna təsir edən göstəricilər;

2) **texnoloji** – iqtisadiyyatın insana və onun yaşadığı mühitə təsir edəcək müəyyən olunmuş məhdudiyyətlərin yerinə yetirilməsinin təminat bacarığı hesab olunan göstəriciləri;

3) **elmi-texniki** – elmi-texniki vasitələrin təsir məhdudiyyətlərinin bütün parametrlər üzrə gözlənilməsinə nəzarət imkanları.

Ətraf mühitdə yol verilə biləcək çirklənmə normalarının müəyyənləşdirilməsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bir qrup alimlər belə hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sənayenin və kənd təsərrüfatının hərtərəfli iqtisadi inkişafına heç bir maneçilik törədilməməlidir. Digərləri isə, ekoloji göstəricilərin beynəlxalq səviyyəyə uyğun olmasını tələb edirlər. Lakin mövcud qanuvericilik orta mövqedə dayanır, yəni həm iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, həm də ətraf mühiti qorumağı tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kor-koranə beynəlxalq normativləri qəbul etmək olmaz. Çünki Azərbaycan Respublikasının müasir iqtisadi durumu, inkişaf etmiş ölkələrdən çox geridə qalır.

Keyfiyyət normativləri texniki və ya texniki-iqtisadi normalar olduğundan hüquqi normalara aid edilmir. Odur ki, öz-özlüyündə bu normativlərin hüquqi gücü yoxdur. Bu normativlər təklif və metodiki təlimat şəklində istifadə oluna bilər. Əgər bu normativlər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq olunarsa, onda onların icrası hüquqi cəhətdən məcburi sayılır. Azərbaycan Respublikasında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Səhiyyə Nazirliyi belə orqanlardan hesab olunur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, normativlər heç bir qanunun tərkib hissəsi deyildir və onlar ayrıca çap olunur.

Təbii ətraf mühitin keyfiyyət normaları 3 qrupa bölünür:

1) sanitar-gigiyenik normativlər;

2) istehsal təsərrüfat normativləri;

3) kompleks normativlər.

Birinci qrupa – kimyəvi, bioloji və fiziki təsir göstərə biləcək zərərli maddələrin yol verilə bilən toplanma miqdarını müəyyən edən normativləri, habelə sanitar, müdafiə, yol verilən radiasiya səviyyəsi və digər normativlər daxildir. Bu tip normativlərin əsas məqsədi, insan sağlamlığı üçün əlverişli olan ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərini təyin etməkdir. Bu qrupa daxil olan normativlər daha yaxşı işlənilmiş hesab olunur.

İkinci qrup normativlər əsasən tullantıların və zərərli maddələrin atılması ilə əlaqədardır. Bu normativlər zərərli təsir mənbələrinə lazımi tələblər qoyur, onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır, habelə ziyan vura biləcək kəmiyyətləri müəyyən edir. Bu kateqoriya normativlərə texnoloji, tikinti, şəhərsalma qaydaları və s. daxil etmək olar.

Üçüncü qrupa isə birinci və ikinci qrupa daxil olan normativləri özündə birləşdirən kompleks normativlər daxildir. Məsələn, ətraf mühitin məhdud buraxılan (icazə verilən) normaları, müdafiə və sanitar zona normaları və s.

Təbii ətraf mühitin keyfiyyətinin sanitar-gigiyenik normativləri aşağıdakılardır:

1) zərərli maddələrin yol verilə bilən miqdarı üzrə;

2) radiasiyanın yol verilən doza normativləri;

3) səs-küyün, vibrasiyanın və digər fiziki təsir vasitələrinin icazə verilən səviyyələri üzrə.

Azərbaycan Respublikasında bütün ekoloji normativlərin pozulduğu yer Bakı şəhəridir. Ölkənin şəhər əhalisinin 80%-dən çoxu burada yaşayır. Ümumi normativlərin pozulması ilkin olaraq bu amildən başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bunun əsas səbəbi uzunmüddətli Qarabağ müharibəsi nəticəsində didərgin düşənlərin Bakıda məskunlaşmasıdır.

Şəhərdə neft-qaz istehsalı və emalı neft-kimya, maşınqayırma, metallurgiya, energetika, tikinti materialları sahələri olmaqla yanaşı, intensiv avtomobil hərəkəti və avtomobil yolları vardır. Lakin

Bakının ətraf mühitinin mühafizəsinə sərf edilən vəsait, bütün sənaye istehsalına qoyulan kapital qoyuluşunun cəmi 0,6%-ni təşkil edir. Havanın sanitar vəziyyəti olduqca ağırdır. Ayrı-ayrı illərdə götürülən hava nümunələrinin 70%-i sanitar normaya cavab verməmişdir. Şəhərdə ətraf mühiti çirkləndirən obyektlərin cəmi 30%-i təmizləyici qurğularla təmin olunmuşdur. İl ərzində 500 min tona qədər bərk tullantı olduğu halda, tullantıları emal edən zavodların gücü heç 100 min ton da deyildir. Şəhər ətrafında 200-ə yaxın kortəbii zibilləmə yaradılmışdır. Bütün tullantıların basdırıldığı yerlərin 80%-dən çoxu sanitar tələblərə cavab vermir. Bakı Təbiəti Mühafizə su ehtiyatları mühafizəsi şöbəsinin verdiyi məlumata görə “ötən il Bakı şəhəri üzrə 355549 min kubmetr sudan istifadə olunub, nəticədə Xəzər dənizinə təmizlənmədən 152854 min kubmetr su axıdılıb” (“Azadlıq” qəzeti, 14 mart 2000-ci il).

Zərərli maddələrin yol verilə bilən miqdarını “hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23.05.2001-ci il tarixli 485 sayılı Fərmanına görə, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir. Qanuna görə, Nazirlik bu səlahiyyətləri öz müşahidə şəbəkələri ilə aparır və bu da təbii mühitin monitorinqi adlanır.

“İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Qanuna (30 iyun 1998-ci il) və onun tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 oktyabr 1998-ci il tarixli Fərmanına görə, tullantılarla bağlı dövlət siyasətinin prinsipləri müəyyən olunmuşdur:

- əhəlinin sağlamlığının və ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulması;
- təbiəti mühafizə tələblərinə, ekoloji tarazlıq normalarına gigiyena normativlərinə və sanitariya qaydalarına əməl olunmasına nəzarət və s.

Radiasiyanın yol verilə bilən doza normaları və ondan qorunmağın normativləri “Əhəlinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” (30 dekabr 1997-ci il) qanununun müddəaları əsasında hazırlanır. Sonuncu qanuna görə “yol verilən doza – insan orqanizminin və onun ayrı-ayrı orqanlarının radiohəssaslığını nəzərə almaqla şüalanmanın gələcəkdə

orqanizmdə mənfi nəticələr törətməsi ehtimalının inkar olunmasını təsdiqləyən təqvim ili ərzində ionlaşdırıcı şüalanmanın dozası”dır.

Sanitar-mühafizə zonası isə, ionlaşdırıcı şüalanma mənbəyi ətrafında mənbənin normal istismarı şəraitində əhəlinin effektiv (normal) şüalanma normasından yüksək dozalı ərazi hesab olunur.

Xarici təsir olmadan atom nüvəsinin çevrilməsi nəticəsində yaranan ionlaşdırıcı şüalar radiasiya fonu yaradır. **Təbii radiasiya fonu** – kosmik şüalanmaların və təbii radionuklidlərin torpaqda, suda, havada, biosferanın digər elementlərində, qida maddələrdə, habelə insan orqanizmində təbii formada yaratdığı şüalanma dozasıdır. İl ərzində baş verən şüalanmanın təxminən 80%-i təbi şüalanmanın payına düşür. Süni şüalanmanın əsas mənbəyi isə tibb avadanlığı, alətlər və müxtəlif məişət texnikasıdır. Əgər onlarla düzgün rəftar olunarsa, insanı süni mənbələrdən heç bir təhlükə gözləmir. Süni radiaktiv şüalanma mənbələrindən ən təhlükəliləri aşağıdakılardır:

- nüvə sınaqları;
- atom enerji qurğuları;
- radioaktiv maddələr.

Şüalanmaya məruz qalmış insanlar, şüalanmanın mənbəyinin gücündən və şüalanmanın müddətindən asılı olaraq, 3 qrupa bölünür:

1) **A qrupuna** müvəqqəti və ya daimi olaraq bilavasitə radiaktiv şüalanma mənbəyi ilə işləyənlər daxildir;

2) **B qrupuna** yaşayış və ya yerləşmə şəraitinə görə radiaktiv çirklənmə zonasında yaşayanlar daxildir;

3) **V qrupuna** həmin rayonun, şəhərin, ərazinin, zonanın qalan əhalisi daxildir.

Radiasiyanın yol verilən dozası A qrupuna daxil olanlar üçün, təqvim ili ərzində 5 berrel (ber), B qrupuna aid olanlara isə 0,5 bareldir (bu radiasiya qəzaları zamanı şüalananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur). Ümumiyyətlə, insan bütün ömrü boyu təxminən 35 ber. (orta ömür 70 il, illik norma 0,5 ber olarsa) radiasiya şüası olarsa, bu normal sayılır. Radiasiya fonu isə normal olaraq 20-30 mikrorentgen/saat, təyyarə 10 km yüksəklikdə olarkən, onun salonunda 400 mkr./s. şüalanma fonu olur.

“Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsinə görə, ionlaşdırıcı şüa mənbələrindən istifadə edildikdə Azərbaycan Respublikası həddlərində şüalanmanın aşağıdakı əsas gigiyena normativləri müəyyənləşdirilmişdir;

- əhali üçün orta illik yol verilən doza 0,001 zivertə (Zivert – ekvivalent dozanın güc vahidi olub, **1 kq** maddənin **1 saniyədə** udduğu enerjidir) bərabərdir;

- radiasiya qurğularında işləyənlər üçün yol verilən doza 0,02 zivertə bərabərdir. “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Qanun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli 485 sayılı Fərmanına görə qanunun icrasına nəzarəti Nazirlər Kabineti və E və TSN həyata keçirir.

Səs-küy, vibrasiya və digər zərərli fiziki təsir vasitələri ətraf mühitin akustik çirklənməsi növünə daxildir. Bu çirklənmə növünün təsir obyektı insanın sağlamlığı və iş qabiliyyətidir. Adi səs-küy insan orqanizminə heç bir təsir göstərməsə də, güclü səs insan psixikasına çox güclü təsir göstərir. İnsanın belə səsə verdiyi kəskin reaksiya, onun əqli və fiziki iş qabiliyyətini azaldır, əsəb, ürək-damar xəstəlikləri, hətta xərçəng xəstəliyinin yaranmasına belə səbəb olur.

Səs-küyün insana göstərdiyi fiziki təsir desiballa müəyyən olunur. Adi məişət şəraitində 20 desibal, şəhər mühitində 30-40 desibal, təy-yarə şəraitində 50 desibal yol verilən norma hesab olunur. Səs-küyün miqdarı 90 desibala çatanda insan beyninə çox pis təsir göstərir. Bu normativlər Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilir.

İnsan sağlamlığına zərərli təsir göstərən digər mənbə, **elektromaqnit şüalarıdır**. Bu şüaların mənbəyi radio və telestansiyalar, radiolokasiya obyektləri, yüksək gərginlikli elektrik xətləri və s.-dir. Azərbaycan ərazisindəki Qəbələ RLS belə obyektlərdəndir. Qəbələ RLS uzaqdan müəyyən edən stansiyalara aiddir. Fəzada şüa gücü 600 kv. təşkil edir. Stansiya yüksək tezlikli impulsu generasiya şəraitində işləyir. Qəbələ RLS-in çox yüksək tezlikli şüalanması, öz xarakterinə görə ionlaşdırıcı olmaqla keçici radiasiya şüalanmalarına

yaxınlaşır. Çox yüksək tezlikli diapoozonun elektromaqnit sahəsinin təsiri, eləcə də radiasiya şüalanmaları hüceyrə səviyyəsində baş verir ki, bu da patoloji dəyişikliklərə səbəb olur.

Alimlər müəyyən etmişdir ki, elektromaqnit sahəsi sinir, endokrin, ürək-damar sistemlərinə, qanın morfoloji tərkibinə, maddələr mübadiləsinə reproduktiv funksiyalara zərərli təsir edir.

İstehsal prosesində kifayət qədər lazımsız tullantılar əmələ gəlir ki, onlar da istər-istəməz ətraf mühitə tullanır. “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Qanuna görə (30 iyun 1998), “**istehsal tullantıları** – istehsal prosesində, kənd təsərrüfatında, xidmət sahələrində əmələ gələn və əmələgəlmə yerlərində istifadəsi mümkün olmayan, habelə texnoloji prosesin gedişində ilkin istehlak xüsusiyyətlərini tam və ya qismən itirən maddələr, əşyalar və materiallardır”. **Təhlükəli tullantılar** isə, tərkibində təhlükəli xüsusiyyətlərə malik toksiki, infeksiya, partlayıcı, yüksək reaksiya və yanma qabiliyyətli maddələr olan, əhalinin sağlamlığı və ətraf mühit üçün bilavasitə və ya potensial təhlükə yaradan tullantılardır.

Bakı şəhərində orta hesabla sutkada 6 min kub metr bərk məişət tullantıları əmələ gəlir. Laboratoriya analizlərinin nəticələri göstərir ki, bərk məişət tullantılarının tərkibində 35-45% yeyinti tullantıları, 20-30% kağız-karton, 1-2% ağac qırıntıları, 1% metal qırıntıları, 5-7% tekstil, 1-2% sümük, 3-6% şüşə, 2-3% dəri və rezin, 1,5-2% plastmas qırıntıları vardır.

Statistik məlumatların analizləri göstərir ki, Respublika üzrə tullantıların təxminən 97,5%-i rəsmi zibilxanalara daşınır. 1,5-2%-i yandırılır və 0,5%-i emal edilir. Hazırda Respublikamızın inkişaf etmiş iri sənaye şəhərlərində hava, su və torpaqda zərərli maddələrin miqdarı Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş yol verilən hədd normativlərini dəfələrlə üstələyir.

Müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin yerləşdirilməsi, layihələşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi zamanı irəli sürülən ekoloji tələbləri yerinə yetirmək üçün kompleks normativlərdən istifadə olunur.

4. Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi

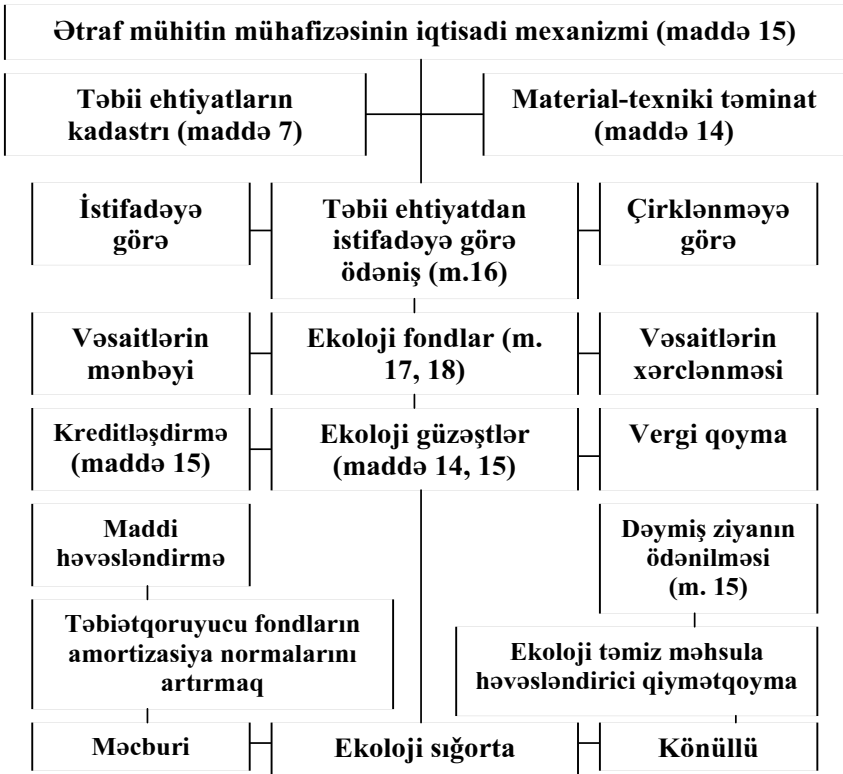
Müasir dövrdə ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas cizgiləri, inzibati-hüquqi təsir vasitələrinin ətraf mühitin mühafizəsində iqtisadi stimullaşdırma ilə olan münasibətlərində öz əksini tapmışdır. Əgər ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Əsas Qanunun müddələrinin əsasında iqtisadi mexanizmi əks etdirməyə çalışsaq, onda aşağıdakı sxem alınar (sxem 8):

Ətraf mühitin mühafizəsi zamanı ən mühüm problem iqtisadi və ekoloji maraqların toqquşmasıdır. Hələ də bu münasibətləri inzibati-hüquqi metodlarla (qadağalar, məhdudiyyətlər, cinayət və inzibati tədbirlər və s.) tənzimlənməyə çalışırlar.

Əgər inzibati-hüquqi təsir mexanizmi hakimiyyət və tabeçilik münasibətlərinə söykənsə, iqtisadi mexanizm icraçının maraqlarının maddi cəhətdən reallaşdırılmasına əsaslanır. İqtisadi mexanizmin tərkibinə, daimi fəaliyyət göstərən mövcud institutlarla (idarəetmə prinsipi və orqanları) bərabər, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni formalar da daxildir.

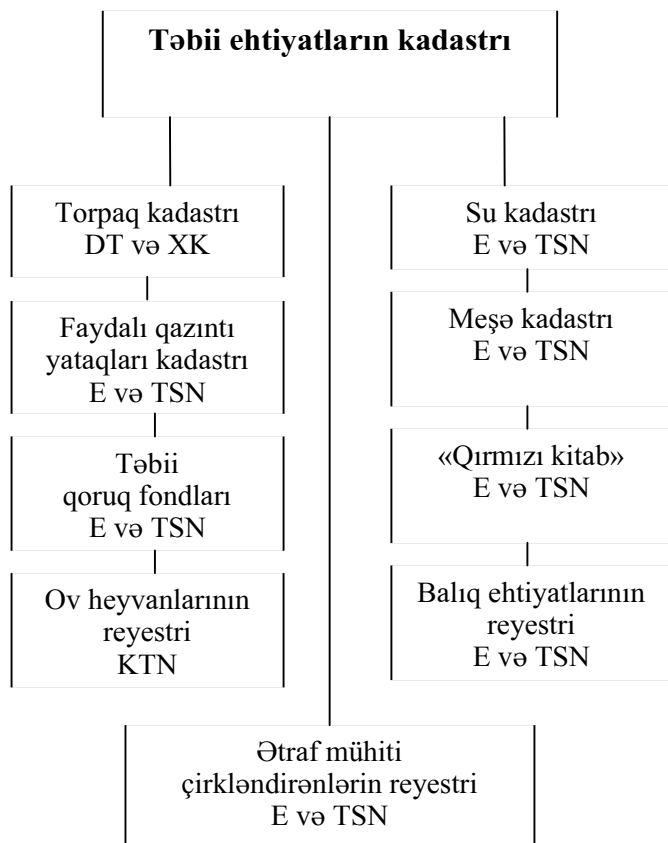
Mövcud institutlar qrupuna təbii ehtiyatların kadastrı, material-texniki və maliyyə təminatı, təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə haqq, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödənilən cərimə, kreditalma və vergiqoyma zamanı edilən güzəştlər, habelə vergilərdən azad olunma daxildir. Yeni yaranan iqtisadi stimullardan ekoloji sığortanı, əsas təbiətqoruyucu təsərrüfat fondlarının yüksəldilmiş amortizasiya normalarının müəyyənləşdirilməsini, ekoloji təmiz məhsula görə həvəsləndirici qiymətlərin tətbiqini, ekoloji xidmətlər bankının yaradılmasını və s. göstərmək olar.

Təbii ehtiyatların kadastrı dedikdə, onların iqtisadi, ekoloji, təşkilati və texniki göstəricilərinin məcmusu başa düşülür. Bu göstəricilər eyni zamanda təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyətini, istifadəçilərin tərkibi və kateqoriyalarını da əks etdirir. Kadastr göstəriciləri təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin, təbii sərvətlərin pul dəyərinin, onların satış qiymətlərinin, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və bərpası tədbirlərinin əsasını təşkil edir.

Təbii resursların vahid kadastrı olmur, lakin ayrı-ayrı təbii ehtiyatlar üzrə kadastr mövcuddur. Ancaq ümumilikdə, məqsəd və strukturuna görə təbii ehtiyatların kadastrı vahid iqtisadi-hüquqi sxem yaradır (Sxem 9):

Sxem 9

Qeyd: *kənarlarda göstərilən dövlət orqanları kadastr işini aparanlardır.*

Torpaq kadastrı Azərbaycan Respublikasının “Torpaq Məcələsi” (1999) və “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun (22 dekabr 1998-ci il) tələblərinə uyğun həyata keçirilir.

Dövlət torpaq kadastrı – torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə uçuğu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusudur.

Torpaq kadastrının məlumatlarından torpaq ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində; şəhərsalma, meşəsalma, tikinti, meliorasiya və irriqasiya işlərinin aparılmasında; torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində, torpaqların normativ qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində torpaq reyestrinin tərtibi və torpaq bazarının formalaşdırılmasında; torpaq vergisi dərəcələrinin və torpaq icarəsi haqqında müəyyənləşdirilməsi və tətbiqində, torpaqların istifadəsinə, mühafizəsinə və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsində və s. istifadə olunur.

“Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 mart 1999-cu il, 113 sayılı Fərmanına görə kadastr işlərini Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi həyata keçirir. Faydalı qazıntı yataqlarının kadastrı “Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (13 fevral 1998-ci il) uyğun həyata keçirilir. Faydalı qazıntılar – yer qabığının maddi istehsal sahəsində istifadə edilən təbii mineral törəmələridir. Qanunun 33-cü maddəsinin müddəalarına görə, “faydalı qazıntı yataqlarının və təzahürlərinin dövlət kadastrı, hər bir yataq üzrə əsas və yanakı faydalı qazıntı ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyətini, onlarda olan komponentlərin miqdarını, yataqların işlənməsinin dağmədən-texniki, hidrogeoloji, ekoloji şəraitini və geoloji iqtisadi qiymətləndirilməsini səciyyələndirən məlumatları, eləcə də hər bir faydalı qazıntı təzahürünə dair məlumatları özündə birləşdirməlidir”.

Dövlət kadastrı faydalı qazıntı yataqlarının kompleks istifadəsi, onların işlənməsi ilə əlaqədar infrastrukturun səmərəli inkişafı və yerləşdirilməsi məqsədilə aparılır.

“Yerin təki haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 aprel 1998-ci il tarixli Fərmanına görə, faydalı qazıntı yataqlarının kadastrını Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi aparır.

Meşə kadastrı Azərbaycan Respublikasının “Meşə Məcəlləsi”nin (30 dekabr 1997-ci il) müddəalarına görə, “meşələrin dövlət kadastrı meşə fondunun qeydiyyatı, onun ekoloji, iqtisadi, kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsidir” (M.M. 39-cu maddə).

Meşə kadastrından, meşə təsərrüfatının idarə edilməsində, meşə fondunda istifadə üçün ödəmələrin miqdarının müəyyən edilməsində, meşə istifadəçilərinin və meşə təsərrüfatı işləri aparan şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində və s. istifadə olunur.

“Meşə Məcəlləsi”nin tətbiq edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli Fərmanına görə, dövlət meşə kadastrını Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Su kadastrı Azərbaycan Respublikasının “Su Məcəlləsi” Qanununun (26 dekabr 1997-ci il) müddəalarına uyğun olaraq aparılır (maddə 26).

Su kadastrı su obyektləri, su obyektlərindən istifadə və su obyektı istifadəçiləri barədə məlumatların məcmusudur. Su kadastrının məlumatlarından dövlət proqramlarının hazırlanması, su obyektlərinin mühafizəsi və ondan istifadə qaydalarını və sudan istifadə limitlərinin müəyyənləşdirilməsi, su obyektlərindən istifadə ilə bağlı ödəmələr və su obyektlərinə vurulmuş zərərin ödənilməsi və s. məsələlərdə istifadə olunur. “Su Məcəlləsi”nin tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il tarixli Fərmanına görə su kadastrını Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Balıq ehtiyatlarının reyestri “Balıqçılıq haqqında” Qanunun 27-ci maddəsinə uyğun həyata keçirilir. Bu qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23.05.2001-ci il tarixli Fərmanına görə reyestri Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Mövcud qanunvericiliyə görə təbiətin mühafizəsi aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilir:

- dövlət büdcəsindən;
- büdcədən kənar ekoloji fondlardan;
- müəssisə, idarə və təşkilatların hesabından.

Dövlət büdcəsindən ayrımlarla yanaşı, büdcədən kənar ekoloji fondlar son zamanlar daha çox ekoloji xərcləri ödəməyə başlayıb. Qanuna görə, bu fondlara ayrılan vəsaitlərin əksəriyyəti şəhər və rayonların payına düşür. Eyni zamanda, təbii ehtiyatlardan istifadənin pullu olması ekoloji problemlərin həllinə yönəldilən vəsaitlərin miqdarının artmasına təkan verir. Təbii ehtiyatlardan istifadənin pullu olması, ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə ortaya çıxmışdır.

Təbii ehtiyatların pullu olması 3 əsas məqsədə xidmət edir:

1) İstehlakçının təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə marağının artmasına;

2) təbii sərvətlərin bərpası və qorunması üçün maddi maraqların yaranmasına;

3) təbii ehtiyatların bərpası və yenidən hasil olunması üçün əlavə vasitələrin yaranmasına.

Təbiəti mühafizə haqqında əsas qanunun 24-cü maddəsinə görə, təbii ehtiyatlardan istifadəyə və ətraf mühiti çirkləndirməyə görə haqq alınır.

Təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə aşağıdakı növ ödəmələr vardır:

- təbii ehtiyatlardan istifadə hüququna görə;
- istifadə hüququna görə;
- normadan artıq istifadəyə görə;
- təkrar (yenidən) hasilata görə.

Aşağıdakı təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə haqq ödənilir:

1) **torpaqdan istifadə haqqı** (torpaq vergisi, icarə haqqı);

2) **yeraltı sərvətlərə görə** (axtarış-kəşfiyyat işlərinə, faydalı qazıntıların çıxarılması hüququna, yeraltı sərvətlərdən istifadəyə və mineral-xammal bazasının bərpasına);

3) **sudan istifadəyə görə** (su obyektlərindən istifadə hüququna, su obyektlərinin qorunması və bərpasına);

4) **meşədən istifadəyə görə** (meşədən istifadə hüququna, icarəyə və meşələrin bərpasına);

5) **bitki ehtiyatlarından istifadəyə görə** (dərman bitkiləri və xammal yığımını üçün ödəmə, qeyri-meşə bitkilərindən istifadəyə, texniki xammalın hazırlanmasına görə ödəmə);

6) **heyvanlar aləmindən istifadəyə görə** (heyvanlar aləmindən istifadə hüququna, ovçuluq üçün ödəmə);

Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə aşağıdakı haqlar alınır:

- **normativ tullantılara görə;**
- **normadan artıq tullantılara görə;**
- **tullantıların yerləşdirilməsinə görə.**

Bu ödəmələr mahiyyətinə görə 3 cürdür:

1) kompensasiyaedici (əvəzin ödənilməsi);

2) stimullaşdırıcı;

3) iqtisadi.

Kompensasiyaedici ödəmələr ətraf mühitə, insan sağlamlığına və maddi dəyərlərə vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsinə yönəldilmişdir. Dəymiş ziyana görə hüquqi məsuliyyətdən fərqli olaraq, çirkləndirməyə görə ödənilən haqq səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Dəymiş ziyan, müəyyən olunmuş qaydada müəssisənin gəlirindən tutulur, lakin bu zaman zərərli tullantıların azaldılması üçün müəssisələri stimullaşdırmaq (maddi cəhətdən) lazımdır. Çünki bu zaman həmin müəssisə çalışacaq ki, ətraf mühitə daha az çirkləndirici maddələr atsın.

Çirklənməyə görə alınan ödənişlər, büdcədən kənar ekoloji fondların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir ki, bu da ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamaşdırılmasına xidmət edir. Məhz bu zaman həmin ödəmələrin iqtisadi əhəmiyyəti ortaya çıxır.

Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə, ödəmələrin müəyyənləşdirilməsi ardıcılığı şərti olaraq 3 mərhələyə ayrılır:

- 1) ödəmələrin baza normativlərinin təyini;
- 2) diferensiallaşdırılmış haqlar;
- 3) çirkləndiricinin ödəyəcəyi konkret miqdar.

Baza normativləri, ətraf mühiti çirkləndirən hər bir növ üzrə (səs-küy, vibrasiya və s.), onların ətraf mühitə və insan sağlamlığına ziyan vura bilmək dərəcəsinə görə müəyyənləşdirilir. Normativləri Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Səhiyyə, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirliklərinin mütəxəssisləri tərəfindən işlənib hazırlanır.

Diferensiallaşdırılmış normativlər, mövcud regionların ekoloji vəziyyəti və ekoloji amilləri nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən hazırlanır. Ekoloji amillər dedikdə, zonanın təbii-iqlim şəraiti, ərazinin iqtisadi xüsusiyyətləri, qorunan təbii obyektlərin əhəmiyyətliliyi başa düşülür. Diferensiallaşdırılmış normativlərdə, çirkləndirməyə görə ödəniləcək haqq, əlavə olaraq zonalar üzrə müəyyənləşdirilmiş xüsusi təhsis əmsallarına vurulur.

Çirkləndiricinin ödəyəcəyi konkret miqdar isə, mövcud qanunvericiliyə görə şəhər və rayon yerli icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Əsas Qanunun 27-ci maddəsinə görə, “ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondlar ətraf mühitin mühafizəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin, ona vurulan zərərin aradan qaldırılmasının və kompensasiya verilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində başqa tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yaradılır. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət və ictimai fondları yaradıla bilər”.

Həmin qanunun 28-ci maddəsinə görə, “ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondunun vasitələri elmi-tədqiqat işlərinə, təbiətdən istifadəçilər tərəfindən həyata keçirilən təbiətin mühafizəsi obyektlərinin tikintisinin yenidən qurulmasının maliyyələşdirilməsinə, ekoloji tərbiyə və təhsilə, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mühafizəsinə, ətraf mühitin dövlət monitorinqinin təşkili və keçirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində çalışan mütəxəssislərin həvəsləndirilməsi məqsədilə onların maddi stimullaşdırılmasına və sair tədbirlər üçün istifadə oluna bilər”. 29-cu maddəyə görə

isə, “ətraf mühitin mühafizəsinin ictimai fondları ictimai birliklərin vəsaiti, qrantlar, fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ianələri, habelə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə zidd olmayan başqa daxil olmalar hesabına təşkil edilir. Bu fondlar ictimai birliklər tərəfindən yaradılır, ətraf mühitin mühafizəsinə, təbiətdən səmərəli və kompleks istifadə ilə əlaqədar işlərə və tədbirlərə sərf olunur”.

Ətraf mühitin mühafizə fondu, təbii ehtiyatlardan istifadə haqqından, ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin tullanmasına görə ödənen və təbiət mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasına görə tutulan vəsaitlərdən ayırmalar, məqsədli və könüllü ödəmələr və digər mənbələr hesabına formalaşdırılır. Bu fond Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında yaradılır və təsdiq olunmuş əsasnaməyə uyğun fəaliyyət göstərir.

İctimai ekoloji fondlar əhalinin vəsaiti, ictimai təşkilatların verdiyi haqlar və başqa mənbələr hesabına yaranır. Bu fondlar ictimai və başqa təşkilatlar tərəfindən yaradılır. İctimai ekoloji fondların yaradılması və sərf olunması qaydaları, onlar haqqında müvafiq ictimai təşkilatların təsdiq etdikləri Əsasnamələrlə müəyyənləşdirilir.

Mövcud qanunvericiliyə görə, təbiəti mühafizə və insanların sağlamlığının qorunması üçün ekoloji fondlar yaradıla bilər.

5. Ekoloji nəzarət və ekoloji ekspertiza

Müasir dövlətçiliyin nəzərə çarpan ekoloji funksiyalarından biri **ekoloji nəzarətdir**. Eyni zamanda ekoloji nəzarət ekoloji-hüquqi normaların həyata keçirilməsinin tərkib hissəsidir. Ümumilikdə, **ekoloji nəzarət** idarə, müəssisə, təşkilat, daha doğrusu, bütün təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların ekoloji tələbləri yerinə yetirməsi və ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin olunması qaydalarının yoxlanmasıdır.

Ekoloji nəzarətin məqsədi xəbərdarlıq və hüquq pozuntularını aradan qaldırmaq yolu ilə ətraf mühitin qorunmasıdır.

Ekoloji nəzarətin 3 forması vardır:

- 1) informasiya yolu ilə;
- 2) xəbərdaredici;
- 3) cəza verici.

İnformasiya yolu ilə nəzarət, xəbərdarlıq və ya cəza tədbiri görmək üçün dövlət orqanlarına lazımi ekoloji məlumatların toplanıb, göndərilməsidir.

Xəbərdaredici nəzarət ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin və qanunların yerinə yetirilməməsi ilə nəticələnə biləcək hərəkətlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Cəzaverici nəzarət isə ekoloji normativlərin və qanunların tələblərini pozanların cəzalandırılmasına yönəldilmiş məcburi dövlət tədbirləridir.

Təbii obyektlərin vəziyyətinə ekoloji nəzarət aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- ətraf mühitin və onun obyektlərinin mühafizəsi sahəsindəki qanunvericiliyin və yerinə yetirilməsi vacib tədbirlərin icra olunmasını yoxlamaqla;

- təbiət qoruyucu qanunvericiliyə əməl olunması;

- təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə təbiəti mühafizə sahəsindəki vacib olan tədbirlərə riayət etməsini xəbərdar etməklə;

- ekoloji cəhətdən ziyan vuracaq hərəkətlərin qarşısını almaqla (fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması, dayandırılması və qadağan olunması yolu ilə);

- təbii sərvətlərdən istifadə zərərli maddələrin tullanması, atılması və basdırılması üçün xüsusi icazə vermək və ya almaqla;

- ətraf mühitin keyfiyyət normativlərini müəyyənləşdirmək, ətraf mühitə ziyanlı təsirlərə icazə veriləcək hədd daxilində limit qoymaqla;

- qanunların pozulmasına görə cərimə şəklində inzibati cəza növünü tətbiq etməklə.

Ekoloji nəzarətin obyektləri aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin və onun təbii obyektlərinin vəziyyəti, təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində onların dəyişilmə dərəcələri;

– ətraf mühitin və onun hər bir təbii obyektinin mühafizəsi üçün lazımı tədbirlərin məcburi (imperativ) icrası.

Azərbaycan Respublikası Təbiətdən istifadə haqqında Əsas Qanuna görə, ekoloji nəzarət sistemi dövlət istehsalat və ictimai (vətəndaşlar) nəzarətdən ibarətdir (maddə 23-28).

Dövlət ekoloji nəzarəti 2 hissədən ibarətdir:

- 1) dövlət müşahidə xidməti;
- 2) dövlət nəzarəti.

Dövlət müşahidə xidməti (ətraf mühitin monitorinqi) ətraf mühitin vəziyyəti və onun dəyişmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olur.

Dövlət nəzarəti isə təbiəti mühafizə sahəsindəki qanunvericiliyin icrasına yönəldilmişdir.

İstehsal nəzarətinin əsas vəzifəsi, ətraf mühitin mühafizəsi üçün təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə, qurğu, obyekt və s.) məcburi yerinə yetirməli olduğu ekoloji tələblərin (49-60-cı maddələr) icra olunmasını yoxlamaqdır.

İctimai nəzarət (vətəndaş nəzarəti) ətraf mühitin bütün obyektləri üzərində aparıla bilər (11-ci maddə).

Dövlət müşahidə xidməti iki səviyyədə həyata keçirilir:

- 1) ümumi (ekoloji monitorinq);
- 2) sahələr üzrə (torpaq, hava, su və s.).

Təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun 17-ci maddəsinə görə, ümumi ekoloji monitorinqi səlahiyyət verilmiş orqanlar həyata keçirir.

Sahələr üzrə monitorinqi isə ayrı-ayrı sahəvi dövlət orqanları həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının “Torpaq Məcəlləsi”-nə və “Dövlət torpaq kadastrı, **torpaqların monitorinqi** və yerquruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun (22.XII.1998) 1-ci maddəsinə görə, “torpaqların monitorinqi – torpaqların münbitlik xassələrini səciyyələndirən ayrı-ayrı göstəricilərdə dəyişikliklərin vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, mənfi proseslərin qarşısının alınması və nəticələrin aradan qaldırılması üçün torpaq

fondunun vəziyyətinin müşahidə sistemi”dir. Torpaq monitorinqi Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən aparılır.

Azərbaycan Respublikasının “Meşə Məcəlləsi”nə görə, **meşələrin monitorinqi** – meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası, onların ekoloji funksiyalarının artırılması sahəsində dövlət idarəetməsi məqsədilə meşə fondunun vəziyyətinin və dinamikasının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sistemindən ibarətdir (MM. maddə 40). Meşə monitorinqinin Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi aparır. Azərbaycan Respublikasının “Su Məcəlləsi”nə görə **su obyektlərinin monitorinqi** onların vəziyyətində baş verən proseslərin vaxtında aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi, həmin proseslərin inkişafının proqnozlaşdırılması və zərərli təsirinə qarşısının alınması, həyata keçirilən su mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə su obyektlərinin hidroloji və hidrogeoloji göstəricilərinə müntəzəm müşahidə sistemindən ibarətdir (Su Məcəlləsi, maddə 24). Su obyektlərinin monitorinqini (13 mart 1998-ci il tarixli fərman) Azərbaycan Respublikasının M və STK, E və TSN aparır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət **sanitariya-epidemioloji** salamatlığına nəzarəti təmin etmək Səhiyyə Nazirliyinin əsas vəzifələrindən biridir (Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.XII.1998-ci il tarixli 48 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur).

Heyvanlar aləminin monitorinqini Azərbaycan Respublikasının E və TSN və KTN həyata keçirir.

Radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun (30.XII.1997) və həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə, 19 avqust 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına görə, Azərbaycan Respublikası DSİTGN və DMN Komitəsi və E və TSN həyata keçirir.

Dövlət ekoloji nəzarəti inzibati-idarəetmə fəaliyyətinin bir növüdür. Bu nəzarətin əsas məqsədi, bütün istehsalat subyektlərini

və vətəndaşları, qanunvericilik və ətraf mühitin keyfiyyət normativləri ilə təmin etməkdir. Eyni zamanda dövlət nəzarəti, həm qurumlar üstü (yəni onun göstərişləri, təbəçiliyindən asılı olmayaraq bütün dövlət orqanları tərəfindən sözsüz icra olunur), həm də funksiyaların bölünməsi yolu ilə (torpağa Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, suya Su Komitəsi və s.) həyata keçirilir.

Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə sahəsində dövlət rəhbərliyini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Naxçıvan MR Ali Məclisi, AR Nazirlər Kabineti, şəhər, rayon icra hakimiyyətləri və bələdiyyələr həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunvericiliyə görə, təbii obyektlərə ekoloji nəzarəti həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanları bunlardır (Sxem 10):

Sxem 10

Təbii obyektlər	Dövlət orqanları	Dövlət orqanlarının funksiyaları
Təbii ətraf mühit	E və TSN SN	Əsas ekoloji nəzarət orqanı Əsas sanepid, nəzarət. Əsas monitorinq orqanı
Torpaq	DTXK E və TSN SN	Sistemin əsas orqanı. Çırkənlənmə və radiasiyaya nəzarətin iştirakçıları, şəhərsalma, qanunsuz tikintilərlə mübarizə
Faydalı qazıntılar	E və TSN DSİTGN və DMNK	Geoloji öyrənmə, təbii ehtiyatların qorunması
Su	E və TSN M və STK	Müşahidə koordinasiya, iştirak yerüstü sular, yeraltı sular, Su obyektlərinin təmizliyi balıq üçün suturetlərin təmizliyi
Meşə	E və TSN	Əsas mühafizə orqanı koordinasiya, iştirak
Heyvanlar aləmi	E və TSN	Bioloji növlərin uçotu Əsas nəzarət orqanı
Atmosfer havası	E və TSN SN DİN DEP	Əsas nəzarət orqanı Əsas gözetçi (nəzarət) orqan avtonəqliyyata nəzarət əsas müşahidə orqanı
Təbii qoruq fondu	E və TSN	Əsas nəzarət orqanı
Dəniz şelfi	E və TSN	Bütün işlərin koordinasiyası sərvətlərə nəzarət
Dəniz iqtisadi zonası	E və TSN	Balıq ovuna nəzarət, müşahidə, informasiya

Ekoloji nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının, ətraf mühiti mühafizə haqqındakı Əsas Qanunda (VIII fəsil) nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) nəzarət altında olan obyektə getmək və sənədlərlə tanış olmaq;
- 2) qeyd olunan çatışmazlıqları aradan qaldırmağı tələb etmək və müəyyən edilmiş müddət ərzində təbiətporuyucu profilaktik tədbirləri aparmaq;

- 3) təbiətdən istifadəyə icazə vermək, normativ və limitlər qoymaq, dövlət ekoloji ekspertizasını təyin etmək;

- 4) ekoloji cəhətdən ziyanlı obyektlərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, dayandırılması və xitam verilməsi barədə qərar qəbul etmək, onların banklardan maliyyələşdirilməsinin dayandırılması üçün təqdimat vermək;

- 5) təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasına görə müəyyən olunmuş miqdarda inzibati cərimələr qoymaq;

- 6) ətraf mühitə dəymiş ziyanı görə əvəzin ödənilməsi barədə iddia qaldırmaq və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün materialları göndərmək.

Dövlət orqanlarının bu səlahiyyətləri, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərinə şamil olunur.

Ekoloji ekspertiza ekoloji nəzarətin sərbəst bir növü kimi fəaliyyət göstərir. Mövcud qanunvericiliyə görə ekoloji ekspertizanın aşağıdakı formalarından istifadə olunur:

- 1) dövlət;
- 2) idarə, müəssisə;
- 3) ictimai;
- 4) elmi.

Dövlət ekoloji ekspertizası səlahiyyətli dövlət orqanı (E və TSN) tərəfindən təşkil olunur. Onun gəldiyi nəticələr, bütün digər dövlət orqanları tərəfindən müzakirəsiz icra olunur.

İdarə, müəssisə ekoloji ekspertizası müvafiq nazirlik, komitə, konsern və s. rəhbərliyi tərəfindən təyin olunur və onun nəticələri dövlət ekoloji ekspertizası ilə ziddiyyət təşkil etmirsə, həmin dövlət orqanlarının bütün strukturları tərəfindən icra olunur.

İctimai ekoloji ekspertiza təşkilatların təşəbbüsü ilə təşkil olunur və onun nəticələri təklif xarakteri daşıyır.

Elmi ekoloji ekspertiza elmi idarələrin, ali məktəblərin və ya alimlərin təşəbbüsü ilə aparıla bilər və onun nəticələri məsləhət xarakteri daşıyır.

Ekoloji ekspertizanın **məqsədi** (Əsas Qanun, 29-cu maddə) təsərrüfat fəaliyyətinin ziyanlı nəticələrinin, ətraf mühitə, insan sağlamlığına və cəmiyyətin ekoloji təhlükəsizliyinə vura biləcəyi zərərlər barədə əvvəlcədən xəbərdar etməkdir. Ekoloji ekspertizanın vəzifəsi, konkret təsərrüfat obyektinin, ətraf mühitə və insan sağlamlığına ekoloji təsir dərəcəsini qiymətləndirməkdir.

Ekoloji ekspertizanı adətən komissiya aparır, lakin ayrı-ayrı şəxslər də apara bilər.

Ekoloji ekspertizanı aparmaq üçün, aşağıdakı üsullardan istifadə olunur;

- materialların toplanması, ümumiləşdirilməsi və baxılması;
- materialların qiymətləndirilməsi və nəticələrin alınması;
- nəticələrin icrasına nəzarət.

Dövlət ekoloji ekspertizasının əsas **prinsipləri** – **qanunçuluq, elmi əsaslılıq, aşkarlıq, sərbəstlik və vaciblikdir.**

Dövlət ekoloji ekspertizasının vaciblik prinsipinin iki əhəmiyyəti vardır:

1) bütün hallarda onun aparılmasının məcburi olması, yəni ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsir edə biləcək bütün layihə, proqram, tikinti, material və sairələr məcburi ekoloji ekspertizadan keçməlidirlər. Təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun 55-ci maddəsinə görə, “təsərrüfat fəaliyyəti layihələrinin yalnız dövlət ekoloji ekspertizasının müsbət rəyi olduqda maliyyələşdirilməyə başlanır”;

2) ekoloji ekspertizanın nəticələrinin icrası vacibdir, daha doğrusu, “məcburidir” (Əsas Qanun, 57-ci maddə).

Ekspertizanın elmi əsaslılığı, onun bütün arqumentlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış olması, iqtisadi və ekoloji maraqların uzlaşması, ətraf mühitin mühafizəsi və insan həyatının vacibliyidir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının sərbəstliyi, komissiya üzvlərinin heç kimdən asılı olmadan, yalnız faktlara, elmi prinsiplərə və qanunlara istinad etmələridir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının aşkarlığı tikiləcək obyektin və ya həyata keçiriləcək hər hansı bir dövlət proqramının ətraf mühitə və insanların sağlamlığına vura biləcəyi ziyan barədə, əvvəlcədən ictimaiyyətə məlumat verilməsidir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının subyektləri kimi 3 tərəf çıxış etməlidir:

- sifarişçi;
- icraçı;
- istehlakçı.

Sifarişçi kimi, dövlət adından adətən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi çıxış edir. Bəzən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti də sifarişçi ola bilər. Ekoloji ekspertizanı aparan icraçı kimi çıxış edir. İcraçı rolunda, elmi-tədqiqat institutu və ya ona bənzər digər təşkilatlar (elmi-istehsalat birliyi, elmi-texniki mərkəz, elmi-təhsil mərkəzi və s.), habelə peşəkarlardan ibarət olan komissiya da ola bilər. Bu sistemdə istehlakçı rolunda isə, ekoloji ekspertizanın nəticələrini icra edəcək idarə, müəssisə, təşkilat və s. çıxış edir.

Ekoloji ekspertizanın obyektləri isə aşağıdakılardır:

1) respublikanın və xalq təsərrüfatı sahələrinin, Naxçıvan MR məhsuldar qüvvələrin inkişafına və yerləşdirilməsinə dair planqabağı və layihəqabağı sənədlərin bütün növləri;

2) xalq təsərrüfatı obyektlərinin və komplekslərinin tikintisinin və ləğv olunmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılmaları, layihələri;

3) sərbəst iqtisadi zonalarda təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər;

4) yeni texnologiyanın yaradılmasına və ya idxal edilməsinə dair sənədlər;

5) təbiətdən istifadəni tənzimləyən qanunvericiliyin, direktiv, normativ-hüquqi, təlimat-metodik və normativ-texniki sənədlərin layihələri;

6) təsərrüfat fəaliyyəti və ya fəvqəladə vəziyyət nəticəsində yaranmış ekoloji şərait;

7) regionda, ayrı-ayrı təbii obyektlərdə, təbii kompleksdə (ekosistemdə) ekoloji şərait.

Əgər dövlət ekoloji ekspertizası sistemini bütünlükdə sxem şəklində salsaq, onda aşağıdakını alırıq (Sxem 11).

Sxem 11

Dövlət ekoloji ekspertizası	
Prinsipləri	obyektləri
Məcburilik	Proqram layihələri
Elmi əsaslılıq	Tikinti layihələri
Sərbəstlik	Şəhərsalma layihələri
İdarədənəknarlılıq	Yerləşdirmə layihələri
Qanunçuluq	Texnika və texnologiya
Aşkarlıq	Xammal və materiallar
İctimaiyyətin iştirakı	Məhsullar, kimyəvi maddələr
Məsuliyyət	Standart layihələr, hüquqi normativlər

Ekoloji ekspertiza prosesinin mərhələləri			
Təyini (təşkili)	1	2	Materialların toplanması, ümumiləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi
Nəticələrin tərtibi	3	4	
			Cəmiyyəti nəticələrlə tanış etmək
Nəticələrin hazırlanması və təsdiqi	5	6	Mübahisələrin həlli
		7	Məsuliyyət

Təbiətdən istifadə haqqında əsas qanunun 57-ci maddəsinə görə dövlət ekoloji ekspertizası rəyinin yerinə yetirilməməsinin nəticələri və səhv rəyə görə məsuliyyət qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilir. Bu məsuliyyət 3 halda özünü büruzə verir:

1) ekspertlərin məsuliyyəti – düzgün nəticə çıxartmamaqda günahlandırılırsa, bu zaman onlar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 308-ci (hakimiyyətdən və ya qulluq mövqeyindən sui-istifadə) və 314-cü (səhlənkarlıq) maddələri ilə məsuliyyətə cəlb olunurlar;

2) Müəssisə, idarə, təşkilat və vətəndaşlar ekspertizanın nəticələrini icra etmədikdə, onlar Azərbaycan Respublikasının “İnzibati Xətalər Məcəlləsinə” uyğun olaraq cəzalandırılırlar;

3) Ekoloji ekspertizanın rəyinin dəyişdirilməsinə cəhd edən vəzifəli şəxslər. Onların göstərdikləri təsir dərəcəsindən asılı olaraq həm inzibati, həm də cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər.

Hər üç halda hüququ pozan şəxslər dəymiş ziyanı ödəyirlər.

6. Təbiətdən istifadə hüququ

Təbiətdən istifadə, insan və təbii ehtiyatlar arasındakı iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir.

Bu cür münasibətlər ekoloji hüququn predmeti deyildir. Lakin təbiətdən istifadə hüququnun realizasiyası, istər-istəməz ekoloji hüququn predmetidir.

Təbiətdən istifadə dedikdə, insanın ətraf mühitin ekoloji iqtisadi, mədəni və sağlamlaşdırıcı xüsusiyyətlərindən istifadəsi başa düşülür. Təbiətdən 2 cür istifadə olunur.

1) ümumi;

2) xüsusi.

Ümumi istifadə zamanı heç bir xüsusi razılıq (icazə) tələb olunmur. Yaşamaq hüququ olan hər bir şəxs, atmosfer havasından, sudan, müalicə-sağlamlıq və s. təbii tələbatlarını kimsədən icazə almadan həyata keçirir. Çünki bu onun təbii (humanitar) hüququdur.

Xüsusi istifadə isə vətəndaşların və təsərrüfat subyektlərinin, səlahiyyətli dövlət orqanlarından icazə almasıdır. Bu cür istifadə məqsədli xarakter daşıyıb torpaq, yealtı sərvətlər, meşə, su, heyvanlar aləmi (vəhşi heyvanlar) və atmosfer havasından istifadə deməkdir.

Xüsusi istifadə təbii ehtiyatların istehlakı ilə bağlıdır. Ümumi şəkildə bu hüquq “ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanunun III fəslinin (8-15-ci maddələr) müddəaları ilə təsbit olunmuşdur. Sahələr üzrə isə, müvafiq qanunların (su, meşə, torpaq məcəllələri və s. qanunlar) ayrı-ayrı maddələrində təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 oktyabr 1997-ci il tarixli, 637 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Həmin Fərmanın 2-ci bəndinə görə, ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarını Nazirlər Kabineti müəyyən edir. Adı çəkilən Fərmanda təbiətdən istifadə sahəsində xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növləri 12-ci sxemdə göstərilmişdir.

Sxem 12

Sıra sayı	Fəaliyyət növü	Lisenziya verən hakimiyyət orqanı
1	Yerin təkinin geoloji cəhətdən öyrənilməsi, yeraltı suların kəşfiyyatı və çıxarılması, qeyri-filiz tikinti materiallarının, bəzək və əlvan daşların sənaye üsulu ilə çıxarılması	E və TSN
2	Milli parkların və qoruqların yaradılması	E və TSN
3	Yabanı dərman bitkilərinin xammalının yığılması	E və TSN
4	Bitki mühafizəsi sahəsində xidmətlər	KTN
5	Meliorasiya və irriqasiya xidmətləri	M və STK
6	Tərkibində qiymətli metallar və daşlar olan sənaye tullantılarının emalı	İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
7	Radioaktiv və ionizə şüaları verən maddələrin tullantılarının saxlanması və basdırılması	E və TSN

Xüsusi razılıq hər bir fəaliyyət sahəsi üçün verilir. Hər bir lisenziyanın müddəti göstərilir (adətən icazə 1 il üçün verilir). Eyni təbii ehtiyatdan istifadəyə icazə məhdudiyyəti qoyulur.

İcazə müraciət əsasında verilir. Alınmış lisenziyadan düzgün istifadə etmədikdə onu başqasına verdikdə, sanitariya və ekoloji normativləri pozduqda icazə verən dövlət təşkilatı lisenziyanı ləğv edə bilər. Əgər müraciət edən fiziki və hüquqi şəxsə qanunsuz olaraq icazə verilməzsə, onlar məhkəməyə və iqtisad məhkəməsinə şikayət edə bilərlər.

İcazənin verilməsi, ekoloji münasibətlərin (**qadağa, icazə və göstəriş**) inzibati-hüquqi metodlarla tənzimlənməsi deməkdir. Mahiyyət etibarilə təbii ehtiyatlardan istifadə olunması üçün alınan icazə 3 əlaməti özündə birləşdirir:

- 1) icazə, həmin təbii ehtiyatın mülkiyyət və ya sahiblik aktıdır;
- 2) təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin dövlət nəzarəti formasıdır;
- 3) təbiətdən istifadənin səmərəli tənzimləmə vasitəsidir.

İcazənin predmeti, istifadə üçün müəyyənləşdirilmiş təbii ehtiyatlardır. İstifadəsindən asılı olaraq **iqtisadi** (oduncaq hazırlanması, faydalı qazıntıların çıxarılması), **ekoloji** (tullamaq, atmaq zərərli maddələri basdırmaq üçün icazə), **sağlamlaşdırıcı** (təbii ehtiyatlardan müalicə məqsədləri üçün istifadə) və **mədəni** (arxeoloji qazıntıların aparılması) lisenziya növləri vardır.

Təbitədən istifadə sahəsində 30-dan çox fəaliyyət növünə və xidmətinə icazə verilir.

Bu lisenziyalar aşağıdakılardır:

1) Torpaqlardan istifadə üçün:

- kənd təsərrüfatı;
- kəndli fermer təsərrüfatları;
- köməkçi təsərrüfatlar, həyətyanı sahələr;
- bağçılıq;
- tərəvəzçilik;
- heyvandarlıq;

- şəhər təsərrüfatı;
- meşə təsərrüfatı;
- su təsərrüfatı;
- tikinti yaşayış evləri, qurğular;
- kəşfiyyat, faydalı qazıntı işləri;
- obyektlərin xüsusi qorunan əraziləri.

2) Faydalı qazıntılar (sərvətlər) üçün:

- yeraltı sərvətin geoloji öyrənilməsi;
- faydalı qazıntıların çıxarılması;
- yeraltı qurğuların tikintisi, istismarı;
- xüsusi qorunan ərazilərin yaradılması;
- zəhərli maddələrin basdırılması, çirklənmiş suların atılması.

3) Su obyektlərindən istifadə üçün:

- sudan xüsusi istifadə;
- ayrılmış sudan istifadə;
- çirklənmiş suların atılması;
- su toplamaq (su anbarları – qapalı, açıq);
- xüsusi qorunan su hövzələri.

4) Meşədən istifadə üçün:

- meşə qırmaq bileti;
- meşə bileti.

5) Heyvanlar aləmindən istifadə üçün:

- ovçuluq;
- balıq tutma bileti;
- həyat fəaliyyətinə lazım olan heyvanların götürülməsi;
- ixrac;
- heyvanları tutmaq.

6) Atmosfer havası:

- zərərli tullantıların atılmasına;
- hava hövzəsinə.

Təbiətdən istifadə zamanı, təbii ehtiyatların tükənməsi və ekoloji tarazlığın pozulması üçün xüsusi limitlər (hədd) müəyyənləşdirilir. Bu limit, ətraf mühiti qoruyan dövlət orqanları tərəfindən qoyulur.

Təbii ehtiyatlardan istifadəyə qoyulan limit ətraf mühitin mühafizəsi üçün istifadə olunan bir vasitədir. Yalnız bu yolla təbii sərvətlərin tükənməsinin qarşısını almaq və onların bərpasına imkan yaratmaq olar.

Təbiətdən istifadənin limitləşdirilməsi 2 növə ayrılır:

1) təbii mühitdən təbii sərvətlərin götürülə bilmə norması (icazə verilə bilən hədd);

2) tullantıların basdırılması və zərərli maddələrin ətraf mühitə atıla bilməsi həddi.

Təbii sərvətlərdən istifadə limiti torpaq, su, hava, meşə və heyvanlar aləmi kimi təbii obyektlər üçün müəyyən edilir.

Təbiətdən istifadə haqqında Əsas Qanunda icazə ilə yanaşı müqavilə forması da nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilə əsasən təbii obyektlərin icarəyə verilməsi üçün bağlanır. Bağlanmış müqavilənin sahibi aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirməlidir.

- istifadəyə verilmiş təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməli;
- təbii ehtiyatların işlədilməsi, qorunması, bərpası və artırılması məsələlərini kompleks həll etməli;
- ətraf mühitə mənfi təsirin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməli;
- digər istifadəçilərin hüquqlarını pozmamalı;
- təbiətə, adamların həyatına və sağlamlığına, hüquqi şəxslərin, vətəndaşların əmlakına və mənafeələrinə vurduqları zərəri ödəməli və s.

Təbiətdən, yoxsa ekologiyadan istifadə hüququ

Dövlət kimi hüquq da ictimai inkişafın məhsuludur. O, dövləti nöqteyi-nəzərdən təşkil edilmiş cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin əsas normativ tənzimləyicisi kimi meydana çıxır.

Hüquq haqqında baxışlarda müxtəlif elmi cərəyanlardan biri kimi təbii hüquq nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət tərəfindən yaradılan pozitiv hüquqdan başqa pozitiv hüquqdan yüksəkdə duran, bütün insanlar üçün ümumi olan təbii hüquq mövcuddur (yaşamaq hüququ azad inkişaf hüququ, əmək hüququ və s.). Təbii hüquq

anlayışına insan və vətəndaşın anadangəlmə və ayrılmaz hüquqları haqqında baxışlar daxildir. Hələ Roma hüquqsünaşları mülki hüquq və xalqlar hüququ ilə yanaşı, təbiət qanunlarının və şeylərin təbii qaydasının inikası kimi təbii hüququ (yus naturale) ayırırdılar.

Ekologiya hüququ dedikdə, ekoloji hüquqi ideyalara əsaslanan, təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ, təsərrüfat fəaliyyətinin və digər fəaliyyətin gedişində təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin zərərli, kimyəvi, fiziki və bioloji təsirlərdən mühafizəsi ilə bağlı ekoloji hüquqların və fiziki və hüquqi şəxslərin qanun-maraqlarının müdafiəsinə dair konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların məcmusu başa düşülür.

Daha doğrusu, indiki və gələcək nəsillərin marağı naminə, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək üçün, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin ictimai (ekoloji) münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normaların məcmusu ekoloji hüquq adlanır.

Ekologiya hüququnun predmeti təbii obyektlərin özlərindən çox bu obyektlərin daxili və xarici əlaqələrinə, onların xüsusiyyətlərinə, vəziyyətlərinə aid olub onlarda baş verən proseslərdə xüsusi təbiətli, ictimai münasibətlərdir. Təbiətdən istifadə hüququnun predmeti həmin münasibətləri onların iqtisadi əhəmiyyətinə qədər kiçildir.

İctimai ekoloji münasibətləri tənzimləyən ekologiya hüququndan fərqli olaraq təbii ehtiyatlar hüququ ayrı-ayrı təbiət komponentlərinə görə: torpaq, yerin təki, meşə, su heyvanlar aləmi, atmosfer havası və s. formalaşan yalnız ictimai münasibətləri öyrənir.

Təbii ehtiyatlar hüququnun predmeti ekologiya hüququnun predmetinə nisbətən daha kiçikdir və bu onunla şərtlənmişdir ki, insan ona xas olan eqoizmlə bütün təbii ehtiyatları özü üçün faydalı və faydasız olmaqla iki yerə ayırmışdır. Lakin bu zaman unutmuşdur ki, təbii obyektlərin “faydasız” elementləri faydalıların mövcudluğu üçün şərtidir.

Ekologiya elminin klassik tərifində, bu elm sahəsi canlılarla, ətraf mühitin cansız komponentləri arasında qarşılıqlı münasibətləri öyrəndiyi göstərilir.

Ekologiyanın müasir tərifində isə o, təbii ehtiyatların, məqsədyönlü istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsinə istiqamətlənmiş, təbiətin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin ümumi qanunauyğunluğu haqqında elm kimi xarakterizə olunur.

Ekoloji hüquq sahəsində mütəxəssislər haqlı olaraq hesab edirlər ki, təbii sərvətlərdən istifadə ekologiyadan istifadə deməkdir (Q. Mustavaev, 1999).

Müasir ekologiyada, ətraf mühit haqqında elmdə insan və təbiət qarşılıqlı münasibəti probleminə iki müxtəlif yanaşma, iki sistemin baxışları toqquşur.

Birinci yanaşmaya görə bu qarşılıqlı münasibətlər insanın özünün müəyyən etdiyi qaydalar üzrə qurulur. Təbiətin qanunlarına yiyələnərək, onları öz maraqlarına tabe edərək öz ağılına sosial təşkilinə və texnoloji gücünə güvənərək insan canlı təbiətdə təsir edən əksər qüvvələrin təsirindən özünü azad hesab edir. Təbii ekosistemlərin həyatını idarə edən qanunların insanlar ya heç bir təsiri yoxdur, ya da insanların həyat qanunlarına münasibətdə ən azı tabeçilik rolunda çıxış edir. İnsan cəmiyyəti və canlı təbiət, hər birinin daxili əlaqələri onların arasındakı əlaqədən daha güclü, daha əhəmiyyətli olan iki müxtəlif sistem kimi baxılır. Ətraf mühitin problemləri yalnız təsərrüfatın qeyri-düzgün aparılmasının, həddən çox ehtiyat israfçılığı və tullantılı olmasının nəticəsi kimi təsəvvür olunur, istehsalın modernləşməsi və texnoloji yenidənqurma yolu ilə prinsipial olaraq aradan qaldırılması mümkün olan kimi görünür. Belə hesab edilir ki, təbiətin qanunları iqtisadi inkişafa, artıma, bəşəriyyətin elmi-texniki və sosial tərəqqisinə mane ola bilməz və olmamalıdır. Canlı təbiət isə öz dözümlü-lüyü sayəsində guya yeni təşkilati və funksiya səviyyəsinə keçərək insanın planetdəki bütün hərəkətlərinə uyğunlaşa bilər.

Bu yanaşma antropomərkəzi və ya texnoloji adlanır, daha doğrusu insan, onun texnologiyası, onun “təbiət üzərindəki hakimiyyəti” ekoloji problemlərin mərkəzinə qoyulur. O, bir çox siyasətçilər, iqtisadçılar, təsərrüfatçılar üçün xarakterikdir və əksər mühəndislər üçün təbii hesab edilir.

İkinci yanaşmaya görə insan bioloji növ kimi əhəmiyyətli dərəcədə əsas ekoloji qanunların nəzarəti altında qalır və təbiətlə öz qarşılıqlı münasibətində onun şərtlərini qəbul etməyə məcburdur. Ekoloji hədd, dönməzlik və seçmə qanunlarının təsir etdiyi insan cəmiyyətinin inkişafı təbiətin təkamülünün bir hissəsi kimi baxılır. İnsanı əhatə edən mühitin problemlərinin meydana çıxması təkcə onun çirklənməsi ilə yox, həm də antropogen, daha doğrusu insanın özünün doğurduğu biosferin dözümlük həddinin artırılması, onun tənzimləyici funksiyasının pozulması ilə şərtlənmişdir. Sonuncular isə yalnız texnoloji yolla dəyişdirilə və ya bərpa edilə bilməz. Sivilizasiyanın tərəqqisi ekoloji amirliklə - insanın, insan cəmiyyətinin canlı təbiətin vəziyyətindən qeyri-şərtsiz asılılığı, onun qanunlarına tabe olmaq tələbləri ilə məhdudlaşır.

Bu - biomərkəzi, və ya ekomərkəzi yanaşma olub canlı təbiətin dözümlülüyünü və insan cəmiyyətinin ondan asılılığını ekoloji problemlərin mərkəzinə qoyur. O, qlobal problemlərin ekoloji yönümünü qəbul edən peşəkar ekologlar və sistem analitiklər üçün xarakterikdir. Birinci yanaşmadan fərqli olaraq ikinci, yəni ekomərkəzi yanaşma yer planetində yaşayan bütün canlıların mikrobların, bitkilərin və heyvanların, özlərinin təbii ehtiyatları, təsərrüfatları, texnikaları və mədəniyyətləri də daxil olmaqla insanların, öz aralarında və onları əhatə edən ətraf təbii mühit arasında qarşılıqlı təsirdə olan vahid sistemin obyektiv mövcudluğu haqqında təsəvvürdən meydana çıxır. Bu bütövlük prinsipi - xolizm (yunanca holos - bütöv) müasir ekologiyanın problemlərini başa düşmək üçün çox vacibdir. O, getdikcə daha çox İnsan və Təbiət qarşılıqlı münasibətinin dərk edilməsinin nəzəriyyəsinə təsir edir. Bu prinsipə görə insan, cəmiyyət, sivilizasiya ekologiyanın obyektləri sırasına daxil edilməlidir.

Yer üzərində insan cəmiyyəti mövcud olduğu andan ekologiyadan istifadə də mövcuddur.

Ekologiyadan istifadə təbiətdən istifadədən hər şeydən əvvəl onunla fərqlənir ki, əgər təbiətdən istifadədə əsasən iqtisadi, təsərrüfat maraqları üstünlük təşkil edərsə, ekologiyadan istifadədə - ekosis-

temdə ekoloji əlaqələrin qorunması, ətraf mühitin maksilizm mühafizəsi və onun bütövlüyünün təmin edilməsi maraqları hakimlik edir.

Ekologiyadan istifadədə iqtisadi və təsərrüfat maraqları təbiətdən istifadədən heç də az gözlənilmir, lakin birinci halda insan cəmiyyəti və təbii mühitin qarşılıqlı əlaqəsi olan istehsal münasibətləri obyektiv ekologiya qanunları ilə tam ahəngdar olaraq qurulursa, ikinci halda çox vaxt həmin münasibətlər qurularkən bu obyektiv qanunlar inkar edilir.

Özünün spesifikliyinə görə də “ekologiyadan istifadə hüququ” anlayışı “təbiətdən istifadə hüququ” anlayışından fərqlənir.

Əgər təbiətdən istifadə hüququ xalq təsərrüfatının və vətəndaşların iqtisadi tələbatını ödəmək üçün təbii ehtiyatlardan istifadənin qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydası kimi təyin edilibsə, ekologiyadan istifadə hüququ təbii obyektlərin növündən və vəziyyətindən asılı olaraq onların ekoloji əlaqələrini, ölkənin ekoloji sistemini, planetar ekoloji sistemi və ekoloji hüquq münasibətləri subyektlərinin qarşılıqlı təsirini nəzərə almaqla mülki hüquq münasibətləri vasitəsilə ekologiyadan istifadə edənlərin hüququ səlahiyyətlərini tənzimləyən ekoloji hüquq institutu kimi təyin edilməlidir.

“Ekologiyadan istifadə hüququ” termini çoxmənalıdır və obyektiv tədqiqat üçün onun tərkib elementlərini araşdırmaq vacibdir.

1. Ekologiyadan istifadə hüququ ekoloji hüquq institutu kimi müxtəlif səviyyəli normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş normaların məcmusunu göstərir: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, müstəqil dövlətimizin qanunlarında (torpaq, su, meşə məcəlləri, yerin təki haqqında qanun və s.), hökumətin qətnamələrində, yerli idarəetmə orqanlarının qərarlarında və s.

Həmin anlayışı başqa cür “obyektiv mənada ekologiyadan istifadə hüququ” adlanır. Ona görə ki, dövlətin idarəsindən meydana gəlmiş ekoloji normalar müəyyən edilmiş qaydada nə qədər ki dəyişilməyib və ya qüvvədən düşməyib, bu normaların müəllifi kimi həm dövlət üçün, həm də ekologiyadan istifadəçilər üçün məcburidir.

2. Subyektiv mənada ekologiyadan istifadə hüququ - yerinə yetirilməsi özlərindən asılı olan, ekologiyadan istifadəçilərin hüquq və

öhdəliklərinin məcmusudur. Belə ki, torpaq istifadəçiləri istifadə üçün müəyyən hüquqi statusla onlara verilmiş torpaq sahələrinin faydalı xüsusiyyətlərindən istifadə etmək hüququna malikdirlər, lakin bunu etmək məcburi deyildir.

Beləliklə, əgər obyektiv mənada ekologiyadan istifadə hüququ ekologiyadan istifadəçilərin hüquq və öhdəliklərinin məcmusunun ifadə formasını göstərsə, subyektiv mənada ekologiyadan istifadə hüququ - həmin öhdəliklərin və hüquqların mahiyyətini göstərir.

Hüquqi tənzimləmənin forması heç də həmişə onun mahiyyətinə uyğun gəlmir. Məsələn, bu və ya digər qaydanın mahiyyəti qanunun susması ilə də ifadə oluna bilər, və əgər qanunda hər hansı təsadüflərin adları sadalanmırsa, o zaman qanun susmaq ilə bu təsadüflərin hüquqi olmadığını və hüququn onlara tətbiq edilmədiyini təyin etmişdir.

3. Ekologiyadan istifadə hüququ hüquq münasibəti kimi ekologiyadan istifadəçilərin subyektiv hüquq səlahiyyətlərinin, praktikada onların tətbiqi prosesi, obyektiv ekologiyadan istifadə hüququnda təsbit edilmiş, həyata keçirilməsi mexanizmini göstərir.

Cəmiyyətdə iqtisadi və ekoloji vəzifələri həyata keçirmək üçün ekologiyadan istifadə hüququnun əhəmiyyəti aşağıdakılardır: a) ekologiyadan istifadə hüququ vasitəsilə dövlətin və təbii obyektlərin digər mülkiyyətçilərinin hüquq səlahiyyətləri həyata keçirilir. Belə ki, torpağa və digər təbii obyektlərə dövlət mülkiyyəti hüququ, əgər mülkiyyətçi tərəfindən istifadə hüququ vasitəsilə həyata keçirilmirsə, o cansızdır. Bəzi təbii obyektləri mülkiyyətə və ya istifadəyə verməklə dövlət həmçinin təbiəti mühafizə və təbii sərvətlərin artırılması vəzifələrini təmin etməklə yanaşı ictimai istehsalın səmərəliliyi, insanların maddi və mənəvi firavanlığının yüksəlməsi vəzifələrini də həyata keçirir.

b) ekologiyadan istifadə hüququ vasitəsilə təbii sərvətlərin düzgün təsərrüfat istismarı məsələlərinin həllinə nail olunur. Qanunvericiliklə təsbit edilmişdir ki, müəssisələr - ekologiyadan istifadə edənlər insanların indiki və gələcək nəsillərinin marağı naminə təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi və artırılmasını, onlara verilmiş bu sərvətlərə məqsədə müvafiq şəkildə qayğı ilə yanaşılmasını, ətraf

mühitin çirkləndiricilərdən və digər zərərli təsirlərdən mühafizəsini təmin etməyə borcludur.

Müəssisə, kooperativ, vətəndaş və digər ekologiyadan istifadəçi təbii obyektı istifadəyə götürərkən eyni zamanda həmin obyektlərin yaxşı ekoloji vəziyyətinin təmin olunmasında maraqlı və borclu olur. c) ekologiyadan istifadə hüququ vasitəsilə ekoloji hüquq münasibətlərinin bütün subyektlərinin digər subyektlərə münasibətdə hüquq səlahiyyətləri həyata keçirilir.

Belə ki, ekologiyadan istifadəçilərin əsas hüquqları öz şəxsi hərəkətləri, digər şəxslərdən müəyyən hərəkətləri tələb etməsi və özünü müdafiə hüququnda ifadə olunur. Fiziki və ya hüquqi şəxslər ekologiyadan istifadəçi səlahiyyətlərini qazanaraq, təbii obyektlərə üçüncü şəxsin daxil olmasını məhdudlaşdırmaq, onların ekoloji hüquqlarının pozulmasının aşkara çıxarılması haqqında işi rəsmiləşdirmək, müvafiq hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etmək yolu ilə müdafiə tədbirləri görmək hüququna malikdirlər.

Ekologiyadan istifadəçilərin hüquqlarının meydana çıxması nəticəsində ictimai münasibətlərin hüquqi forması meydana çıxır və bunun sayəsində hüquq münasibətləri subyektlərinin qarşılıqlı münasibəti və təbii obyektlərin lazım gələn istifadə rejimi təmin edilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanunun 25-ci maddəsində ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi stilizlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılması ekoloji yönümlü subsidiyalar və digər stimullaşdırıcı tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Ekologiyadan istifadə hüququnun növlərini üç əsas qrupa bölmək olar:

a) ekologiyadan istifadə hüququnun obyektdən asılı olaraq ekologiyadan istifadə ümumi və ya xüsusi ola bilər, yəni hər hansı icazə olmadan həyata keçirilən və ya xüsusi icazə ilə həyata keçirilənlər. Məsələn, suyun vəziyyətinə təsir etməyən texniki qurğu və ya avadanlıq tətbiq etmədən həyata keçirilən ümumi sudan istifadə və belə qurğu və ya avadanlığın tətbiq edilməsi və ya tətbiq edilməməsi ilə

həyata keçirilən, lakin suyun vəziyyətinə təsir edən xüsusi sudan istifadə fərqləndirilir.

Ekologiyadan istifadə növlərinin tətbiq edilməsi (ümumi və ya xüsusi) təbii obyektin növündən və yaranmış ekoloji vəziyyətdən asılıdır. Belə ki, meşədə vətəndaşların yabarı giləmeyvələri toplanması ümumi ekologiyadan istifadə, vəhşi heyvanların ovlanması xüsusi, çünki həmin obyektlər cəmiyyət üçün müxtəlif əhəmiyyətə malikdir.

b) ekologiyadan istifadənin subyektlərindən asılı olaraq ekologiyadan istifadə hüququnu təşkilatların ekologiyadan istifadə hüququna və vətəndaşların ekologiyadan istifadə hüququna ayırmaq olar. Belə bölgü hüquqi cəhətdən onunla şərtlənmişdir ki, əgər vətəndaşlar ümumi ekoloji hüquq qabiliyyətinə malikdirsə, təşkilatlar xüsusi ekoloji hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Məsələn, əgər vətəndaşlar öz sahələrində şəxsi yardımçı təsərrüfatının və ya kəndli təsərrüfatının hər hansı formasını yaratmaq hüququna malikdirsə, təşkilatlar, yalnız onların nizamnaməsində nəzərdə tutulan təsərrüfat formasını yarada bilərlər.

Ekologiyadan istifadə hüququnun mahiyyətini şərtləndirən təbii obyektlərin vəziyyəti, təkcə həmin obyektin xüsusiyyətindən asılı deyil, həm də qonşuluqda yerləşmiş təbii obyektlərin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Belə ki, ekologiyadan istifadəçi bu qonşuluqdan əmələ gəlmiş ekosistemlərin şəraitinə uyğunlaşmağa məcburdur.

Qanunvericilikdə təbii obyektərin təbii ehtiyatların istifadə edilməsi (götürülməsi) normativləri təyin edilmişdir ki, bunlar da aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- inzibati-ərazi vahidləri həddində özünün təsərrüfat və digər fəaliyyətini həyata keçirən bütün ekologiyadan istifadəçilərin təbii obyektlərin və təbii ehtiyatların mümkün istifadəsinin cəmi həcmi (ərazi normativləri);

- hər bir təsərrüfatçılıq edən subyekt-ekologiyadan istifadəçi üçün təyin edilən təbii ehtiyatların mümkün istifadəsi həcmi (istehsalat normativləri);

Təbii obyektlərin və təbii ehtiyatların istifadəsinin ərazi normativləri ekoloji monitorinqin və təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin dövlət uçotu, təbii ehtiyatların kompleks ərazi kadastrlarının məlumatları əsasında işlənilib hazırlanır və təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin mühafizəsi və istifadəsinin tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanı olan Ekologiya Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Təbii ehtiyatların istifadəsinin istehsalat normativləri müəssisələrin istehsal gücündən, ərazinin inkişafının ekoloji və sosial-iqtisadi şəraitindən çıxan, onların istifadəsinin ərazi normativləri əsasında işlənilib hazırlanır və xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanı olan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Təbii obyektlərin və təbii ehtiyatların istifadəsinin ərazi normativləri su ehtiyatları (su toplamaq limiti), meşə fondu ehtiyatları (ağac tədarükü və bitki ehtiyatlarının yığılması), heyvanlar aləmi ehtiyatları (ov heyvanlarının ovlanması həcmi, balıq tutmaq üçün kvota digər heyvan növlərinin götürülməsi həcmi), istirahət təyinatlı təbii obyektlər (rekreasiya yükün mümkün miqdarı) üçün müəyyən edilir.

Təbii obyektlər və təbii ehtiyatların istifadəsinin istehsalat normativlərinin müəyyən edilməsi (mövcudluğu) sifarişçiyə təsərrüfat və ya digər fəaliyyətə kompleks ekologiyadan istifadəyə lisenziya (xüsusi icazə) verilən zaman məcburidir.

Həm təbii ehtiyatların, həm də təbii obyektlərin istifadəsinin ərazi və istehsalat normativlərinin işlənməsi, təsdiqi, qüvvəyə minməsi və dəyişdirilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən təyin edilir.

Ekologiyadan istifadə limiti ekologiyadan istifadəçilərin, ətraf mühitin ayrı-ayrı təbii ehtiyat növlərinin istifadəsi və təsiri normativlərinə mərhələ ilə nail olunmasının inzibati və iqtisadi məcburetmə tədbirlərini təlim etmək məqsədi ilə inzibati-ərazi vahidi həddində, təsərrüfat və digər fəaliyyət prosesində ətraf mühitə təsirinə və təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin istifadəsinə müvəqqəti məhdudiyyətlər sistemini göstərir.

Ekologiyadan istifadəçilərə ekologiyadan istifadəyə limit Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi onun ərazi orqanları və təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin istifadəsi və mühafizəsinin tənzimlənməsi sahəsində xüsusi səlahiyyət dövlət orqanları tərəfindən müəyyən müddətə təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin istifadəsinin mümkün həcmi formasında; ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin tullanması, atılması və orada istehsal və istehlak tullantılarının yerləşdirilməsi, digər zərərli təsirlərin miqdarına müəyyən edilir.

Ekologiyadan istifadə hüququnun mahiyyətini açmaq üçün onun bütün elementlərini tədqiq etmək lazımdır.

Ekologiyadan istifadə hüququnun obyektı real əşya kimi əldə edilməsi mümkün olan maddiləşmiş substansiyadır. Atmosfer havası ekologiyadan istifadə hüququnun obyektı ola bilməz, çünki o maddiləşmiş və əşya kimi ona sahib olmaq mümkün deyildir.

Lakin maddiləşmiş təbii obyektlərdən hər hansı birindən istifadə edilməsi təbii mühitdə onun bütün ekoloji əlaqələrinin istifadəyə cəlb olunmasını labüd edir.

Məhz buna görə də yaxşı olardı ki, təbiətdən istifadənin hər bir növü üzrə və s. müvafiq təbii ehtiyatlar normativ-hüquqi aktlarında, torpağa icarə hüququnda, torpaqdan istifadə hüququnda, mülkiyyət hüququnda ekologiyadan istifadəçi", "meşədən istifadə hüququnda ekologiyadan istifadəçi" və s. tipli formula qanunvericilikdə təsbit olunmalıdır. Belə formulə edilmə əsas "maddiləşmiş" təbii obyektlərin istifadəsinə münasibətdə hüquqi statusun müəyyən edildiyi zaman ekologiyadan istifadədə əşyaların həqiqi vəziyyətinə uyğun gəlir və bu obyektlərin ekoloji əlaqələrinə münasibətdə onların istismarının nəzərdə tutulması və həyata keçirilməsi labüddür.

Təbii obyekt əgər təbii mənşəyə malikdirsə, yalnız o halda ekologiyadan istifadə hüququnun obyektı ola bilər. Belə ki, süni yaradılmış torpaq qarışıqlarında kənd təsərrüfat bitkilərinin becərildiyi süni yaradılmış qurğular kompleksi kimi istixanaları ekologiyadan istifadə hüququnun obyektı hesab etmək olmaz. Odur ki, istixanaların təsərrüfat istismarına görə münasibət əmlak hüququ kimi anlaşılmalıdır.

Lakin hər hansı təbii mənşəli obyekt ekologiyadan istifadənin obyekti ola bilməz. Elə ekologiyadan istifadənin də əsas mahiyyəti odur ki, o, ətraf təbii mühitlə ekoloji əlaqədə olan obyektlərə şamil-dir. Ona görə də qapalı şəraitdə - zooparkda, elmi-tədqiqat laboratoriyalarında və s. saxlanılan vəhşi heyvanların istifadəsi sahəsindəki münasibətlər. “Heyvanlar aləmi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənmir, belə ki, təbii mənşəli təbiət obyekti onu əhatə edən ekoloji əlaqələrdən çıxdıqdan sonra ekoloji münasibətlərin obyekti olmaqdan da çıxır.

Bütün bunlarla bərabər hər hansı təbii ekoloji əlaqələrdə olan təbii mənşəli obyektlərin hamısı ekologiyadan istifadə hüququnun obyekti ola bilməz. Yalnız o obyektlər ola bilər ki, onlar, qanunda bu keyfiyyətdə nəzərdə tutulmuşdular. Məsələn, qanunda landşaftdan istifadə kimi ekologiyadan istifadənin ekologiyadan istifadənin belə bir növündən danışılır, deməli, həm də yolverilməzdir.

Ekologiyadan istifadə hüququnun subyekti Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, təşkilatlar, idarələr və müəssisələr, həmçinin əcnəbi fiziki və hüquqi şəxslər ola bilər. Belə ki, “Yerin təkisi haqqında” Qanunda deyilir ki, yerin təkisinin istifadəçisi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri, həmçinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu kimi başqa dövlətlərin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ola bilər.

Ekologiyadan istifadə hüququnun subyekti statusunu qazanmaq üçün iki hüquqi aspekt vacibdir:

a) xüsusi normativ-hüquqi aktlarda qanunla müəyyən edilmiş qaydada subyektlərin ekoloji hüquq qabiliyyətinin mövcudluğu. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının təşkilatları üçün tam, əcnəbi təşkilatlar üçün isə qismən ekoloji hüquq qabiliyyəti müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində torpaq istifadəçisi olmaq istəyən əcnəbi təşkilatlar mütləq yerli təşkilatlarla birgə müəssisələr yaratmalıdırlar.

b) müəyyən olunmuş qaydada həmin ekoloji hüquq qabiliyyətinin həyata keçirilməsi. Belə ki, ekoloji hüquq qabiliyyətinə malik olan vətəndaşlar və təşkilatlar istifadəyə torpaq sahəsini almaq üçün müəyyən proseduraları keçməlidirlər: müəyyən olunmuş qaydada tor-

paq sahələrini istifadəyə və ya mülkiyyətə vermək səlahiyyəti olan dövlət orqanlarına müraciət edilməsi və elə oradaca ərizəçiyə torpaq sahəsi ayrılması haqqında işin sənədləşdirilməsi; naturada torpaq sahəsinin ayrılması üçün icazə alınması; ixtisaslaşdırılmış yer quruluşu orqanları tərəfindən həmin ayrılmış sahənin rəsmiləşdirilməsi və s.

Göstərilən aspektlərdən hər hansı birinin vətəndaşlar və ya təşkilatlar tərəfindən pozulması halında onlar, ekologiyadan istifadə hüququnun subyekti ola bilməzlər.

Ekologiyadan istifadə hüququ, təbii obyektlərə dövlət, bələdiyyə, xüsusi və digər mülkiyyət hüququ formalarından fərqli olaraq sabit deyil və qanunla müəyyən olunmuş qaydada yarana, dəyişə və xitam oluna bilər. Ekologiyadan istifadə hüququnun yaranması müxtəlif əsaslara malikdir:

a) dövlətin və ya digər şəxslərin mülkiyyətində olan təbii obyektlərin mülkiyyətə, istifadəyə və ya icarəyə verilməsi.

Qüvvədə olan torpaq qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları torpaq sahələrini fərdi və ya kollektiv mülkiyyətə (ümumi birgə və pay mülkiyyətinə), istifadəyə və ya icarəyə götürə bilərlər. Torpaqların istifadəsi müvəqqəti və ya daimi ola bilər, torpaq sahələrinin vətəndaşlara vermək hüququna isə yalnız yerli icra hakimiyyəti orqanları malikdir. b) təbii obyektin icarə müqaviləsinin bağlanması.

Təbii obyektin müvəqqəti istifadəsi haqqında müqavilə tərəflərin razılığı əsasında dəyişə bilər, bununla əlaqədar isə ekologiyadan istifadə hüququnun şərtləri də dəyişə bilər.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda kompleks təbiətdən istifadəyə müqavilənin bağlanması və lisenziyanın (xüsusi icazənin) verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Kompleks ekologiyadan istifadəyə görə müqavilə təbiətdən istifadə edən yerli icra hakimiyyəti orqanı arasında kompleks ekologiyadan istifadəyə lisenziya (xüsusi icazə) və nəzərdə tutulmuş təsərrüfat və ya digər fəaliyyətə görə ekoloji ekspertizanın rəyi əsasında bağlanır. Bu müqavilə təbii ehtiyatların istifadəsinin qaydası və şərtləri ekologiyadan istifadəçinin hüquq və öhdəliklərini, istifadəyə gö-

rə ödənişlərin ölçüsünü, zərərin ödənilməsini və tərəflərin məsuliyyətini mübahisələrin həll edilməsi qaydasını nəzərdə tutur.

Kompleks ekologiyadan istifadəyə lisenziya (xüsusi icazə) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən ekologiyadan istifadəçiyə verilir və aşağıdakılar göstərilir:

a) təbii ehtiyatların istifadəsinə görə təsərrüfat fəaliyyətinin növləri, həcmələri və limitləri;

b) təbii ehtiyatların istifadəsinə qoyulmuş ekoloji tələblər və bu tələblərə riayət edilməməsinin nəticələri;

c) torpağın daşınmaz əmlak kimi mülki dövriyyəyə qoşulması və bunun nəticəsi kimi alqı-satqı, icarə, mübadilə, ipoteka, girov və digər əməliyyatlarda iştirakı;

g) mülkiyyət hüququnun tikinti və ya qurğu kimi daşınmaz əmlaka keçməsi əgər qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, bu obyektlərlə bərabər hüquqlar da torpaq sahəsinə keçir.

Ekologiyadan istifadə hüququ aşağıdakı hallarda dəyişir:

a) dövlətin və ya ictimaiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün əvvəlcədən verilmiş təbii obyektin geri alınaraq başqası ilə əvəz edilməsi nəticəsində;

b) istifadə olunan təbii obyektin hüquqi statusunun dəyişməsi nəticəsində. Məsələn, verilmiş torpaq sahəsi sonradan tarixi-mədəni əhəmiyyətli kimi qəbul edilərsə, bu torpaqda onun məqsədli təyinatına zidd olan hər hansı fəaliyyət qadağan olunur.

c) istifadə olunan təbii obyektin ekoloji vəziyyətinin dəyişməsi nəticəsində: eroziya proseslərinin, bataqlaşmanın şorlaşmanın və digər qeyri-normal torpaq proseslərinin meydana çıxması nəticəsində ekologiyadan istifadənin rejimi dəyişilir;

ç) qanunvericiliklə həyata keçirilmiş məhdudlaşma nəticəsində və ya ekoloji sistemlərin və qonşu təbii obyektlərin ucbatından belə məhdudlaşmalara tələbat meydana çıxdıqda ekologiyadan istifadə hüququ dəyişmir.

Torpaqları hər hansı formada istismar edənlərin borcudur ki, digər torpaq istifadəçilərinin, o cümlədən icarəçilərinin hüquqlarını poz-

masınlar. Qanun torpaq istifadəçilərinin və mülkiyyətçilərinin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını müəyyən edir.

Ekologiyadan istifadə hüququna xitam verilməsinin əsasları aşağıdakılardır:

a) verilmiş təbii obyektin və ya onun bir hissəsinin istifadəçisindən ekologiyadan istifadəçinin könüllü imtina etməsi;

b) təşkilatın, o cümlədən kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə xitam verildiyi halda ekologiyadan istifadənin xitam edilməsi;

c) ekologiyadan istifadə hüququnun əsasına xitam verilərkən: əmək münasibətləri və ya icarə müqaviləsinin xitam edilməsi zamanı;

g) ekologiyadan istifadə qaydasının pozulması.

Qanunvericilikdə torpağa mülkiyyət hüququna, torpağın istifadəsinə və icarə hüququnun xitam edilməsinin digər əsasları da nəzərdə tutulmuşdur: torpaqların qeyri-məqsədyönlü istifadəsi, torpaqların onun məhsuldarlığının azalmasına gətirib çıxaran üsullarla istifadəsi, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların məhsuldarlığının kadastr qiymətinə görə normativdən aşağı olması, həmçinin iki il ərzində torpaq vergisinin sistematik olaraq ödənilməməsi və sonrakı bir il ərzində borcların ödənilməməsi, habelə icarə müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş icarə haqqının vaxtında ödənilməməsi; bütün torpaqlarda qeyri-kənd təsərrüfatı istehsalı üçün iki il və meliorativ tikinti dövrü, təbii fəlakət halları istisna olunmaqla kənd təsərrüfatı istehsalı üçün ayrılmış torpaq sahələrinin bir il ərzində istifadə olunmaması; kənd təsərrüfatı müəssisələrinin torpaqlarından bu müəssisələrin tərkibindən çıxan vətəndaşlara kəndli (fermer) təsərrüfatını yaratmaq üçün torpaq sahələrinin ayrılması; dövlət, ictimaiyyət və digər ehtiyaclar üçün, həmçinin onların vətəndaşlara verilməsi məqsədi ilə torpaqların alınması (alqı-satqı yolu ilə), mülkiyyət hüququnun tikintiyə “qurğuya keçməsi; torpaq istifadəçisinin ölməsi.

Xüsusi mühafizə olunan ərazilərdən və təbii obyektlərdən başqa xüsusi rejimli ekologiyadan istifadə əraziləri də mövcuddur. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda fəvqəladə hallar üzrə komitənin xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanı kimi təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fər-

manı ilə fəvqəladə ekoloji vəziyyət və ekoloji fəlakət zonalarının elan olunması müvafiq maddələrdə nəzərdə tutulmuşdur.

Fəvqəladə ekoloji vəziyyət və ya ekoloji fəlakət zonaları təsərrüfat və ya digər fəaliyyət nəticəsində flora və faunanın degradasiya etdiyi, təbii ekoloji sistemlərin dağıldığı, təbii tarazlığın pozulduğu, əhalinin sağlamlığının əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsinə gətirən və ya əhalinin sağlamlığına təhlükə yaradan, ətraf təbii mühitdə dərin geriye dönməyən dəyişikliklərin artıq baş vermiş olduğu və ya dayanıqlı mənfi dəyişikliklərin baş verdiyi Azərbaycan Respublikası əraziləri elan olunur.

Ərazilər göstərilən zonalar kimi elan olunduqdan sonra onlarda həmin fəaliyyət formaları əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşır və ya dayandırılır. Bütün sadalanan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi həmin ərazidə ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olan birbaşa günahkarların və ya respublika büdcəsinin hesabına həyata keçirilir.

Qanunda verilmiş ekoloji fəlakət zonası və fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonası təyinatları praktikada fərqlənmirlər. Odur ki, bəzi hallarda vahid termin olan fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonası işlədilir.

Fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonası inzibati-ərazi bölgüsü çərçivəsində və təsərrüfat obyektlərinin və komplekslərinin müəyyən olunmuş sərhədlərində həmin regionun yalnız maddi-maliyyə ehtiyatlarının və təşkilati-idarəetmə potensialının hesabına dayandırılması və qabağının alınması mümkün olmayan, ətraf mühitdə dayanıqlı mənfi dəyişikliklərin baş verdiyi cari ekologiyadan istifadə nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində elan olunur.

Ərazinin fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonası elan olunmasının təşəbbüsçüsü dövlət hakimiyyəti orqanları və ya bu ərazinin yerli özünüidarə orqanları (bələdiyyələr) ola bilər.

Fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonası dövlət ekoloji ekspertizasının rəyi əsasında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təqdimatına görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə elan olunur.

Fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonasının statusunun müəyyən olunması qaydasını Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti təsdiq edir.

Fövqəladə ekoloji vəziyyət zonasında ekologiyadan istifadənin təşkili ətraf mühitə təsərrüfat və digər fəaliyyətin təsirinin səviyyəsinin azalması, pozulmuş təbii komplekslərin bərpası da daxil olmaqla ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması üzrə tədbirlər kompleksindən ibarətdir. O, əhalinin sağlamlığı və sanitar-epidemioloji vəziyyət, ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə təxirəsalınmaz məqsədli tədbirlər proqramı layihəsi formasında sənədləşdirilir.

Ərazinin inzibati rəhərliyi bu Proqramın yerinə yetirilməsi müddəti qurtardıqdan sonra proqram tədbirlərinin həyata keçirilməsi və ətraf mühitin vəziyyəti haqqında materialları hazırlayır və onları dövlət ekoloji ekspertizasına təqdim edir.

Fövqəladə ekoloji vəziyyət zonası statusunun götürülməsi haqqında qərar dövlət ekoloji ekspertizasının rəyi əsasında fəvqəladə hallar üzrə Dövlət Komitəsinin təqdimatına görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qəbul edilir.

Nəhayət sonda mövzunun adında qoyulmuş suala konkret cavab vermək üçün aparılan bütün araşdırmaların nəticəsi kimi qeyd etmək istərdik ki, müasir anlamda ekologiya sözü təbiət sözündən daha geniş mənə daşıyır. Daha dəqiq desək, təbiətdən (onun bütün faydalı ehtiyatları ilə birgə) savayı ekologiya anlayışının tərkibinə insan üçün faydasından asılı olmayaraq təbiətin bütün komponentləri, onlar arasında olan bütün qarşılıqlı münasibət formaları, insan, onun yaratdığı cəmiyyət və bu cəmiyyətin inkişafının ən yüksək zirvəsi kimi müasir sivilizasiya daxildir.

Odur ki, müstəqil hüquq institutu kimi ekologiyadan istifadə hüququ təbiətdən istifadə hüququna nisbətən həm də “həcmcə” böyük anlayış olub, təbiətdən istifadə hüququna xas bütün normaları özündə ehtiva etməklə yanaşı, onun əhatə edə bilmədiyi digər münasibətləri də tənzimləyir. Məhz münasibətləri tənzimləyən hüquq sahəsi kimi ekologiya hüququ, onun müstəqil hüquq institutu olan ekologiyadan istifadə hüququ ekologiya anlayışı içərisində olan qarşılıqlı münasibətlərdən istifadəni, bu münasibətlərin tənzimlənməsini də nəzərdə tutur.

Fəsil IV EKOLOJİ MƏSULİYYƏT

1. Ekoloji məsuliyyət və ekoloji hüquqpozmlar

Müvafiq davranış normalarına əməl etmək və onların pozulmasına görə cavabdehlik daşımaq **məsuliyyət adlanır**. Məsuliyyət institutu bizim ictimai həyatımızın bütün sahələrində fəaliyyət göstərir.

Ekologiya sahəsində dövlət, cəmiyyət və insan-cəmiyyət, insanların indiki və gələcək nəsilləri qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Ekoloji məsuliyyət – çoxsahəli sosial-iqtisadi və hüquqi institutdur. Ekoloji məsuliyyətin əsasında ekoloji pozuntular durur. Bu pozuntular özünü, cəmiyyətin inkişaf prosesində iqtisadi və ekoloji vəhdəti elmi əsaslarla qoruyan normalara əməl etməməkdə və onları yerinə yetirməməkdə, özünü göstərir. Öz iqtisadi tələbatını ödəmək istəyən insanın, təbiətə göstərdiyi təsir ekoloji münasibətlərin yaranması ilə nəticələnir ki, bu da “təbiət-cəmiyyət” qarşıdurması deməkdir. Bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi üçün ekoloji məsuliyyət mexanizmi fəaliyyət göstərir.

Ekoloji məsuliyyətin məğzi, məqsəd və istiqamətləri özünü aşağıdakı 3 funksiyada göstərir:

- 1) stimullaşdırıcı;**
- 2) kompensasiyaedici (əvəziödənilmə);**
- 3) preventiv (xəbərdaredici).**

Stimullaşdırıcı funksiya, ekoloji maraqların mühafizəsinə tələb olunan iqtisadi və hüquqi stimullarda özünü göstərir. Kompensasiyaedici funksiya ətraf mühitə dəymiş ziyanın, natural və ya pul formasında əvəzinin ödənilməsidir.

Preventiv funksiya isə, ziyan vurana cəza tətbiq etməklə və ziyanı ödəməklə davranışına edilən xəbərdarlıq təsiridir.

Ekoloji məsuliyyətin şərti olaraq 2 forması vardır:

- 1) iqtisadi;**
- 2) hüquqi.**

İqtisadi və ya ekoloji-iqtisadi (təsərrüfat sahəsində iqtisadi məsuliyyətin digər növləri də vardır) məsuliyyət hüquqi fəaliyyətə əsaslanır və iqtisadi metodlarla, daha doğrusu çirkləndiricinin maddi həvəsləndirilməsi və tullantıların azaldılması metodları ilə tənzimlənilir. Bu cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən **“çirkləndirmisən-ödəməlisən”** prinsipinə əsaslanır.

Hüquqi məsuliyyət, qeyri-hüquqi fəaliyyətdən doğur və inzibati-hüquqi metodlarla tənzimlənilir. Ümumiyyətlə, bu məsuliyyət forması ekoloji məsuliyyət institutunu yaradır. Lakin bu institut tamamilə hüquqi institut sayılmır. Çünki o, özündə iqtisadi və hüquqi münasibətlərin cizgilərini əks etdirir. Ancaq məqsəd və maraqlarının eyni olması, ümumilikdə ona vahid iqtisadi-hüquqi blok şəklində baxmağa imkan verir.

Ekoloji-iqtisadi məsuliyyət, hüquqi məsuliyyətdən fərqli olaraq, vurulmuş ziyan faktında yaranır. Çünki bu məsuliyyətli hüquq-pozmalar çərçivəsində baş verir və konkret obyektiv fakta-iqtisadi fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitə dəymiş ziyana əsaslanır. Hüquqi məsuliyyət isə **hüquq, günah, hüquqazidd hərəkətlər** kimi, özünəməxsus kriteriyalara əsaslanır. İqtisadi məsuliyyətin əsas stimullaşdırıcı gücü, maddi həvəsləndirmə yolu ilə ətraf mühitə dəymiş ziyanın azaldılmasına və ya tamamilə aradan qaldırılmasına nail olmaqdadır.

Ekoloji-iqtisadi məsuliyyətin mexanizmi fərqlidir. O həmin məsuliyyətin konkret növündən asılıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri sahəsində aşağıdakı iqtisadi məsuliyyət növləri sanksiyalaşdırılmışdır:

- **ətraf mühitə atılan və suya tökülən normativ və normadan artıq zərərli maddələrə, zəhərli tullantıların basdırılmasına görə müəssisələrin məcburi ödəmələri;**
- **kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı istehsalı üçün götürülən torpaqların istifadəsi zamanı dəymiş ziyanın ödənilməsi;**
- **sənayedə sudan istifadə üçün haqq alınması.**

Yuxarıda sadalanan bütün hallarda 2 variant olur:

1) təbii ehtiyatlardan istifadə üçün haqq (çirklənmədə, təbii ehtiyat olan havadan, sudan, torpaqdan istifadə deməkdir);

2) təbii mühiti pisləşdirən fəaliyyətin azaldılmasına yönəldilən maddi maraq.

Dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi heç də əsas məqsəd deyil, ekoloji pisləşmənin qarşısının alınması üçün istifadə olunan hüquqi təsir vasitəsidir. Belə vasitələrdən vaxtında istifadə edilməməsi ekoloji faciələrlə, qəzalarla nəticələnə bilər. Məsələn, Aral gölündən istifadə olunan suya heç bir nəzarətin olmaması, ekoloji normativlərə əməl edilməməsi, bütöv bir hövzənin su ehtiyatlarının tükənməsi və qrunut sularının səviyyəsinin həddən artıq aşağı enməsi ilə nəticələndi. Əgər müvafiq dövlət qurumları vaxtında ölçü götürsəydi, Aral “ölməzdi” və bu fəlakət baş verməzdi.

Ekoloji hüquqi məsuliyyət strukturuna görə iki hissədən ibarətdir:

1) ekoloji qaydaların pozulması;

2) sanksiya.

Ekoloji qaydaların pozulması, təbiəti mühafizə üçün nəzərdə tutulmuş tələblərin pozulması faktı üzrə yaranan təbiətqoruyucu hüquqi münasibətlərdir.

Sanksiya – müəyyən edilmiş mövcud qaydaların pozulmasına görə, ağır nəticələrlə qurtara biləcək hüquqi normadır (Hüquqi norma – müvafiq dövlət aktlarında nəzərdə tutulmuş və sanksiyalaşdırılmış hüquqi qaydalardır. Buraya Konstitusiyada, qanunlarda, prezidentin Fərman və Sərəncamlarında, Nazirlər Kabinetinin qərar və Sərəncamlarında müvafiq Nazirlik və Komitə rəhbərliyinin qərar və əmrlərində öz əksini tapan hüquqi qaydalar daxildir).

Yol verilmiş hüquq pozuntusuna görə cinayət, inzibati, mülki, torpaq və s. hüquq münasibətlərinə görə müvafiq sanksiyadan istifadə olunur.

Ekoloji məsuliyyətin hər iki hissəsi vəhdət təşkil edərək, sinxronluq (eyni zamanda olan) və adekvatlıq (tam uyğunluq, eynilik) prinsipləri ilə fəaliyyət göstərir. Sinxronluq prinsipinə görə, hər bir hüquq pozuntusu üçün mütləq müvafiq sanksiya müəyyənləşdiril-

məlidir. Adekvatlıq prinsipi isə, baş vermiş hüquq pozuntusunun dərəcəsinə görə cəzanın tətbiq olunmasına əsaslanır. Cəzanın tətbiq olunması aşağıdakılara görə müəyyənləşdirilir:

- 1) törədilmiş pozuntunun xarakteri;**
- 2) dəymiş ziyan və onun nəticələrinin ölçüləri;**
- 3) ziyan vuranın günahlarının formaları;**
- 4) törədilmiş pozuntuların təkrar olunması.**

Məsələn, suyun və torpağın çirkləndirilməsi və ya qanunsuz ovlanma nəticəsində təbiətə ciddi ziyan dəyməmişdirsə, eyni zamanda ilk dəfə baş verirsə, o zaman inzibati cəza tədbirləri (xəbərdarlıq, cərimə) tədbirləri tətbiq olunur. Əgər törədilmiş hüquq pozuntusu nəticəsində ətraf mühitə ciddi ziyan dəymişdirsə, onda Cinayət Məcəlləsinin Maddələrinə uyğun cəza müəyyənləşdirilir.

Ekoloji (ekoloji-hüquqi) hüquq pozuntusu – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində öz əksini tapmış, ətraf mühitə ziyan vura biləcək dərəcədə ekoloji hüquq qaydalarının pozulmasına görə edilən hərəkət və ya hərəkətsizlikdir. Onun tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- subyekt (subyektlər);
- subyektiv tərəf;
- obyektlər;
- obyektiv tərəf;
- hüquq pozuntusunun nəticələri, dəymiş ziyanın miqdarı.

Ekoloji hüquq pozuntusunun subyektləri dövlət, kooperativ, ictimai, birgə, özəl idarə, müəssisə, idarə, təşkilat, firma, habelə vəzifəli şəxslər və vətəndaşlardır.

Ekoloji hüquq pozuntusunun subyektiv tərəfi ziyan vuranın günahı hesab olunur.

Ekoloji hüquqpozmanın obyektı qanunla mühafizə olunan ətraf mühit, tükədilən, dağıdılan maddi dəyərlər, habelə insanın sağlamlığıdır.

Ekoloji hüquqpozmanın obyektiv tərəfi kimi hüquqazidd hərəkətlər çıxış edir.

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi, ekoloji hüquqda da, hüquq pozmanın motivi, məqsədləri, maraqları (söhbət hüququ pozan şəxsdən gedir) kimi subyektiv münasibətlər araşdırılır.

Təbiətqoruyucu qanunvericilikdə də, hər iki hərəkət (günah, hüquqazidd hərəkət) cinayət və mülki qanunvericilikdə olduğu kimidir:

– **qəsdən;**

– **ehtiyatsızlıq üzündən, səhlənkarlıqdan.**

Təbiəti mühafizə haqqında qanunları qəsdən pozan şəxs, öz hərəkəti ilə qanunu pozduğu və təbii mühitə ziyan vurduğunu dərk edir. Əgər o, bu hərəkəti arzulayaraq edirsə birbaşa qəsd, şüurlu şəkildə imkan verirsə **dolayısı ilə qəsddir**. Bu zaman motiv və məqsədlər müxtəlifdir.

– **varlanmaq və mənfəət güdməyin digər formasında (tamahkarlıq, acgözlük)** – özbaşına meşə qırmaq, icazəsiz ovlamaq, qanunsuz balıq tutmaq, qanunsuz tullantı atmaq, mükafat almaq üçün normativdən artıq zərərli maddələr atmaq və s.

– **xuliqanlıq məqsədilə** – meşə zolağını qəsdən məhv etmək, təbiət abidələrini məhv etmək və s.

– **təsərrüfat məsələlərini həll edərkən, təbiəti mühafizə haqqında qanunlara saymazyana yanaşmaqla** – müəyyən təsərrüfat işləri apararkən torpağın məhsuldar qatını korlamaq və ya məhv etmək, təsərrüfat işlərini gördükdən sonra rekultivasiya (torpaq örtüyünün süni bərpası) qaydalarına əməl etməmək, su qovşağı və su anbarı tikərkən balıq ehtiyatlarını, meşələri, məhsuldar torpağı, heyvanlar aləmini, tarixi abidələri və s. məhv etmək.

Ehtiyatsızlıq üzündən edilən hüquq pozuntusu səhlənkarlıq, saymazyanalıq və s. kimi hərəkətlərdən, daha doğrusu hərəkətsizlikdən yaranır.

Ətraf mühitin mühafizə olunması və təbii sərvətlərin qorunması üçün nəzərdə tutulmuş qanunvericilik aktlarının səhlənkarlıq, ehtiyatsızlıq üzündən pozulmasının, vurduğu ziyanı günahkar mütləq başa düşməlidir. Məsələn, meşə ərazisində yangından mühafizə tədbirlərinin gözlənilməməsi, torpağın eroziyadan qorunması tədbirlərinə əməl etməmək, kimyəvi maddələrdən və gübrələrdən düzgün istifadə etməmək və s.

Hər iki halda (qəsdən və ehtiyatsızlıq üzündən) təqsir (günah) ekoloji pozuntuya görə hüquqi məsuliyyətin vacib şərti adlanır.

Məhz bununla ekoloji-hüquqi məsuliyyət prinsipial olaraq iqtisadi məsuliyyətdən fərqlənir. Çünki bu cür subyektiv kateqoriya, yalnız baş vermiş zərər faktı üzrə hüquqi hərəkət olduqda ortaya çıxır.

Hüquqazidd hərəklər 2 formada təzahür edir:

- 1) **aktiv** – təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulması;
- 2) **passiv** – onun tələblərinə əməl etməmək, yerinə yetirməmək.

Təbiətiqoruyucu qanunvericiliyin normalarının təsiri nəticəsində hüquqi münasibətlər sistemi yaranır. Bu münasibətlər sistemi **ekoloji hüquq qaydaları** adlanır. Hüquq normalarına, aparıcı hüquq sahələrinə, normativ aktlarda öz əksini tapmış təbiəti mühafizəsi prinsiplərinə **əməl etməmək hüquqazidd hərəkətlər (hərəkətsizlik)** hesab olunur. Ümumi qaydalara görə, əgər hər hansı bir hərəkət konkret hüquq normasını pozmayıbsa, lakin təbiəti mühafizə prinsiplərinə və prioritet hüquqa ziddiyyət təşkil edirsə, bu halda da hüquqazidd hərəkət hesab olunur.

Ekoloji-hüquqi münasibətlərdə **“qanunla qadağan olunmayan hər şeyi etmək olar”** prinsipinin tətbiqi yolverilməzdir. Əvvəla, Mülki Məcəllədə öz əksini tapmış hüquqi normalarda göstərilir ki, xüsusi qanunlarda göstərilməsə belə, hər cür ziyanlı hərəkət yolverilməzdir. İkincisi, təbiətdən istifadə haqqında qanunvericilikdə təbiəti mühafizə sahəsində icazə verilən və yaxud lisenziya (xüsusi razılıq) sisteminə görə, təbii mühitə olunacaq hər hansı bir müdaxilə səlahiyyətli orqanların razılığı ilə olmalıdır (torpağın götürülməsi, meşənin qırılması, meliorasiya və s.)

Hüquqazidd hərəklər, ekoloji hüquqpozmaların obyektiv tərəfi sayılan bir elementdir. Digəri isə təbiətə vurulmuş ziyandır. Təbiətə vurulmuş ziyan – hüquqazidd hərəkətlərin obyektiv nəticələridir.

Ziyan – ətraf mühitdə və insan sağlamlığında mənfi proseslər üzündən baş verən dəyişiklikdir. Bununla bərabər ziyan həm də hüquqazidd davranışın neqativ nəticəsi hesab olunur.

Ekoloji hüquqpozmaların tərkibi yalnız səbəb-nəticə əlaqəsini tanıyır. Çünki bu təbii dialektik inkişafın diktəsindən irəli gəlir. **Qanun-səbəb** – təsadüf əlaqələrini inkar edir. Məsələn, təbii fəlakət nəticəsində dəymiş ziyana görə heç bir hüquq norması yoxdur.

Səbəb-nəticə əlaqələri dedikdə, hər şeydən öncə, ekoloji əlaqələr başa düşülməlidir. Bəzən bu əlaqələri müəyyənləşdirmək üçün mütəxəssislər tələb olunur. Məsələn, atmosfərə eyni vaxtda bir neçə zavod və fabrik tullantı atır. Dəymiş ziyan isə ümumidir. Digər bir halda isə səbəb başqa bir nəticə yaradır, nəticə isə pozuntunun səbəbi olur. Məsələn, layihəçi – hazırlayan müəssisə – inşaatçı-çirkləndirici müəssisə kimi istehsal zənciri.

Ekoloji hüquqpozmaları aşağıdakı kriteriyalar üzrə təsnifləşdirmək olar:

- hüquqpozmanın predmeti;
- obyekt;
- sanksiya;
- ziyanın vurulması qaydaları.

Predmetinə görə, bütün ekoloji hüquqpozmalar 3 qrupa bölünür:

- 1) mülkiyyət, sahiblik və təbii ehtiyatlardan istifadə hüququnun pozulması;
- 2) təbiəti mühafizənin ekoloji tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi;
- 3) təbii ehtiyatların təsərrüfat istismarına maneçilik törədilməsi (hidrotexnik qurğuların dağıdılması, mərz (sərhəd) nişanlarının məhv edilməsi və s.).

Obyektinə görə ekoloji hüquqpozmalar sahəvi xarakter daşıyır. Torpaq, su, meşə, hava, bitki və heyvanlar aləmi, habelə təbii sərvətlərdən istifadə zamanı baş verən hüquqpozmalar bu qrupa daxildir.

Sanksiyaya görə ekoloji hüquqpozmalar aşağıdakılara ayrılır:

- cinayət;
- inzibati;
- mülki;
- intizam.

Ziyanın vurulması qaydalarına görə ekoloji hüquqpozmalar 5 qrupa ayrılır:

- 1) ətraf mühitin çirkləndirilməsi;
- 2) təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadə;
- 3) təbii obyektlərin korlanması və məhv edilməsi;

- 4) təbii sərvətləri tükəndirmək;
- 5) təbii mühitin ekoloji əlaqələrini dağıtmaq.

Ekoloji hüquqpozmaların digər bir sahəsi sanitar normaların pozulmasıdır.

Sanitariya təmizliyin və sağlamlığın qorunmasını təmin edən fəaliyyətdir. Sanitariya ilə ekologiya arasındakı əlaqələr keçmiş sovet dövründə qəbul edilmiş “Təbiəti Mühafizə haqqında” (1960) Qanunda ilk dəfə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra (1991), qəbul edilmiş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” (1999) və “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” Qanunda ilk dəfə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası qanunlarında da bu əlaqələr və onların qorunması barədə çoxlu müddəalar vardır.

Sanitariya haqqındakı Əsas Qanuna görə, sanitariya normalarının pozulması hüquq pozuntusu hesab olunur. Bu hüquqpozmanın obyektı insan sağlamlığı və onu əhatə edən təbii mühit olduğu üçün, həm də ekoloji hüquqpozmaların predmeti hesab olunur. **Əhalinin sanitar-epidemioloji salamatlığı** dedikdə, insanın yaşadığı ətraf mühitdə onun sağlamlığı üçün təhlükə törədə biləcək amillərin olmaması başa düşülür. İnsan sağlamlığına dəymiş ziyan, bilavasitə ətraf mühitin dəyişilməsi ilə bağlıdırsa (suyun, havanın, torpağın və s. çirklənməsi) onda bu ekoloji hüquqpozmanın obyektı hesab olunur. Əgər insan sağlamlığına digər amillər (keçici xəstəliklər, yaşayış və iş yerlərində antisanitariyanın hökm sürməsi və s.) mənfi təsir göstərmişdirsə, bu halda hüququn obyektı sayılır.

Ekoloji hüquqpozmaların statistikasını aparılır. 1999-cu ildə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin ətraf mühitin mühafizəsi qanunvericiliyinin normalarına əməl etməyən müxtəlif müəssisə, idarə və təşkilatlar, habelə hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə dair 976 akt tərtib olunub, qanun pozuntularına görə isə **606 məcburi göstəriş** verilib. Paralel olaraq 122 şəxsə qarşı 15 mln. manat məbləğində cərimə müəyyən edilib, ətraf mühitə vurduqları zərərlə bağlı **146 fakt əsasında 162 mln. manat məbləğində iddia** qaldırılıb (Ekoloji biliklərin təbliği və məlumat şöbəsi “Azadlıq” qəzeti, 14 mart 2000-ci il).

1999-cu ildə, su qanunvericiliyinin tələblərini pozduqlarına görə 46 məsul şəxs 3,7 mln. manat məbləğində cərimələnib, 7 müəssisənin istehsal fəaliyyəti dayandırılıb, 7 müəssisə barəsində iş prokurorluq orqanlarına material təqdim olunub (“Azadlıq” qəzetinin həmin sayında).

Ekoloji hüquqpozmaların digər səbəbləri qanunların azlığı, təşkilat-icra fəaliyyətinin zəifliyi, istehlak psixologiyasının hökmranlığı, ekoloji-hüquqi normaların icra olunmasının iqtisadi əsasının olmaması və s. də ola bilər.

2. Ekoloji cinayətlər

Ətraf mühitin mühafizəsi, insanın sağlam və əlverişli mühitdə yaşaması maraqlarından irəli gəlir. Cəmiyyətin ekoloji maraqlarına edilən hər hansı bir qəsd cəhdi, özlüyündə sosial təhlükə deməkdir. Odur ki, müasir dövrdə ekoloji şəraiti qorumaq üçün hüquqi vasitələrdən, o cümlədən cinayət-hüquqi müdafiədən istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasının yeni “Cinayət Məcəlləsi” 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul olunmuş və 2000-ci il sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsinə görə, “bu Məcəllə ilə cəza təhtidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır”.

Təqdirəlayiq haldır ki, yeni Cinayət Məcəlləsində 28-ci fəslə bütünlükdə (247-261-ci maddələr) ekoloji cinayətlərə həsr olunmuşdur:

maddə 247. İşlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi (qorunması) qaydalarını pozma;

maddə 248. Ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını pozma;

maddə 249. Baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliklərinə və ziyanvericilərinə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma;

maddə 250. Suyu (su mənbələrini) çirkləndirmə;

- maddə 251.** Atmosferi (havanı) çirkləndirmə;
maddə 252. Dəniz mühitini çirkləndirmə;
maddə 253. Sahilyanı şelf haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini pozma;
maddə 254. Torpağı korrupsiya;
maddə 255. Yerin təkinin qorunması və istifadə qaydalarını pozma;
maddə 256. Balıqları və başqa su heyvanlarını qanunsuz tutma;
maddə 257. Balıq ehtiyatlarının qorunması qaydalarını pozma;
maddə 258. Qanunsuz ov etmə;
maddə 259. Qanunsuz ağac kəsmə;
maddə 260. Meşələri məhv etmə və ya korrupsiya;
maddə 261. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və təbiət obyektlərinin mühafizə rejimini pozma.

Ətraf mühiti mühafizə haqqında Əsas Qanunda nəzərdə tutulmuş vəzifəli şəxslərin məsuliyyəti işə, CM-in müvafiq maddələrinə uyğun müəyyənləşdirilir.

Ekoloji cinayət – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən olunmuş, ekoloji hüquq qaydalarının qəsd olunaraq, pozulması nəticəsində insan sağlamlığına və ətraf mühitə ciddi zərər verən ictimai təhlükəli əməldir (hərəkətdir).

Ekoloji cinayəti formalaşdıran 2 əsas amil – ekoloji hüquq qaydaları və ətraf mühitə və insan sağlamlığına vurulmuş ziyandır.

Ekoloji hüquq qaydaları – təbiətparaz qanunvericiliyin ekoloji tələblərini həyata keçirən, ekoloji hüquq münasibətləri sistemidir.

Ekoloji təhlükəsizlik – insanın ekoloji maraqlarının, daha doğrusu onun təmiz, sağlam və əlverişli yaşayış hüquqlarının, müdafiəsi deməkdir.

Ekoloji hüquq qaydaları və ekoloji təhlükəsizlik ekoloji cinayətdə cinayətkar əməlin predmeti sayılır. Ətraf mühitə dəymiş ziyan və ya onun ola biləcəyi təhlükəsi cinayətkar əməlin nəticəsi hesab olunur. Əgər bu nəticə yoxdursa, onda, onu ekoloji cinayət hesab etmirlər.

Ekoloji cinayəti daha ətraflı öyrənmək üçün onun tərkib elementləri ilə tanış olaq:

- cinayətin obyektı və obyektiv tərəfləri;
- cinayətin subyektı və subyektiv tərəfləri.

Ekoloji cinayətin obyektı qanunla qorunan təbii obyektlər və təbii komplekslər, habelə bütövlükdə ətraf mühitdir. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Əsas Qanunun preambulasına (latınca “preambulus” sözündən olub, “qabaqda gedən” deməkdir. Preambula – qanunvericilik və ya digər hüquqi aktların, beynəlxalq müqavilələrin giriş hissəsi olub, həmin aktın qəbul edilməsi şəraiti və motivləri, məqsəd və vəzifələrinin konkret şəkildə göstərilməsidir. Bir qayda olaraq, beynəlxalq aktların preambulasında müqavilədə iştirak edən tərəf dövlətlərin adları sadalanır) görə, “ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpaı, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimlənməsi, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi” və digər bu sahə ilə bağlı məsələlər qanunun obyektı hesab olunur. Ekoloji cinayətin obyektı müəyyənləşdirilərkən, mütləq onların ətraf mühitlə ekoloji bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, zooparkdan, zoomağazadan və ya şəxsi kolleksiyadan heyvanların oğurlanması, öldürülməsi, xəzli heyvan dərilərini satma, mübadilə etmə və s. cinayət əməli sayılsa da, ekoloji sistemlə əlaqəsi olmadığından ekoloji cinayətin obyektı hesab edilə bilməz.

Ekoloji cinayətin obyektiv tərəfləri – ətraf mühiti qoruyan qanunun pozulması, ətraf mühitə dəymiş və ya dəyə biləcək ziyan, günahkarın hüquqazidd davranışı və əməlin nəticələri arasındakı əlaqədir.

Əsas hüquqazidd davranış növləri, cinayət qanunvericiliyinin uyğun maddələrində göstərilmişdir:

- təbii obyektlərin çirkləndirilməsi;
 - icazəsiz və ya qanunsuz təbii obyektlərin məhvi və s.
- Azərbaycan Respublikasının CM-də əksini tapmış ekoloji cinayət

tərkibli bütün maddələr disposisiya (**Dispozisiya – hüquq normalarının icazə verdiyi və ya məsləhət bildiyi şərtlərlə, həmin qaydaların yerinə yetirilməsini müəyyən edir**) məzmununun təyinat dərəcələri üzrə 2 qrupa bölünür:

1) hüquqazidd hərəkətlərin əsas **elementlərini** özündə kifayət qədər aydın əks etdirən maddələr – qanunsuz ov etmə (258-ci maddə), qanunsuz ağac kəsmə (maddə 259), qanunsuz balıq tutma (256-cı maddə) və s.

2) mövcud qanunvericilik normalarını pozmaqla əlaqədar olan maddələr – sahilyanı şelf haqqında qanunları pozma (253-1-ci maddə).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ekoloji hüquqazidd hərəkətlər insan sağlamlığına və ətraf mühitə vurulan ziyanla sıx bağlıdır. “Ətraf mühitə vurulan ziyan” ümumiləşdirilmiş anlayışdır. Bu anlayış özündə aşağıdakı 3 elementi birləşdirir:

1) real dəymiş ziyan (təbii obyektlərdə və təbii sərvətlərdə olan itkilər, pozulmuş vəziyyətin bərpasına çəkilən xərclər);

2) istifadə olunmamış xərclər və əlavə xərclər şəklində dəymiş ziyan;

3) alınmamış gəlirlər və ya itirilmiş fayda şəklində dəymiş ziyan.

Ekoloji hüquqpozmada öz əksini tapmış insan sağlamlığına dəymiş ziyan, insanın ayrıca fərd şəklində deyil (məsələn, bədən xəsarəti və s. qəsdlər), təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsində, ətraf mühitə dəymiş zərərin ümumilikdə insanların sağlamlığına dəymiş ziyan kimi başa düşülməlidir. Ətraf mühitə dəymiş ziyan, təbiəti cəmiyyət (təbii sərvətlərin miqdarının azalması) və keyfiyyət (ətraf mühitin çirklənməsi, şoranlaşma, eroziya və s.) cəhətdən mənfi istiqamətdə dəyişdirir ki, bu da bütünlükdə insan həyatına və sağlamlığına təhlükə yaradır, irsiyyət dəyişkənliyi prosesi güclənir, əhalinin iş qabiliyyəti aşağı düşür, iqtisadi və təsərrüfat cəhətdən əlverişsiz şərait yaranır.

Bu mənada, təbiətə dəymiş ziyana görə, ekoloji cinayətlər 2 formada özünü göstərir:

1) iqtisadi;

2) ekoloji.

İqtisadi ziyan – təbiət istifadəçilərinə, onların əmlakına və gəlirlərinə dəymiş ziyandır. **Ekoloji ziyan** – ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların dağıdılması və tükənməsi, təbii obyektlərə və bütünlükdə təbii ekoloji sistemlərə dəymiş ziyandır.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün ekoloji ziyanın aşağıdakı xüsusiyyətləri vacib əhəmiyyətə malikdir:

1) mülki-hüquqi münasibətlərindən fərqli olaraq, cinayət hüquqi münasibətlərdə ekoloji ziyanın təkcə pulla ifadəsi deyil, həm də dəymiş və ya dəyə biləcək ekoloji ziyanın ağır nəticələri də nəzərə alınır;

2) əgər iqtisadi ziyanın nəticələri göz qabağında olursa, ekoloji ziyanın nəticələri zaman və məkan etibarilə uzunmüddətli və çoxsahəli olur. Bununla əlaqədar olaraq, ziyanın vurulduğu anla onun ağır nəticələri arasında, habelə onun baş verdiyi yerlə nəticələrinin üzə çıxdığı ərazi arasında əlaqə qırılır. Ona görə də belə halda cinayət məsuliyyəti mövcud vəziyyətə görə qaldırılır;

3) cinayət hüquqpozmalarda, təsərrüfat və digər fəaliyyət nəticəsində dəymiş ekoloji ziyan deyil, hüquqazidd hərəkətlər, daha doğrusu təbiətporuyucu qanunvericiliyin bilavasitə pozulması nəticəsində baş verdikdə dəymiş ziyan nəzərə alınır.

4) əgər mülki ekoloji hüquqi münasibətlərdə, hüquqazidd davranış və baş vermiş ziyan arasında olan “səbəbiyyət-zərurət” əlaqəsi əksər hallarda ümumi forma daşıyarsa, cinayət hüquqi münasibətlərdə bu əlaqə daha konkret olur. Ekoloji, sanitariya-ekoloji ekspertizanın rəyində dəymiş ziyanın mənbəyi konkret göstərilir.

Cinayət Məcəlləsinin ekologiya ilə bağlı maddələrində, ekoloji cinayətlərin subyektiv tərəfi kimi, **cinayətin qəsdən edilməsi və cinayətin ehtiyatsızlıq üzündən edilməsi formaları** götürülür. Qəsdən edilən cinayətlərə qanunsuz ov etmə (258-ci maddə), qanunsuz ağac kəsmə (259-cu maddə), təbiət abidələrinin mühafizə rejimini pozma (231-ci maddə) və s., ehtiyatsızlıq üzündən edilən cinayətlərə isə, sudan istifadə qaydalarını pozma (250-ci maddə), meşə yangını törətmə (260-cı maddə) və s. aid etmək olar. Lakin elə cinayətlər var ki, bu zaman hər iki hal birlikdə iştirak edir. Məsələn, sututurları və havanı çirkləndirmə (250 və 251-ci maddələr) və s.

Ekoloji cinayətin subyektləri Azərbaycan vətəndaşlarıdır, çünki, CM-in ekoloji cinayətlər barədə olan maddələrində, konkret vəzifəli şəxsə ünvanlanmış cinayət məsuliyyəti yoxdur. Düzdür, sututarların və havanın çirkləndirilməsi ilə bağlı maddələrdə vəzifəli şəxsin əməli birinci yerdedir. Lakin bu zaman o, ekoloji cinayətə görə yox, vəzifə cinayətlərinin ayrı-ayrı maddələrinə görə (**308, 309, 314-cü maddələrlə**) cəzalandırılır.

Azərbaycan Respublikasının CM-də nəzərdə tutulmuş və törədilmiş əməlləri cinayət hesab etməyən **36 (zəruri müdafiə) və 38-ci (son zərurət)** maddələr ekoloji cinayətlərə də şamil olunur.

Azərbaycan Respublikası CM-də ekoloji cinayətlərlə bağlı olan maddələr, yerinə yetirdikləri ekoloji funksiyalara görə 3 qrupa bölünür:

- 1) əsas ekoloji tərkibli;
- 2) qarışıq;
- 3) əlavə.

Əsas ekoloji tərkibli cinayətlərdə, qəsd edilən cinayət obyektini konkret təbii obyektlərdir. Bu cinayətlər aşağıdakılardır.

- qanunsuz olaraq balıq tutmaq (**256**);
- sututarları və havanı çirkləndirmək (**250, 251**);
- təhlükəli tullantıların emalı sahəsində qayda və tələbləri pozmaq (**248**);

- qanunsuz ov etmək (**258**);
- balıq ehtiyatlarının qorunması qaydalarını pozma (**257**);
- torpaqlardan düzgün istifadə etməmək və korlamaq (**254**);
- qanunsuz ağac kəsmək (**259**);
- meşələri məhv etmə və ya korlama (**260**);
- təbiət obyektlərinin mühafizə rejimini pozma (**261**).

Qarışıq ekoloji tərkibli cinayətlər aşağıdakılardır:

- torpaqla əlaqədar qanunsuz əqdlərin qeydiyyatı (**191**);
- sahilyanı şelf haqqında AR qanunvericiliyini pozma (**253**);
- ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını pozma (**248**);
- baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliklərinə və ziyanvericilərinə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma (**249**).

Ekoloji funksiyaları yerinə yetirmək üçün əlavə olaraq aşağıdakı maddələrdən istifadə olunur:

- istehlakçıları aldatma və ya pis keyfiyyətli məhsul istehsal etmə və satma (**200**);

- qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmək (**308**);

- səhlənkarlıq (**314**);

- vəzifə saxtakarlığı (**313**) və s.

Törədilmiş hər bir cinayət cəzalandırılır.

AR CM-in 41-ci maddəsinə görə, “cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir”.

Ekoloji cinayətlər, CM-in 21-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş aşağıdakı cəza növləri tətbiq edilə bilər:

- 1) müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;

- 2) azadlıqdan məhrum etmədən islah işləri;

- 3) müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə;

- 4) vəzifədən çıxarma;

- 5) cərimə.

Məhkumlara əsas cəzalardan başqa, əmlakının və ya tutduğu malın müsadirəsi cəzaları da tətbiq oluna bilər.

AR CM-ə görə aşağıdakı maddələrlə ekoloji cinayət törətmiş şəxslər müəyyən müddətdə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır:

- işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarını pozmağa görə (**247**);

- ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların döviyyəsi qaydalarını pozmağa görə (**248**);

- sahilyanı şelf haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini pozmağa görə (**253**);

- qanunsuz olaraq balıq tutma və ya sudan başqa şeylər tutma peşəsi ilə məşğul olmağa görə (**256**);

- qanunsuz ov etmə (**258**);

- qanunsuz ağac kəsməyə görə (259);
- qulluq mövqeyindən sui-istifadəyə görə (308);
- vəzifə saxtakarlığına görə (313).

Azadlıqdan məhrum etmədən islah işləri, aşağıdakı maddələrdə nəzərdə tutulmuşdur:

- sututarları və havanı çirkləndirmə (250-ci maddənin birinci hissəsi və 251-ci maddənin birinci hissəsi);
- torpaqları kəndləmə (254-cü maddə);
- yerin təkinin qorunması və istifadəsi qaydalarını pozma (255-ci maddə);
- dəniz mühitini çirkləndirmə (252-1) və s. müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə məhkəmə tərəfindən əsas və ya əlavə cəza kimi bir ildən beş ilədək müddətdə təyin edilə bilər.

İşlətdiyi günah, onun vəzifədə qalmasını qeyri-mümkün hesab edirsə, məhkəmə həmin vəzifəli şəxsi vəzifədən çıxartma cəzası ilə də cəzalandıra bilər (AR CM. 46-cı maddə). Eyni zamanda işlədilmiş günaha görə nazirlik, komitə, müəssisə, idarə və təşkilat rəhbərliyi də öz səlahiyyətləri daxilində, daha aşağı vəzifəli şəxsləri vəzifədən çıxartmaqla cəzalandıra bilər.

Cərimə. Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallarda, məhkəmə tərəfindən təyin edilən və təqsirkar şəxsdən dövlət xeyrinə məcburi tutulan pul məbləğidir (CM. 44-cü maddə).

Ekoloji cinayətlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş aşağıdakı maddələrdə müxtəlif miqdarda şərti maliyyə vahidi ilə cərimələr nəzərdə tutulmuşdur:

- suyu və havanı çirkləndirmə (250-ci maddənin birinci hissəsi və 251-ci maddənin birinci hissəsi);
- balıqları və başqa su heyvanlarını qanunsuz tutma (256) və s.

3. Ekoloji hüquqpozmalara görə inzibati məsuliyyət

Bütün ekoloji hüquqpozmalar, ekoloji cinayətlər və xəta (inzibati hüquqpozma) kimi iki qrupa bölünür. Onlar arasındakı fərq ictimai təhlükəlilik əlamətinə görə müəyyən edilir. Əgər cinayət ictimai təhlükəli əməl sayılırsa, xəta ictimai ziyan hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının “İnzibati Xətalər Məcəlləsi”nin 12-ci maddəsinə görə, “Bu Məcəllə ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hüquqazidd olan, təqsirli sayılan (qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən törədilən) və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) inzibati xəta hesab olunur”.

İnzibati xətanın sərbəst mövcudluğunun vacib şərti, onda cinayət əməli amilinin olmamasıdır. Cinayət məsuliyyətində olduğu kimi, inzibati məsuliyyət də 4 elementi özündə birləşdirir: subyekt, obyekt, subyektiv və obyektiv tərəflər.

Ekoloji hüquqpozmanın **subyekt**i vətəndaşlar və vəzifəli şəxslərdir.

Ekoloji xətanın **obyekt**i ekoloji təhlükəsizlik, yəni insanın təmiz sağlam və əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüquqlarını təmin edən ekoloji şəraitdir.

Ekoloji hüquqpozmanın subyektiv tərəfi baş vermiş xətanın qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən törədilməsidir.

Ekoloji hüquqpozmanın obyektiv tərəfi fəaliyyətdə olan qaydaların tələblərinin pozulmasına qarşı yönəldilmiş normalardır. Bu normalar isə təbiəti mühafizə sahəsində olan qanunlarda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra “İnzibati hüquqpozmalar haqqında” Məcəllədə çoxsaylı dəyişikliklər edilsə də, özünü doğrultmadığı üçün, yeni “İnzibati Xətalər Məcəlləsi” işlənib, hazırlandı və 30 avqust 2002-ci ildə qəbul olundu.

Yeni Məcəllənin IX fəslı (“Ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalər”) bütünlükdə, VIII fəslı (Mülkiyyət əleyhinə olan inzibati xətalər) və XI fəslı (Damazlıq, baytarlıq-sanitariya qaydaları

əleyhinə olan inzibati xətlər) ekologiya sahəsindəki inzibati xətlərə həsr olunmuşdur.

“İnzibati Xətlər Məcəlləsi”nin 22-ci maddəsinə görə, inzibati tənbeh məsuliyyət tədbiri olub, inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl edilməsi ruhunda tərbiyələndirmək, habelə həm inzibati xəta törətmiş şəxs, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaq məqsədilə tətbiq olunur.

İnzibati xətlər törətməyə görə, “İnzibati Xətlər Məcəlləsi”ndə (23-cü maddə) aşağıdakı inzibati tənbeh növləri nəzərdə tutulmuşdur:

1. xəbərdarlıq;
2. inzibati cərimə;
3. inzibati xəta törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektı olmuş predmetin ödənişlə alınması;
4. inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektı olmuş predmetin müsadirəsi;
5. inzibati xəta törətmiş fiziki şəxsin ona verilmiş xüsusi hüququn (ov hüququnun) məhdudlaşdırılması;
6. əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri Azərbaycan Respublikası hüddullarından kənara inzibati qaydada çıxartma;
7. inzibati həbs.

Xəbərdarlıq. İXM-də nəzərdə tutulmuş “mülkiyyət əleyhinə olan inzibati xətlər” (VIII fəsil) və “ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər” (IX fəsil) adlı fəsillərin yalnız bir maddəsində (maddə 74. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və onlardan istifadə qaydalarının pozulması) xəbərdarlıq nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəlki Məcəllədə isə, bu maddələrin sayı on idi. Xəbərdarlıqla bağlı maddələrin sayının kəskin azalması, dövlətin ətraf mühitin mühafizəsinə olan ciddi münasibətindən irəli gəlir.

Cərimə cəza tədbiri kimi, cinayət hüququnda tətbiq olunsay da, daha çox inzibati hüquqda istifadə olunur. Cərimə, inzibati hüquqda xəbərdaredici, tərbiyələndirici bir təsir vasitəsi kimi tətbiq olunur. Bəzən cərimə sanksiyaları kompensasiya (əvəzi ödənilmə) tədbiri

kimi qəbul edilir. Cərimə pulla ifadə olunsada, heç zaman bu məbləğ dəymiş ziyanə görə hesablanmır. Zıyanın ödənilməsi isə əlavə olaraq hesablanır. Odur ki, oxucular cərimə və dəymiş ziyanın ödənilməsini bir-biri ilə qarışdırmağa yol verilməməlidir.

Ümumilikdə, ekoloji hüquqpozmalarla bağlı olan (bilavasitə və dolayısı ilə) 46 maddənin yalnız birində cərimə sanksiyası nəzərdə tutulmamışdır (111-ci maddə).

İnzibati hüquqpozmanın törədilməsində alət və ya bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi kimi ekoloji inzibati tənbeh yalnız bir maddədə (111-ci maddə) tətbiq olunmuşdur.

Vətəndaşların ona verilmiş xüsusi hüquqdan (ov hüququndan) məhrum edilməsi kimi inzibati tənbeh forması ancaq 111-ci maddədə (2 ilədək müddətdə ov hüququndan məhrum edilir) tətbiq edilmişdir. Ekoloji inzibati xətlərin cəzalandırılması üçün əsas normativlər “Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında” qanunda (9-80-ci maddələr) və sahələr üzrə qəbul edilmiş qanularda öz əksini tapmışdır. Bu hüquqpozmaları ekoloji tərkibinə görə qruplaşdırsaq, iki yerə ayırılar:

- 1) ümumi;
- 2) xüsusi.

Ümumi ekoloji hüquqpozmalara təbiəti mühafizə haqqında əsas qanunun normativ tələblərinin pozulması aid edilir. Bu maddələr aşağıdakılardır:

maddə 71. Xüsusi razılıq (lisenziya) olmadan yerin təkindən istifadə etmə;

maddə 74. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və onlardan istifadə qaydalarının pozulması;

maddə 84. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən istifadə qaydalarının pozulması;

maddə 105. Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında qanunvericiliyin pozulması;

maddə 108. Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulması;

maddə 109. Geodeziya və kartoqrafiya haqqında qanunvericiliyin pozulması;

maddə 113. Ekoloji təhlükəsizlik haqqında qanunvericiliyin pozulması.

Xüsusi ekoloji hüquqpozmalara isə Torpaq, Su və Meşə Məcəllələrinin, habelə “Yerin təki haqqında”, “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında”, “Balıqçılıq haqqında”, “Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında”, “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında”, “Sanitariya epidemioloji salamatlıq haqqında” və s. qanunların ayrı-ayrı maddələrində nəzərdə tutulmuş normativ aktların pozulmasına qarşı olan maddələr daxildir. Bu maddələri qanunlar üzrə deyil, təbii obyektlər üzrə qruplaşdırsaq, onda aşağıdakılar alınacaqdır:

1. Ətraf mühitin mühafizəsi və atmosfer havası üzrə:

maddə 76. Ətraf mühitə atılan, axıdılan və ya basdırılan zərərli fiziki təsirlərin hədlərinin yol verilə bilən normativlərdən artıq olması;

maddə 76.1. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulması;

maddə 77. Radioaktiv maddələrlə iş zamanı ekoloji tələblərin pozulması;

maddə 78. Müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin tikintisinə və yenidən qurulmasına dair ekoloji tələblərin pozulması;

maddə 79. Müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin istismara verildikdə və ya istismar müddətində ekoloji tələblərin pozulması;

maddə 80. Ətraf mühitə, tullantılarında müəyyən edilmiş normadan artıq çirkləndirici maddələr olan nəqliyyat vasitələrinin istehsalı, idxalı, istismara buraxılması;

maddə 81. Ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqinin və ya təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin uçot və hesabatının aparılması;

maddə 82. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma qaydalarının pozulması;

maddə 83. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sertifikatlaşdırma qaydalarının pozulması;

maddə 107. Radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tələblərinin yerinə yetirilməməsi və ya pozulması;

maddə 110. Sənaye və məişət tullantılarının qalaqlanması və yandırılması zamanı ətraf mühitin mühafizəsi tələblərinə riayət edilməməsi.

2. Torpaqdan istifadəyə görə:

maddə 75. Təsərrüfat əkinlərinin korlanması;

maddə 86. Torpaqların (meşə fondu torpaqlarının) zibillənməsi və korlanması;

maddə 87. Torpaqlardan təsərrüfatsızcasına istifadə edilməsi;

maddə 88. Torpaqların dövlət uçotundan, qeydiyyatından gizlədilməsi və ya kəmiyyətinə və keyfiyyətinə məlumatların təhrif edilməsi;

maddə 89. Mərz nişanlarının məhv edilməsi;

maddə 90. Torpaq sahələrindən meteoroloji şəbəkələrin, ölçü vasitələrinin və digər vasitələrin sıradan çıxarılması və torpaqların kateqoriyalarının dəyişdirilməsi.

3. Yerin təkindən istifadəyə görə:

Maddə 85. Yerin təkindən istifadə qaydalarının pozulması.

4. Sudan istifadəyə görə:

maddə 72. Su obyektləri üzərində mülkiyyət hüququnun pozulması;

maddə 101. Su obyektlərindən və suda istifadə qaydalarının pozulması;

maddə 102. Su obyektlərinin mühafizəsi qaydalarının pozulması;

maddə 103. İçməli su mənbələrinin, su təmizləyici qurğuların, su kəmərlərinin sanitariya mühafizə zonalarının tələblərinin və içməli suyun keyfiyyətinə dair tələblərin pozulması;

maddə 104. Tullantıların yerləşdirilməsi və emalı tələblərinin pozulması;

maddə 106. Zərərli maddələrlə və ya bu maddələrin qarışıqları ilə aparılan əməliyyatların gəmi sənədlərində qeyd etmək vəzifələrinin yerinə yetirilməməsi.

5. Meşələrdən istifadəyə görə:

maddə 70. Meşə fondu torpaqlarının özbaşına tutulması və ya həmin torpaqlardan qanunsuz istifadə edilməsi;

maddə 91. Meşəqırma fondundan istifadənin, oduncağın tədarük edib daşınmasının müəyyən edilmiş qaydalarının pozulması;

maddə 92. Meşəqırma bileti (orderi) olmadan köküstə yaş ağacların və ya kolların qanunsuz kəsilməsi və zədələnməsi, meşə bitkilərinin və cavan ağacların məhv edilməsi və zədələnməsi;

maddə 93. Meşəqırma biletində (orderində) və ya meşə biletində nəzərdə tutulmuş məqsədləri və ya tələbləri gözləmədən meşədən istifadə etmə;

maddə 94. Meşələrin bərpa, məhsuldarlığının artırılması, cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və yetişmiş oduncaq ehtiyatlarından istifadə qaydalarının pozulması;

maddə 95. Meşə fondu torpaqlarında biçənəklərin və otlaq sahələrinin zədələnməsi və ya korlanması;

maddə 96. Meşə fondu sahələrində özbaşına ot biçilməsi və mal-qara otarılması, özbaşına yabanı meyvə, qoz, fındıq, göbələk, giləmeyvə yığılması;

maddə 97. Meşə fondu torpaqlarında meşələrə zərərli təsirin qarşısını alan qurğuları olmayan istehsal obyektlərinin tikilməsi və ya istifadəyə verilməsi;

maddə 98. Meşə fondu torpaqlarında meşəsuvarma şəbəkələrinin, drenaj sistemlərinin və yolların məhv edilməsi və ya korlanması;

maddə 99. Meşə fondu torpaqlarında məhdudlaşdırıcı nişanların (sərhəd, kvartal və s. göstərici dirəklərin) məhv edilməsi və zədələnməsi;

maddə 100. Meşə üçün faydalı faunanın məhv edilməsi.

6. Heyvanlar aləmindən istifadəyə görə:

maddə 73. Heyvanlar aləmi obyektlərindən özbaşına istifadə etmə;

maddə 111. Balıq ehtiyatlarının mühafizəsi və ov qaydalarının pozulması;

maddə 112. Heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadə qaydalarının pozulması;

maddə 127. “Qırmızı Kitab”a daxil olunmuş heyvan və bitki növlərinin qorunması üzrə tələblərin pozulması.

Gördüyümüz kimi, ekoloji hüquqpozmalar ayrı-ayrı təbii obyektlər üzrə, İXM-də çoxsaylı maddələrlə cəzalandırılır. Məcəllədə ətraf mühitin və atmosfer havasının mühafizə qaydalarının pozulmasına görə 11 maddə, torpaqdan istifadə və mühafizə normalarının pozulmasına görə 6 maddə, yerin təkindən istifadəyə görə 1 maddə, sudan istifadə və onun mühafizə qaydalarının pozulmasına görə 6 maddə, meşələrdən istifadə və mühafizə qaydalarının pozulmasına görə 11 maddə, heyvanlar aləminin mühafizə qaydalarının pozulmasına görə isə 4 maddə inzibati tənbeh forması kimi verilmişdir. Çox təəssüf ki, dövlət ekoloji ekspertizasının rəyinin nəzərə alınmaması, ekoloji fondlardan düzgün (və ya səmərəli) istifadə olunmaması və s. ekoloji hüquqpozmalar üçün inzibati cəzalar nəzərdə tutulmamışdır.

4. Ətraf mühitə və insan sağlamlığına dəymiş ziyanın ödənilməsinin hüquqi formaları

“Ziyan” sözü sosial termin olub, azərbaycan dilində “zərər”, “itki” və sair kimi qarşılıqları da vardır. Lakin bu üç termin hüquqda da geniş işlədilir. Həm də ekoloji hüquqda bu terminlər arasında fərqləndirmə aparmaq mümkündür. Belə ki, “itki” – təbiətə dəymiş real ziyandır (meşələrin məhv edilməsi, su mənbəyinin tükənməsi, torpaq məhsuldarlığının azalması və s.). **“Zərər”** isə təbii obyektlərin bərpası üçün çəkilən xərclər, itirilmiş gəlirlər və ekoloji itkilərdir.

Ziyan miqdarına və keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir. Ziyanın miqdarı ətraf mühitdə baş vermiş ekoloji dəyişikliyin miqyası ilə ölçülür. Əgər dəymiş ziyanın, hər hansı bir torpaq, bitki və ya heyvan arealı (yayıldığı sahə) ilə əhatələnmişsə kiçik miqyaslı, bir ekoloji təbii obyekti əhatə etmişsə (məsələn, Xəzər dənizi) orta miqyaslı, bütöv ekoloji sistemi əhatə etmişdirsə böyük miqyaslıdır.

Dəymiş ziyanın keyfiyyət göstəriciləri isə, atmosfer havası, su və torpaqda gedən fiziki-kimyəvi proseslərin istiqamətləri, habelə insan orqanizmində baş verən müxtəlif dəyişikliklərdir (şüalanma

nəticəsində kütləvi xəstəliklərin yayılması, genetik istiqamətdə baş verən dəyişikliklər və s.).

Beləliklə, ətraf mühitə dəymiş ziyan ilkin, onun nəticəsində baş vermiş ziyan isə (insan sağlamlığında yaranmış dəyişikliklər, təbii sərvətlərin azalması) törəmə mənşəlidir.

İnsan sağlamlığına dəymiş ziyan özünü fizioloji, iqtisadi, mənəvi və genetik formada göstərir.

Təbii sərvətlərə dəymiş ziyan isə mülkiyyət sahiblərinin əmlak maraqlarının toxunulmasına yönəlmişdir və nəticədə nəinki dövlət, eyni zamanda kooperativ, ictimai, özəl idarə, müəssisə, idarə, təşkilat, firma, kəndli-fermer təsərrüfatı və sairələr də zərər çəkirlər. Bu zərər, kənd təsərrüfatı məhsullarının itirilməsi, kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhvi, çoxillik əkmələrin ləğvi, əldə olunmamış gəlir, əlavə xərclər və s. formada ola bilər.

Dəymiş ziyan, iqtisadi və ekoloji kimi qrupa ayrılır. İqtisadi ziyan təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsindən (kadastr) yaranır. İqtisadi ziyan təbiətdən istifadəçilərin (mülkiyyətçi, sahibkar, istifadəçi, icarəçi və s.) maraqlarına dəymiş zərərdir. Bu özünü təbii sərvətlərin itkisində (satlıq oduncağın azalması, balıq ehtiyatlarının azalması, faydalı qazıntıların azalması və s.), maddi dəyərlərin itirilməsində (məhsuldarlıq, kənd təsərrüfatı heyvanlarının və çoxillik əkmələrin azalması və s.) və əldə olunmamış gəlirdə göstərilir. Belə ki, yanğından mühafizə tədbirlərinin pozulması nəticəsində meşədə əmtəəlik oduncaq məhv olur, yanğının söndürülməsi və ərazi təmizlənməsi üçün, habelə lazım gəldikdə hüquqi və fiziki şəxslərə dəymiş ziyan ödənilir. Təkcə bunlarla iş bitmir. Mövcud meşə zolağı olmadığından atmosfer havası təbii süzgəcdən məhrum olur, torpaq örtüyündə eroziya prosesləri başlayır, flora və faunanın yaşayışına son qoyulur və nəticədə iqtisadi ziyan ekoloji ziyana keçir. Təbiət keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır, təbii ekosistemin tarazlığının qismən pozulması baş verir. Biosferdə baş verən dəyişikliklər, tezliklə insan sağlamlığında ciddi fəsadlar törədir.

Göründüyü kimi, iqtisadi və ekoloji ziyanlar, bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, bir halda iqtisadi ziyan səbəb, ekoloji ziyan nəticə, digər halda isə əksinə olur.

Lakin ekoloji ziyana, bir sıra səbəblər üzündən ayrıca baxmağa ehtiyac vardır. Əvvəla, zaman və məkan etibarilə ekoloji daha uzun müddətli və sahəvi olur (yəni heç bir dövlət sərhədi tanımır). Bu cür hallarda ziyanın hesablanması və məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi, hər şeydən öncə həmin faktın törədilməsinə əsaslanmalıdır. Məsələn, atmosfer havasında və ya su hövzəsində icazə verilən məhdud konsentrasiya normativlərinin pozulmasına görə cəza tətbiq olunmalıdır. Çünki havaya və ya suya atılmış zərərli maddələrin zərərli nəticələrini və bu zərərli nəticələrin yayılacağı əraziləri müəyyən edib cəza müəyyənləşdirməyə uzun müddət tələb olunur.

İkincisi, əgər dəymiş iqtisadi ziyan tamamilə bərpa edilə bilərsə, ekoloji ziyan bərpa olunan, qismən bərpa olunan və heç bərpa olunmayan kateqoriyalara bölünür. Göstərilən bu qətiliklər isə həm dəymiş ziyanın hesablanması, həm də ətraf mühitə dəymiş ziyanın təbiətin inkişaf qanunlarına uyğun bərpası zamanı özünü göstərir. Ekoloji ziyanın pulla qiymətləndirilməsi, təkcə pozulmuş təbii mühitin bərpası üçün çəkiləcək xərclər deyil, eyni zamanda çətin bərpa olunan və heç bərpa olunmayan təbii ehtiyatların vurduğu ekoloji ziyan deməkdir. Məsələn, meşə yanğını zamanı aşağıdakılar baş verir:

1) Yeni ağacların əkilməsi və böyüdülməsi üçün çəkiləcək bütün xərclər hesablanır;

2) Ətraf mühitə (torpaq, su, flora və fauna) və insan sağlamlığına (tozdan təmizləmə, oksigen mənbələri, karbon qazının udulması və s.) dəymiş ziyanın dəyəri müəyyənləşdirilir;

3) Meşənin bioloji cəhətdən tam yetişməsinə qədər insanlara dəymiş mənəvi ziyan nəzərə alınır. Dəymiş ziyanın bu cür ardıcılıqla müəyyənləşdirilməsi metodikası mübahisəli olduğu üçün bütünlükdə heç bir ölkədə tətbiq olunmur. Çünki dəymiş mənəvi ziyanın pulla qiymətləndirilməsi metodikası yoxdur. Lakin bu cür qiymətləndirmə aparılması ümumi şəkildə preventiv (xəbərdaredici) tədbirlərin hazırlanmasında əvəzsiz rol oynayır.

Ekoloji ziyanın xüsusi növü insanın antropogen fəaliyyəti nəticəsində dəymiş ziyandır. Təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan insan öz iqtisadi maraqlarını, digər maraqlardan önə çəkdiyinə görə,

nəinki ətraf mühitə və öz sağlamlığına, habelə gələcək nəsillərə belə ciddi ziyan vururlar. İnsan sağlamlığına və gələcək nəsillərə dəyəcək ziyan iki qrupa bölünür.

1. fizioloji;
2. genetik.

Əgər dəymiş fizioloji ziyan aradan qaldırıla və qismən döənən xarakterli olmasına imkan ola bilərsə, genetik ziyan dönməz xarakterlidir. Ekoloji hüququn əsas vəzifələrindən biri də, məhz gələcək nəsillər üçün sağlam və təmiz ətraf mühitin qorunub saxlanmasından ötrü lazımi hüquqi mexanizmi tətbiq etməkdir.

Təbiətə dəyən ziyan insan fəaliyyətinin qaçılmaz obyektiv nəticəsi olduğu üçün, dəyə biləcək ziyanın məhdudlaşdırılmasından ötrü qanunlardan bir vasitə kimi istifadə olunur. Qanunlarda nəzərdə tutulan məhdudiyyətlər və normalar nəticəsində normal ekoloji risk (yəni icazə verilə bilən risk) anlayışı yaranmışdır.

Normal ekoloji riskin beş əsas qaydasını aşağıdakı şəkildə formalaşdırma olar:

1. təbii mühitdə itki qaçılmazdır;
2. təbii mühitdə ziyan minimal olmalıdır;
3. insan sağlamlığında və təbiətdə kəskin dəyişmələr olmamalıdır;
4. ziyanın bərpası imkanı real olmalıdır;
5. ekoloji ziyanın və ekoloji effektin mütənasibliyi.

Əgər bu sadalanan şərtlərin hər hansı birinə bu və ya digər dərəcədə əməl olunmazsa, o zaman ekoloji risk normal olmayacaqdır.

Normal ekoloji risk və onun zamanətini dövlət ekoloji ekspertizası, layihənin texniki-iqtisadi əsaslılığı, obyektin yerləşdirilməsi, onun istismara verilməsi və istismardan çıxarması prosesində yoxlayır.

Normal ekoloji riskin artırılması, müəssisənin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və ya müvəqqəti dayandırılması ilə nəticələnməlidir. Çünki ekoloji riskin yüksəldilməsi ətraf mühitə ciddi ziyan vura bilər.

Dəymiş ziyanın ödənilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- **ziyankar, dəymiş ziyanı ödəməyə borcludur;**
- **dəymiş ziyan tam ödənilməlidir;**

- hüquqi və fiziki şəxslər, habelə onun işçiləri vurulmuş ziyan görə məsuliyyət daşıyırlar;
- birgə vurulmuş ziyan görə məsuliyyət həmrəyliyi;
- yüksək ekoloji təhlükə mənbəyi tərəfindən dəymiş ziyan törədilmiş ziyan faktına görə, kimin günahkar olmasından asılı olmayaraq ödənilməlidir.

Dəymiş ziyanın ödənilməsi kompensasiya mexanizmi vasitəsilə reallaşdırılır. Kompensasiya məsuliyyəti üç cürdür:

1. mülki məsuliyyət;
2. maddi məsuliyyət;
3. ekoloji-iqtisadi məsuliyyət.

İnsan sağlamlığına dəymiş ziyan dedikdə onun əlverişsiz ətraf mühitin təsiri nəticəsində müvəqqəti olaraq həyat qabiliyyətinin itirilməsi və orqanizmin bəzi bioloji funksiyaları yerinə yetirə bilməməsi başa düşülməlidir. Ekoloji və iqtisadi ziyan nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərər daha çox antropogen mənşəlidir. İnsanın həyat və sağlamlığına dəymiş ziyan, onun həyat və sağlamlığının itirilməsi, ön qorxulusu isə insan genində dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnir.

İstehsalat, təsərrüfat və sosial məişət şəraitində insan sağlamlığına dəymiş ziyan ekoloji ziyan sayılır. Bu cür ziyanların ödənilməsi sanitariya qanunvericiliyə, əməyin qorunması və sağlamlığın mühafizəsi haqqındakı qanunlarla tənzimlənir.

Əlverişsiz ətraf mühitin insan sağlamlığına vurduğu ziyan iki növə ayrılır;

1. təbii hadisələr;
2. antropogen təsir.

Təbii hadisələr (bəd xətt hadisələr) təbiətdə baş verən proseslərin obyektiv nəticəsi olub, bəzən də təbii fəlakət adlanır. Bu cür fəlakətlər lokal şəraitdə insan fəaliyyəti nəticəsində də baş verə bilər. Lakin bütün bu hadisələr cəmiyyət idarəçiliyindən kənarda qalır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsinə görə “hər kəsin onun sağlamlığına və əmlakına

vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır”, adətən təbii fəlakət baş verəndə dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə tənzimlənilir. Məsələn, 7 mart 2000-ci ildə Bakı şəhərində baş vermiş Bayıl sürüşməsi zamanı vətəndaşlara dəymiş ziyan hesablanıb, ödənilməsi prezident fərmanı ilə tənzimlənilir.

Antropogen təsir sağlamlığa dəyən ziyanın əsas səbəbi sayılmalıdır. Bu təsir insanın istehsalat, təsərrüfat, istirahət və digər fəaliyyətlər nəticəsində baş verir. Əlverişsiz ətraf mühət dedikdə, antropogen fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitin kimyəvi və radioaktiv çirklənməsi, səs-küy, vibrasiya, maqnit sahələrinin təsiri və digər fiziki, bioloji və başqa zərərli təsirlər başa düşülür.

Mülki qanunvericilikdə, yalnız pulla ifadə oluna bilən ziyanların ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ölüm, sağlamlığın itirilməsi, genetik dəyişikliklər müasir dövrdə qiymətləndirilə bilinmədiyi üçün, bu cür ziyanlar ödənilə bilmir.

Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində insan sağlamlığının pozulmasına, tam və ya qismən əmək qabiliyyətinin itirilməsinə, psixi çatışmazlıqlara və digər məsələlərə görə dəymiş maddi zərər ödənilməlidir. Bu zərər ödənilərkən, ümumi qaydalara görə aşağıdakı xərclər nəzərə alınmalıdır:

- müalicə və sağlamlığın bərpası üçün çəkilən xərclər (ekoloji ziyan);
- əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı dəymiş maddi zərərin ödənilməsi xərcləri (iqtisadi ziyan);
- digər xərclər (yeni yaşayış yerinə məcburi köçmə xərcləri, vaxtından qabaq təqaüdə çıxmağa görə, peşəkarlıqla əlaqədar bura xınlmış imkanlar və s.).

Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində insan sağlamlığına dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi, ziyana görə obyektiv hüquqi məsuliyyətdir. Bu zaman hansısa ekoloji normativin pozulması deyil, dəymiş ziyan faktı, yaxud da onun nəticələrinin real təhlükəsi əsas götürülür.

Bu cür şəraitlərdə, ziyankarın davranışı ilə baş vermiş nəticə arasında səbəbiyyət əlaqəsinin olması həlledici əhəmiyyətə malikdir.

İnsan sağlamlığına dəymiş ziyan və onun törədilməsi mənbələri arasındakı səbəbiyyət əlaqəsinin olması, onun həyat və əmək qabiliyyətinə dəymiş ziyanın dərəcəsi, tibbi-sosioloji ekspertizanın nəticəsində müəyyənləşdirilir. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanun 26 iyun 1997-ci ildə qəbul olunub. Həmin qanunun 43-cü maddəsinə görə, “tibbi-sosioloji ekspertiza orqanizmin funksiyalarının davamlı pozulmaları nəticəsində həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi əsasında vətəndaşın sosial müdafiə tədbirlərinə olan ehtiyaclarının müəyyən edilməsidir”.

Tibbi sosial ekspertiza, vətəndaşların əmək qabiliyyətini itirməsi səbəblərini və əlillik qruplarını təyin edir, onların sosial müdafiəsi tədbirlərini, sosial reabilitasiyasının (bərpaasının) həcmi, növlərini və müddətlərini müəyyən edir. Bu cür ekspertizalar vətəndaşların, prokurorluq orqanlarının, məhkəmə və iqtisad məhkəməsinin, təbiəti mühafizə orqanlarının və sanitar-epidemiologiya nəzarəti orqanlarının xahişi ilə aparıla bilər. Tibbi-sosial ekspertizanın rəyindən razı qalmadıqda məhkəmə orqanlarına müraciət etmək olar.

İnsan sağlamlığına dəymiş ziyanın ödənilməsi prosesində hüquqi münasibətlərin subyektı zərərçəkmiş şəxs (cinsindən, vətəndaşlığından, yaşından və s. asılı olmadan) və zərər vurandır (hüquqi şəxslər).

Həmçinin prokurorluq, təbiətqoruyucu, sanitar-epidemioloji orqanları da subyekt ola bilər (əgər bu orqanlar vətəndaşlara dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə çıxış etsələr). Mövcud qanunvericiliyə görə, insan sağlamlığına dəymiş ziyan iddia, inzibati və sığorta formalarında həyata keçirilir.

5. Hüquq-mühafizə orqanlarının ekoloji funksiyaları

Adətən, hüquq-mühafizə orqanları dedikdə prokurorluq, daxili işlər, məhkəmə və iqtisad məhkəməsi başa düşülür. Lakin müstəqil Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyinə görə Konstitusiya Məhkəməsi və Dövlət Gömrük Komitəsi də hüquq-mühafizə orqanı hesab olunur.

Hüquq-mühafizə orqanlarının **ekoloji funksiyaları** dedikdə, onların təbiətqoruyucu qanunvericiliyin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyəti, eko-

loji-hüqupozmaların səbəblərini müəyyənləşdirmək, onların aradan qaldırılması və xəbərdarlıq edilməsi tədbirlərini işləyib hazırlamaq başa düşülür.

Ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı aparılan istintaq işləri, ümumi işlərin adətən 3-5%-ni təşkil edir.

“Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa görə (7 dekabr 1999-cu il) prokuror nəzarətinin predmeti qanunların icrasının düzgün həyata keçirilməsidir.

Prokurorluq orqanlarının ekoloji funksiyaları, təbiətporuyucu qanunların və qoyulmuş normativ aktların icrasına nəzarət etməkdir. Prokurorluq orqanları nəzarəti həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə onlara verilmiş hüquqları, o cümlədən təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində dəyən zərərin ödənilməsi barədə və ekoloji cəhətdən təhlükəli fəaliyyətin dayandırılması barədə məhkəmələrə və ya iqtisad məhkəmələrinə iddia ilə müraciət etmək hüquqlarını tətbiq edirlər.

Prokurorluq ekoloji nəzarəti həyata keçirərkən bütün nəzarət sahələrində olduğu kimi, aşağıdakı forma və metodlardan istifadə edir:

- **protest vermək;**
- **cinayət işi qaldırmaq;**
- **inzibati hüquqpozmalar barədə iş qaldırmaq;**
- **dəymiş ziyanın ödənilməsi barədə iddia qaldırmaq.**

Protest daha geniş yayılmış və fəaliyyətdə olan prokuror münasibəti formasıdır. Prokurorluq haqqında qanuna görə, protest düzgün verilməmiş qərar və aktlara qarşı yönəldilmişdir (27-ci maddə). Protestin predmeti, qanunvericiliyə zidd olaraq qəbul edilmiş normativ və ya normativ-hüquqi aktlardır.

Cinayət işinin qaldırılması və aparılması, habelə iqtisadi tədbir kimi inzibati hüquqpozmalar barədə işin qaldırılması və realizasiyası mövcud qanunvericiliyə uyğun aparılır. Bu barədə əvvəlki mövzularda ətraflı məlumat verdikimiz üçün, əlavə şərhə ehtiyac duymuruq.

İqtisadi tədbir kimi, dövlətin, habelə hüquqi və fiziki şəxslərin maraqlarının təmin olunması üçün prokurorluq dəymiş ziyanın ödənilməsi barədə iddia qaldırır (“Prokurorluq haqqında Qanun” 26-cı maddə).

Daxili İşlər Nazirliyinin funksional strukturlarından biri də, ekoloji məsələlərlə məşğul olan ekoloji polisdir. Dövlət Yol Polisinin tərkibinə daxil olan ekoloji polisin əsas vəzifəsi, təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr, idarələr, təşkilatlar və fiziki şəxslər tərəfindən avtonəqliyyat vasitələrinin zərərli tullantılarından ətraf mühitin qorunması sahəsində qüvvədə olan qaydaların, normativlərin və standartların tələblərinə riayət edilməsində dövlət nəzarətini təmin etməkdir (“polis haqqında” AR Qanunu, 16-cı maddə).

Daxili İşlər Nazirliyinin yerinə yetirdiyi digər ekoloji funksiyalar aşağıdakılardır:

- ictimai qaydaların qorunması;
- hüquqpozmalara və cinayətkarlığa qarşı mübarizə;
- yanğından mühafizə təhlükəsizliyinin təmini;
- icazə sistemi – odlu və ov silahlarına, möhür, ştamp və s. icazə verib, qeydiyyatını aparmaq;
- ekoloji təyinatlı obyektlərin mühafizəsi (içməli su hövzələrinin qorunması və s.).

Bütün yuxarıda sadalanan funksiyalar “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda (11 noyabr 1999-cu il) öz əksini tapmışdır (maddə 3). Qanunda göstərilən vəzifələri polis orqanları aşağıdakı dörd təşkilati formada icra edir:

1. qoruyucu – kömək edici formada – ictimai qaydaları qoruyur; ovçuluq qaydalarının, balıqtutma qaydalarının, meşədən düzgün istifadə və sanitariya rejiminin pozulmasına qarşı mübarizə aparır;

2. qoruyucu – nəzarətedici formada – dövlət yol polisinin bölmələri bu sahədəki normativ hüquqi aktların düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;

3. müqavilə yolu ilə qoruyucu formada – müəssisələr, idarələr, təşkilatlarla bağlanmış müqavilələr əsasında sanitariya-müdafiə zonalarını, su hövzələrini, dövlət qoruqlarını mühafizə edir;

4. tənzimləyici formada – tabelik formasından asılı olmayaraq icrası məcburi olan, Daxili İşlər Nazirliyinin öz səlahiyyətləri daxilində verdiyi normativ aktlarla ekoloji münasibətlərin tənzimlənməsi.

Ekoloji cinayətlər və hüquqpozmalara qərarverici əsas orqan məhkəmə sistemidir. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan

Respublikasının Qanununun (10 iyun 1997-ci il) 19-cu maddəsinə görə “Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmələr həyata keçirir”. Ekoloji məsələlər aşağıdakı məhkəmələrdə mühakimə ola bilər:

- rayon (şəhər) məhkəmələri;
- ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Məhkəməsi;

- yerli iqtisad məhkəməsi;

- beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

Məhkəmələr (İqtisad Məhkəməsi istisna olmaq şərtlə) aşağıdakı ekoloji funksiyaları yerinə yetirirlər:

1. vətəndaşlara dəymiş ekoloji ziyanın ödənilməsi barədə qərar verirlər;

2. vətəndaşların əmlakına dəymiş ziyanın (əgər ekologiya ilə əlaqədardırsa) ödənilməsi barədə qərar verirlər;

3. ekoloji məsələlərlə bağlı qaldırılmış iddialara baxırlar;

4. fərdi qərarlar çıxarırlar.

İqtisad (arbitrac) məhkəmələri isə aşağıdakı ekoloji funksiyaları icra edir:

1. müqavilə üzrə dəymiş zərərin ödənilməsi üçün qərarlar verirlər;

2. müqavilədən kənar dəymiş zərərin ödənilməsi üçün qərarlar verirlər;

3. idarəetmə mübahisələrini həll edirlər;

4. rəhbəredici izahatlar, fərdi qərarlar verirlər və s.

İqtisad məhkəmələri, digər məhkəmələrdən fərqli olaraq həm iqtisadi, həm də, hüquqi məsələləri icra edir. Bu cür işlər ekoloji təsərrüfat işləri adlanır. Ümumilikdə ekoloji təsərrüfat işləri 5 kateqoriyaya ayrılır:

1. su ehtiyatlarının çirkləndirilməsinə görə dəymiş ziyanın ödənilməsi;

2. balıq ehtiyatlarının məhv edilməsinə görə dəymiş ziyanın ödənilməsi;

3. torpağın korlanması, çirkləndirilməsi və məhsuldar münbit qatın məhv edilməsi nəticəsində dəymiş ziyanın müəyyənləşdirilib, ödənilməsi;

4. meşələrin korlanması və məhvi ilə əlaqədar ziyanın ödənilməsi;

5. heyvanlar aləminin məhv edilməsi ilə bağlı dəymiş ziyanın ödənilməsi.

Azərbaycan Respublikasında iqtisad məhkəmələri “Azərbaycan Respublikasının Arbitraj Məhkəməsi haqqında” (25 fevral 1992-ci ildə qəbul olunub, 2 aprel 1999-cu ildə əlavə və dəyişikliklər edilib) və “Məhkəmələr və Hakimlər haqqında” qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi yeni yarandığı üçün (1998-ci il) hələlik heç bir ekoloji məsələnin müzakirəsi (söhbət bu sahədəki qanunların Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə ziddiyyət təşkil etməsindən gedir) ilə məşğul olmamışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunur.

Dövlət Gömrük Komitəsi öz səlahiyyətləri daxilində bəzi ekoloji funksiyaların icrası ilə məşğul olur.

Azərbaycan Respublikası “Gömrük Məcəlləsinin” (17 iyun 1997-ci ildə qəbul olunmuşdur) 10-cu maddəsinin 14-cü bəndində deyilir: gömrük orqanları ictimai asayişin, əhalinin mənəviyyatının, insanların həyat və sağlamlığının, heyvan və bitkilərin, ətraf mühitin qorunması, götürülən malların Azərbaycan istehlakçılarının mənafeyinin müdafiəsi sahəsində tədbirlər həyata keçirilməsinə kömək edirlər.

AR DGK qanunla müəyyən olunmuş ekoloji funksiyalarını AR-in “Gömrük Məcəlləsi”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 oktyabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamə” və digər qanunlar əsasında icra edir.

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI MEXANİZMI

1. Təsərrüfat prosesi mərhələlərində ətraf mühitin mühafizəsi hüququ

Ekoloji hüquq mexanizmi, ekoloji və iqtisadi məsələlərin eyni vaxtda həll edildiyi iqtisadi məkan çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Ekoloji tələbləri nəzərə almaqla, iqtisadi fəaliyyəti özündə birləşdirən ekoloji-təsərrüfat münasibətləri 3 elementdən ibarətdir:

1. təsərrüfat subyekti;
2. təsərrüfat obyekt;
3. təsərrüfat məkanı.

Təsərrüfat subyekti - öz fəaliyyəti ilə iqtisadi-ekoloji nəticələrə görə cavabdehlik daşıyan hüquqi və fiziki şəxslər başa düşülür.

Təsərrüfat obyekt dedikdə, müəssisə, idarə, təşkilat, qurğu və s. kimi təbiətə potensial mənfi təsir göstərən obyektlər nəzərdə tutulur.

Təsərrüfat məkanı isə proseslərin getdiyi ərazidir.

Ekologiyanın iqtisadiyyat üzərində üstünlüyünü əsas götürsək, onda ətraf mühitin mühafizəsi, istənilən iqtisadi məsələnin həll edilməsi zamanı birinci yerdə duracaqdır. Bu prinsipin əsas götürülməsi, bir tərəfdən təsərrüfat obyektinin iqtisadi fəaliyyətində ekoloji tələblərin nəzərə alınmasını vacib və məcburi edirsə, digər tərəfdən də təsərrüfat subyektlərinin bütün strukturlarında iqtisadi maraqları nəzərə alır.

Ekoloji prinsiplər təsərrüfat fəaliyyətinin hər 3 mərhələsini əhatə edir:

1. istismara qədər;
2. istismar zamanı;
3. istismardan sonra.

Təsərrüfat fəaliyyətinin mərhələləri də özlüyündə bölmələrə ayrılır. Əgər bu mərhələ və bölmələri sxematik şəkildə versək, onda aşağıdakı formanı əldə etmiş olarıq (sxem 13):

İstismara qədərki obyektlər üçün irəli sürülən ekoloji tələblər, ekoloji imperativa (qeyd şərtsiz tələb) adlanır və təbiətdən istifadə haqqında əsas Qanunun 36-38-ci maddələrində öz əksini tapmışdır.

Obyektin yerləşdirilməsi, onun ətraf mühitdə tutacağı konkret ərazinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu zaman 2 hüquqi münasibəti ayırmaq lazımdır:

1. torpaq hüquq münasibətləri;
2. ekoloji-hüquqi münasibətlər.

Torpaq hüquq münasibətləri torpaq sahəsinin seçilməsi, onun alınması və obyektin yerləşdirilməsi üçün həmin torpaq sahəsinin verilməsi məsələlərini əhatə edir. Ekoloji-hüquqi münasibətlər isə sanitariya-epidemioloji nəzarət, ekoloji nəzarət və yerli idarəetmə orqanlarının yoxlayıcı-nəzarət funksiyalarını əhatə edir. Bu orqanlar yerləşdiriləcəyi obyektin ekoloji normativlərə uyğunluğunu yoxlayırlar.

Obyektin yerləşdirilməsi məsələsi həll olunarkən onun texniki-iqtisadi əsaslılığı və layihələşdirilməsi işləri aparılır. Qanuna görə, obyektin ekoloji normalara uyğunluğunu yoxlamaq üçün dövlət ekoloji ekspertizası aparılır. Əgər ekspertizanın rəyi müsbət olarsa layihənin maliyyələşdirilməsinə icazə verilir.

Tikinti işləri aparılarkən layihədə nəzərdə tutulan ekoloji tapşırıqların icra olunmasına tam əməl etmək lazımdır. Bəzən layihədə nəzərdə tutulan tikinti materialları, daha ucuz və keyfiyyətsiz materiallarla əvəz olunur. Bu isə tikinti normativlərinin pozulması deməkdir. Tikinti işləri üzrə müəyyən edilmiş qaydaları pozma gələcəkdə ağır nəticələr verə bilər ki, bu da AR CM-in 247-ci maddəsi ilə cəzalandırılır.

Obyektlər hazır olduqdan sonra, səlahiyyətli dövlət orqanlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə yaradılan qəbul komissiyalarının aktları əsasında istismara verilir. Təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun 41-ci maddəsinə görə, “müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin istismarı ətraf mühitin mühafizəsi üzrə layihədə göstərilmiş bütün ekoloji tələblərin tam həcmdə yerinə yetirilməsi şərti ilə həyata keçirilir”.

İstismar zamanı əməl olunacaq ekoloji tələblər təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun 35-48-ci maddələrini (VII fəsil) əhatə edir.

Obyektlər, istismar zamanı ətraf mühitin müəyyən olunmuş keyfiyyət normativlərinə əməl olunmasına, təmizləmə qurğuları və onlara nəzarət vasitələrinin səmərəli işləməsinə, tullantıların zərərsizləşdirilməsi və təkrar istifadə olunmasına, təbii ekosistemlərin qorunub saxlanması və bərpa edilməsi üçün tədbirlər görülməsinə riayət etməlidirlər.

Ekoloji tələblərin pozulması zamanı, AR E və TSN və yaxud AR Səhiyyə Nazirliyi müəssisə, qurğu və başqa obyektlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırır, dayandırır və xitam verə bilər.

Müəyyən olunmuş limit və normativləri pozan obyektlər, ekoloji-hüquqi normalar əsasında cəzalandırılır və dəymiş ziyan müəyyən edilərək ödənilir. Mövcud qanunvericiliyə görə ekoloji cəhətdən zərərli fəaliyyətin aradan qaldırılması üçün 3 cür tədbirlər görülür:

- 1) hüquqi;
- 2) inzibati;
- 3) təşkilati;

Hüquqi tədbirlər də özlüyündə 3 qrupa bölünür:

- 1) cinayət məsuliyyəti;
- 2) inziabati məsuliyyət;
- 3) mülki məsuliyyət.

İnzibati tədbirlər də 3 formada həyata keçirilir:

- 1) obyektin ziyanlı fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq;
- 2) çatışmazlıqlar aradan qaldırılana qədər, obyektin fəaliyyətini dayandırmaq;
- 3) ekoloji səbəblərdən obyektin fəaliyyətinə xitam vermək.

Təşkilati məsələlər isə, ekoloji cəhətdən təhlükəli obyektlərin təcrid olunması üçün xüsusi tədbirlərin tətbiq olunmasıdır.

Hazırlanmış məhsulun ekoloji tələblərə cavab verməsi məsələsi, təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun və “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” (1995-ci ildə qəbul olunmuşdur) qanunun müddəalarında öz əksini tapmışdır.

Düzdür, AR “İHM” Qanununun 12-ci fəslində istehlakçıları aldatma (152-1 maddə) barəsində maddə vardır ki, bu da daha çox ölçüdə, çəkiddə aldadılan istehlakçıların hüquqlarını qoruyur. Məhsul buraxılışı zamanı çoxlu tullantılar da əmələ gəlir ki, bu da çoxsaylı ekoloji problemlər yaradır. “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Qanunun birinci maddəsinə görə, istehsalat, məişət (bərk məişət), təhlükəli, təhlükəsiz, yararsız və təkrar xammal tullantıları vardır.

İstehsalat tullantıları – istehsal prosesində, kənd təsərrüfatında, xidmət sahələrində əmələ gələn və əmələ gəlmə yerlərində istifadəsi mümkün olmayan, habelə texnoloji prosesin gedişində ilkin istehlak xüsusiyyətlərini tam və ya qismən itirən maddələr, əşyalar və materiallardır.

Ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə, tullantılar emal olunur, zərərsizləşdirilir və yerləşdirilir. **Tullantıların emalı** – onların toplanması,

saxlanması, çeşidlənməsi, daşınması və zərərsizləşdirilməsi prosesindən ibarət məqsədyönlü fəaliyyətə deyilir. **Tullantıların yerləşdirilməsi** – tullantıların saxlanması və ya basdırılması üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir. **Tullantıların zərərsizləşdirilməsi** – ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsirini azaltmaq məqsədilə tullantıların xüsusi qurğularda emalı (o cümlədən yandırılması) və ya basdırılmasıdır.

Tullantıların basdırılması vəzifəli şəxslərin firkrinə görə deyil, onların necə tullantı olmasına görə icra olunmalıdır.

Çünki bütün tullantılar 2 qrupa bölünür:

- 1) Zəhərli olmayan;
- 2) Zəhərli.

Zəhərli tullantılar da özlüyündə həddən çox təhlükəli, yüksək təhlükəli və az təhlükəli kimi qruplara ayrılır.

Zəhərli olmayan tullantılar yerli icra hakimiyyəti orqanlarının sərəncamı ilə ayrılmış xüsusi zibilxanalara toplanmalıdır. Çox təəssüf ki, bu sahədə Bakı şəhər icra hakimiyyətinin fəaliyyəti yarıtmazdır.

Zəhərli tullantılar isə, təbiəti mühafizə orqanlarının razılığı ilə ayrılmış və bütün ekoloji normativlərə cavab verən xüsusi ərazilərdə basdırılır.

Təhlükəli tullantılar, tərkibində təhlükəli xüsusiyyətlərə malik toksiki, infeksiya, partlayıcı, yüksək reaksiya və yanma qabiliyyətli maddələr olan, əhəlinin sağlamlığı və ətraf mühit üçün bilavasitə və ya potensial təhlükə yaradan tullantılardır.

– Yüksək təhlükəli tullantılar isə radioaktiv tullantılardır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində radioaktiv tullantılar daha çox keçmiş Sovet İttifaqı ilə bağlı olmuşdur. Lakin müstəqillik qazandıqdan sonra, ərazisinin 20%-i işğal altındadır. Alınmış məlumatlara görə Yerevan Atom elektrik stansiyasının radioaktiv tullantıları Qarabağ ərazisində basdırılır. Çox təəssüf ki, bu barədə Azərbaycan susur.

Zəhərli (toksik) tullantıların basdırılması üçün poliqonun tikilməsi, həmçinin ərazinin, civə ilə çirklənmədən təmizlənməsi üçün 2000-ci ilin mart ayında Azərbaycan Respublikası DE və TİN Komitəsi ilə İngiltərənin “Woodwurg clike”, “AETC”, “Cary

Broun” və “CQA” kompaniyaları arasında kontrakt bağlanmışdır. Kontrakt Dünya Bankının “Zəhərli tullantıların idarə olunması” layihəsi çərçivəsində bağlanmışdır ki, layihənin həyata keçirilməsi üçün bank 8 mln. ABŞ dolları ayırmışdır. Tullantıların basdırılması üçün 50 ha sahə ayrılmışdır (“Monitor” jurnalı. Mart ayı).

Bağlanmış müqavilənin Azərbaycan üçün nə qədər səmərəli və təhlükəsiz olacağını isə zaman göstərəcək. Ancaq ölkəmizin ərazisinin zəhərli tullantılar “qəbiristanlığına” çevrilə bilməsi riski çox böyükdür.

2. Sənayedə ətraf mühitin mühafizəsi hüququ

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanunun 35, 36, 41, 42, 43, 44, 45 və 48-ci maddələrində müxtəlif sənaye sahələri və ayrı-ayrı hallar üzrə lazım olan ekoloji tələblər öz əksini tapmışdır.

Energetika obyektlərinə verilən ekoloji tələblərə (maddə 42) görə, su elektrik və istilik-elektrik stansiyaları maddədə nəzərdə tutulmuş bütün tələblərə cavab verməlidir. Eyni zamanda, ekoloji cəhətdən təmiz və təhlükəsiz olan qeyri-ənənəvi enerji növlərinin (günəş, külək, dəniz qabarması, bioenergetika və s.) mənimsənilməsinə və geniş miqyasda işlədilməsinə nail olmaq tələb edilir. Tələblərin bu və ya digər dərəcədə pozulması, çox ciddi ekoloji fəlakətlərə zəmin yaratmış olur. Bu barədə bir qədər ətraflı məlumat verməyə çalışaq.

Respublikamızda ətraf mühitin uzun illər boyu zəhərli tullantılarla çirklənməsi təbii tarazlığın ciddi şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdur. Torpaq sahələrinin, müxtəlif su hövzələrinin və atmosfer havasının çirklənməsinə səbəb olan əsas amillər sənaye tullantıları (neft və neft məhsulları tullantıları, kimya sənayesi tullantıları, məişət tullantıları; tikinti materialları tullantıları; alüminium oksidi; materialların emalı; təbii qazıntıların çıxarılması və daşınması zamanı əmələ gələn tozlar; əsasən kimya sənayesi müəssisələrində əmələ gələn və atmosfer havasına atılan müxtəlif anhidridlər və

digər zəhərli qazlar; enerji istehsalı müəssisələrinin və nəqliyyat vasitələrinin atmosfer havasına atdıqları karbon, kükürd, azot oksidləri və karbohidrogenlər; qəza hadisələri nəticəsində ətraf mühitə atılan zəhərli qazlar, kənd təsərrüfatında müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan (aqrotexniki normalardan artıq miqdarda) kimyəvi birləşmələrdir. Təbii tarazlığın pozulmasına respublikamızın müxtəlif rayonlarında meşə sahələrinin qırılması, müxtəlif heyvanların nəzarətsiz ovlanması, balıqların və müxtəlif canlıların zəhərlənməsi və mühit dəyişməsi nəticəsində kütləvi şəkildə qırılması da öz təsirini göstərmişdir.

Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində müxtəlif mənbələrə görə (Yusifov M.İ. və başqaları, 1992) respublikamıza 700 milyondan 2,9 milyard manatadək ziyan dəyir. Azərbaycanda adam başına düşən zəhərli maddələrin orta miqdarı 115 kq-dırsa, neft obyektlərinin təmərküzləşdiyi Bakı və Sumqayıt şəhərlərində həmin rəqəm müvafiq olaraq 236 və 281 kq-dır.

Aparılan analizlər nəticəsində Gəncə, Sumqayıt və Abşeronda torpaqları, su hövzələrini və atmosferi çirkləndirən və çirkləndirməkdə davam edən bu mənbələrdən ekzogen maddələrin ətraf mühitə atılmasına səbəb olan bütün faktorlar müəyyən edilmiş və bu proseslərin qarşısının alınması məqsədilə müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi və çirklənməsi proseslərinin qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regionlarında (Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda, Abşeron rayonlarında və s.) ekoloji vəziyyətə, ekoloji tarazlığa mənfi təsir göstərən proseslərin öyrənilməsi və bu proseslərin qarşısının alınması və ya mənfi təsirin neytrallaşdırılmasına aid məhkəmə-ekoloji ekspertiza tədqiqatları və elmi-tədqiqatlar aparılmış, zərərli kimyəvi birləşmələrin yol verilə bilən hədləri araşdırılmış, onların qarışıq halda təsiri öyrənilmişdir. Yuxarıda adları çəkilən rayonların prokurorluq orqanları tərəfindən torpaqların, su hövzələrinin və atmosferin mühafizəsinə aid qanunların, normativ aktların yerinə yetirilməsi işlərinin vəziyyəti yerlərdə yoxlanmış və bu sahədə olan nöqsanlar aşkar edilmişdir.

Ətraf mühitin çirklənməsi və bunun nəticəsində təbiətdə baş verən dəyişkənliklər adətən litosfer, hidrosfer və atmosfer üçün ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir, lakin bir çox hallarda, çirklənməni törədən səbəblər eyni olur. Bu, səbəblərə gəldikdə, onlar yerli şəraitdən asılı olaraq regional xarakter daşıya bilər və qlobal miqyasda çirklənmələr ola bilər ki, bu da bütün planeti əhatə edir.

Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr əsasən aşağıdakılardır: sənaye (atmosferə, su hövzələrinə atılan tullantılar), nəqliyyat (əsasən avtomobil mühərriklərin işlənməsi nəticəsində ətraf mühiti çirkləndirən qazlar), kənd təsərrüfatı (əsas etibarilə pestisidlər, ətraf mühiti zəhərləyən sənaye əsaslı heyvandarlıq komplekslərinin tullantıları) və məişət xidməti sahələrinin (təmizlənməmiş axıdılan məişət suları, şəhərlərdə və xüsusilə istirahət zonalarında) sülb tullantıları və s.

Adları qeyd olunan çirklənmə mənbələrinin və qruplarının özünə-məxsus xüsusiyyətləri və tərkibi vardır. Bu səbəbdən çirklənməni aşağıdakı üsullara bölmək olar: mexaniki çirklənmə (toz, çirkab suları, bərk (sülb) tullantıları, zibillər), çirklənmənin ən çox yayılmış növü olan kimyəvi və bakterial çirklənmələrdir.

Kimyəvi çirklənmə öz-özlüyündə müxtəlif tərkibdə ola bilər: neftli fenollu, duzlu, nitratlı, pestisidli (bunlar xüsusilə zəhərlidirlər), radioaktiv maddələrlə zəngin (çox təhlükəlidir), üzvü mənşəli (heyvandarlıq formalarının və kanalizasiya sistemlərinin tullantıları) və s.

Odur ki, biz istehsal zamanı təbii ekosistemin bütün qanunauyğunluqlarını gözləməklə, təbiətin ekoloji qanunlarına riayət etməliyik. Əgər bu qanunauyğunluqlar nəzərə alınmasa çox tezliklə ekoloji sistemin pozulması halları sürətlənər və ağılasıqmaz dərəcədə bədbəxtliklər baş verə bilər.

Buna misal olaraq onu qeyd etmək ki, çayda su özü-özünə təmizlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Məlumdur ki, suda mineral maddələrin mənimsənilməsi işini müxtəlif canlı orqanizmlər həyata keçirir. Təbiətin bu gücündən və imkanlarından biz həmişə istifadə etmişik. Bununla yanaşı, əgər çirklənmələrin miqdarı və onların zərərlilik

dərəcəsi (toksikliyi) qəbul edilmiş normadan artıq olarsa, suların özü-özünə təmizlənməsi dayanır, yəni təmizləyici qüvvəyə malik olan bu aparat – canlı orqanizmlər məhv olurlar. Beləliklə, hər hansı istehsalat sahəsi, öz tullantı çirkab sularının təmizlənməsi qayğısına qalmalı, təhlükəli çirklənməni təmizləyici sistemlər vasitəsilə zərərsizləşdirməli (xüsusilə, belə hallarda bioloji-təmizləmə üsulları çox səmərəli olur və əsas rol oynayır) və yaxud istehsalın elə bir texnologiyası işlənib hazırlanmalıdır ki, maddələr mübadiləsi canlı tərzdə olsun, bütün zərərli maddə və tullantılar zərərsizləşdirməklə yanaşı, xeyirli maddələrə çevrilsin, bir sözlə elə bir sistem yaradılmalıdır ki, bu təbii ekosistemlərə uyğun gəlsin.

Axar suların təmizlənməsi, sözün əsl mənasında əsrimizin probleminə çevrilmişdir. Ona görə də çox böyük miqdarda suyun təmizlənməsi problemi qarşıda durur, hər şeydən əvvəl bu təmizlənmə yüksək keyfiyyətdə aparılmalıdır. Hələlik bu problemin həlli çox ağır xərclər hesabına başa çatır. Müasir zamanəmizdə suların keyfiyyətinin lazımı səviyyəyə çatdırılması böyük beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməklə, bu problemin həlli eynilə bütün dünya ölkələrinin marağına çevrilmişdir.

Prinsip etibarilə çirklənməyə qarşı mübarizədə iki müxtəlif yol mövcuddur. Birinci – sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin zərərli tullantılarından təmizlənməsi, ikinci isə ön səmərəli və iqtisadi cəhətdən çox xeyirli olan tullantisız texnoloji proseslərin yaradılması, maksimal dərəcədə qapalı sistemlərin yaradılmasıdır. İstehsala daxil olan bütün xammal, ya xeyirli məhsullara çevrilir, ya da yaxın istehsalat sahələrinə verilir.

Bizim ölkəmizdə təmizləyici qurğuların inşası geniş vüsət almışdır, bütün istehsal sahələri özlərinin tullantisız işləmələrini və bu tullantıların təmizlənməsini təmin edənə qədər, bu iş davam edilməlidir. Biosferi çirkləndirən mənbələrin qarşısını almaq məqsədilə bu və ya digər konkret tədbirlər proqramı hazırlamaq üçün birinci növbədə çirklənmə ilə onun törətdiyi nəticələr arasında əlaqəni öyrənmək lazımdır.

Bu öyrənilməmiş, onun qarşısını almaq üçün işlənmiş tədbirlərin səmərəsi olmayacaqdır. Ona görə də bütün dünya miqyasında, çirklənməni yaradan və ətraf mühitin pozulmasının digər formaları haqqında ətraflı məlumat almaq məqsədilə beynəlxalq miqyasda-monitorinq, yəni antropogen proseslərə nəzarət xidməti yaradılmışdır.

Monitoring xidməti makromonitorinqdən, yəni qlobal miqyasda bütün planetdə baş verən antropogen təsirlərin nəticələrinə nəzarət etmək, mikromonitorinq isə ayrı-ayrı ekosistemlərdə və biogenose-nozlarda ətraf mühidə baş verən ayrı-ayrı proseslərin pozulmasının qarşısını almaq üçün yaradılmışdır.

Qlobal tədqiqatlara, makromonitorinqə misal olaraq onu göstərmək kifayətdir ki, alimlər belə hesab edirlər ki, Atlantik okeanda biokütlənin itirilməsi, həmin hövzədən külli miqdarda balıq ovu ilə deyil, məhz neftlə çirklənmənin nəticəsidir. Bununla əlaqədar, həm çirklənmə ilə mübarizə aparılmalı, həm də balıq ovunu müəyyən edilmiş normadan artıq aparmaq olmaz – hər iki hal qlobal əhəmiyyət kəsb edir. Yerli əhəmiyyət kəsb edən mikromonitorinqə misal olaraq müəyyən şəhərdə və yaxud onun müxtəlif rayonlarında avtomaşinlardan çıxan qazla atmosferin çirklənməsini, çayların və göllərin eutrofikasiyaya uğramasını, səth sularının tərkiblərində mineral gübrələr və heyvandarlıq komplekslərinin tullantıları hesabına su hövzələrinin göyerməsini göstərmək olar.

3. Müharibə şəraitində ətraf mühitin mühafizəsi hüququ

Son 12 il ərzində Azərbaycan-Ermənistan münaqişələri ölkəmizə sosial bəlalarla yanaşı, ciddi ekoloji bəlalara da gətirmişdir.

İşğal altında olan rayonlarımızda vətəndaşların və dövlətin əmlakı ilə yanaşı, xalqımızın mədəni və təbii sərvətləri, habelə dövlət qoruqları (Bəsitçay-Zəngilan rayonu ərazisindədir: Qara-göl Laçın rayonu ərazisindədir;) qalmışdır. Vurulmuş iqtisadi ziyanın ümumi

miqdarı milyardlarla dollardır. Təkcə bir sahəyə diqqət yetirək. Professor Q.Məmmədovun 1998-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi” monoqrafiyasında göstərilmişdir ki, Dağlıq Qarabağın yüksək keyfiyyətli torpaqlarından bir hektardan diferensial gəlir əkin altında 30 min manat, Aran Qarabağda yüksək keyfiyyətli torpaqlarda əkin altında diferensial gəlir 91,8 min manat, çoxillik əkmələr altında 76,5 min manat, pambıq altında isə 130 min manatdır. İndi özünüz hesablayın ki, Qarabağı itirdiyimiz bu 10 il ərzində nə qədər milli gəlir itirmişik. Buraya, qırılan meşələrdən, satılan mineral sulardan (İstisu, Turşsu və s.) çıxarılan faydalı qazıntılardan (Kəlbəcər və Ağdərədə qızıl yataqları və s.), tikinti materiallarından, Araz çayına tökülən zəhərli maddələrə görə ala bilmədiyimiz kompensasiya, Yerevan AES-in radioaktiv tullantılarının qanunsuz Qarabağ ərazisinə basdırılması üçün ödənilməyən vəsait və s.-dən əldə olunacaq gəlirləri də əlavə etsək, onda niyə belə acınacaqlı vəziyyətdə yaşadığımız sizə məlum olar.

Lakin müharibənin vurduğu yaralar bununla bitmir. Atəşkəs elan olunduqdan sonra (may,1994) erməni ordusu ilə böyük məsafədə döyüş xətti (təmas xətti də deyirlər) keçir. Qarabağ ərazisində döyüş xəttinin uzunluğunun neçə kilometr olması önəmli deyil. Məsələ ondadır ki, bu xəttin eni 1 km-dən az deyil.

Qarşı duran hər iki tərəf xüsusi döyüş səngərləri qazmış və minalanmış xüsusi ərazilər yaratmışlar. Səngərlərin qazılması əgər torpaqların mexaniki strukturunu pozmuş və torpaqları müxtəlif hərbi sursatlarla çirkləndirmişsə, minalanmış sahələr Azərbaycan torpaqlarına uzun illər ərzində ekoloji təhlükədir. Bu sahədə aparılmış tədqiqat işləri ancaq hərbi məqsədlərə xidmət etmişdir. İlk dəfə olaraq biz minalanmış torpaqlarda baş verə biləcək ekoloji dəyişiklikləri araşdırmağa çalışmışıq.

Gəlin əvvəlcə hərbi biliklərlə tanış olaq.

“Sovet Hərbi Ensiklopediyasında” göstərilir ki, döyüş xətti keçən ərazilərdə minalanmış sahələr yaradılır. Təyinatına görə belə maneələr (sahələr), tank əleyhinə, piyadalar əleyhinə, nəqliyyat və

desant əleyhinə kimi qruplara bölünür. Minalar adətən torpağa basdırılır. Dayazda olan minalar 10 sm, dərinədə olanlar isə 30 sm torpağın içində olur.

Tank əleyhinə minalanmış sahələrdə, döyüş xəttinin hər kilometrinə adətən 300 ədədlə 1000 arasında (orta hesabla 650), bəzən də daha çox mina qoyulur. Minalanmış sahənin eni 20 metrdən 200 metrədək (orta hesabla 110 m) olur.

Bu minaların düzülüşü şahmat üsulunda həyata keçirilir və minaların əksəriyyəti çıxarılması mümkün olmayan vəziyyətdə yerləşdirilir. Piyadalar əleyhinə minalanmış sahələrin hər bir kilometrinə 2000 və daha çox fuqas və ya 200-dən çox qəlpəli mina yerləşdirilir. Piyadalar əleyhinə minalanmış sahələrin eni, vəziyyətdən asılı olaraq 10 m-lə 100 metr (düzən şəraitində) arasında dəyişir.

Desant əleyhinə olan minalanmış sahələrdə minaların düzülüş cərgəsi çox olur və hər cərgədə də bir neçə 100 mina olur.

İndi isə minaların texniki göstəriciləri ilə tanış olaq:

1) Tank əleyhinə olan minaların ağırlığı 9-13 kq, ondan 5,5-10 kq-ı partlayıcı maddədir.

2) Piyadalar əleyhinə olan minalar 2 cürdür;

– fuqas minaları – çəkisi 85-400 qram, ondan 30-200 qramı partlayıcı maddədir;

– qəlpəli mina – çəkisi 1,6-4,5 kq, ondan 75-500 qramı partlayıcı maddədir.

Tank əleyhinə minalanmış sahədə 1 km döyüş xətti üçün, torpağa basdırılmış minaların ümumi çəkisini, habelə partlayıcı maddələrin miqdarını tapaq:

Əgər 300 olsa:

$$300 \times 9,0 \text{ kq} = 2700 \text{ kq}$$

$$\text{onda } 300 \times 13 \text{ kq} = 3900 \text{ kq ümumi çəki,}$$

$$300 \times 5,5 \text{ kq} = 1650 \text{ kq}$$

300 x 10 kq = 3000 kq isə partlayıcı maddələrin miqdarı olacaq, əgər 1000 ədəd götürsək, onda:

$$1000 \times 9 = 9000 \text{ kq}$$

$$1000 \times 13 = 13000 \text{ kq ümumi çəki}$$

$$1000 \times 5,5 \text{ kq} = 5500 \text{ kq}$$

$$1000 \times 10 \text{ kq} = 10000 \text{ kq partlayıcı maddələrin miqdarı olacaq.}$$

Deməli, tank əleyhinə minalanmış sahənin hər bir metrinə müvafiq olaraq 2,7-13 kq ağırlığında mina kütləsi, 1,6-9,0 kq partlayıcı maddə düşür. Piyadalar əleyhinə isə aşağıdakı kimi olacaqdır:

– Fuqas minaları

$$2000 \times 85 \text{ qr} = 170 \text{ kq}$$

$$2000 \times 4000 \text{ qr} = 800 \text{ kq ümumi çəki,}$$

$$2000 \times 30 \text{ qr} = 60 \text{ kq}$$

$$2000 \times 200 \text{ qr} = 400 \text{ kq partlayıcı maddənin miqdarı olar;}$$

– Qəlpəli minalarda isə

$$200 \times 1,6 \text{ qr} = 320 \text{ q,}$$

$$200 \times 4,5 \text{ kq} = 900 \text{ kq ümumi çəki,}$$

$$200 \times 75 \text{ qr} = 15 \text{ kq}$$

$$200 \times 500 \text{ qr} = 100 \text{ kq,}$$

partlayıcı maddələrin miqdarı olur.

Piyada əleyhinə minalanmış sahələrin hər metrinə fuqas minalarında 0,17-0,8 kq kütlə, 0,06-0,4 kq isə partlayıcı maddə, qəlpəli minalarda isə 0,32-0,9 kq kütlə, 0,015-0,1 kq isə partlayıcı maddə düşür.

Nəzərə alsaq ki, tank əleyhinə minalanmış sahələrin eni 20-200 m arasında dəyişir, onda hər hektar əraziyə düşən minaların həm kütləsini, həm də partlayıcı maddələrin miqdarını hesablamaq mümkündür: hər hektara

27-130 ton ümumi kütlə,

16-90 ton partlayıcı maddə düşür.

Piyadalar əleyhinə isə müvafiq olaraq, fuqas minalarında 1,7-8,0 ton ümumi kütlə, 0,6-4,0 ton partlayıcı maddə, qəlpəli minalarda 3,2-9 ton ümumi kütlə, 0,15-1,0 ton partlayıcı maddə düşür.

Qarabağ düzündə aşağıdakı torpaqlar yayılmışdır (K. Nuriyeva. 2000):

1) suvarılan boz-çəmən;

2) suvarılan boz-qəhvəyi;

3) boz;

4) suvarılan çəmən-boz;

5) suvarılan boz-qonur.

Qarabağ düzü üçün xarakterik olan, suvarılan boz-qəhvəyi torpaqların təmsalında, minaların partlaması nəticəsində onlarda hansı fiziki və kimyəvi parametrlərin dəyişəcəyini (daha doğrusu pisləşəcəyini və ya məhv olacağını) öyrənməyə çalışaq.

Suvarılan boz-qəhvəyi torpaqlarda sıxlıq $1,3/q\text{-sm}^3$, suya davamlı aqreqlərin (0,25 mm-dən böyük) miqdarı 58%, su sızdırma qabiliyyəti 140 mm/saat, humusun miqdarı (üst 0-50 sm-lik qatda) 113 ton/ha, mənimsənilən azot 18 mq/kq, mənimsənilən fosfor 22 mq/kq, mənimsənilən kalium 380 mq/kq, udma tutumu 31 mq-ekv./100 q, gipsin (CaCo_3) miqdarı 8%-dir.

Bu torpaqlarda məhsuldarlıq taxıl altında 25 s/ha, pambıq altında 18 s/ha-dır.

Qeyd edək ki, torpaq canlı bir orqanizm olub, daima torpaq əmələgəlmə prosesi gedir. Bu prosesə hər hansı bir müdaxilə, çox ciddi əks reaksiyaya səbəb olur. Mexaniki təsir (minalar) torpağın sıxlığının dəyişməsi və digər fiziki xüsusiyyətlərinin (su sızdırma qabiliyyəti və s.) pisləşməsinə səbəb olur.

Eyni torpaq növündə həm tank əleyhinə, həm də piyadalar əleyhinə minalar düzülür. Deməli, hər hektara əlavə olaraq 31,9 tonla (27 ton tank əleyhinə, 1,7 ton fuqas və 3,2 ton qəlpəli mina) 147 ton (tank əleyhinə 130 ton, fuqas 8,0 ton və qəlpəli mina 9,0 ton) arasında əlavə yük düşür. Nəzərə alsaq ki, həmin minalar 10 ildir torpağın içindədir, onda minalar ilə torpaq arasında reaksiya gedir.

Minaların korpusu həm metaldan, həm ağacdən, həm də plastmasdan olur. Adətən, sovet minaları metal korpuslu olduğundan, deməli, minalanmış suvarılan boz-qəhvəyi torpaqların əlavə olaraq 14,05 tondan (tank əleyhinə olan minalarda hər ha-da 16 ton partlayıcı maddə, fuqas minalarında 1,7 ton qəlpəli minalarda isə 0,15 ton partlayıcı maddənin kütləsi ümumi kütlədən çıxılır) 52,0 ton (tank əleyhinə minalarda 90 ton, fuqasda 4,0 ton, qəlpəli minada isə 1,0 ton partlayıcı maddə kütləsi vardır) metal vardır. Nəzərə alsaq ki, qəlpəli minaların partlaması nəticəsində ətrafa çoxlu çuqun qəlpələr səpələnir, onda mənzərə daha aydın olur.

Minaların fiziki təsirindən başqa, daha təhlükəli olan, kimyəvi təsiri vardır. Çünki minaların, xüsusilə tank əleyhinə olan minaların, içərisində partlayıcı maddə vardır. Bu partlayıcı maddələr Trotil (trinitrotoloul) və sıxılmış qliserintrinitrat (nitroqliserin) qarışığında (əlavə komponentlər də var) ibarətdir.

Trotil – $C_7H_5O_6N_3$ – partlayıcı maddədir. Suda çox pis həll olur $200^{\circ}C$ – hər 100 ml suda cəmi – 0,013 q həll olur. Sıxlığı $1,6 \text{ q/sm}^2$ -dir. Trotil kimyəvi davamlı olub partlayıcı xassəsi qalmaqla uzun müddət qala bilər. Qələvilərlə təsir etdikdə asan partlayan qeyri-sabit metal törəmələr – trotilatlar əmələ gətirir. Partlayış zamanı ayrılan istilik 4190 kc/kq (1000 kkal/kq), qaz halındakı məhsulların həcmi 730 l/kq , detonasiyanın maksimum sürəti 7000 m/san , alışma temperaturu $290^{\circ}C$ -dir. Partladığında çoxlu miqdarda zəhərli dəm qazı əmələ gətirir.

Qliserintrinitrat – $CH_2ONO_2 - CHONO_2 - CH_2ONO_2$ güclü partlayıcı maddədir. Suda demək olar ki, həll olmur, sıxlığı $1,59 \text{ q/sm}^3$ -dir, hətta yavaş toxunduqda belə partlayır, detonasiyanın sürəti saniyədə 7700 m-ə çatır. Havada 1 mq/m^3 -dən artıq olduqda öldürücü (boğucu) təsir göstərir.

Tank əleyhinə olan minalar partladığında ölçüləri $3 \times 5 \times 1$ metr olan çala əmələ gətirir, yəni 15 m^3 torpağı məhv edir. Piyadalar əleyhinə olan minalar partladığında isə $20 \times 30 \times 10 \text{ sm}$ olan çala əmələ gətirir, yəni $0,6 \text{ m}^3$ torpağı məhv edir.

Tank əleyhinə olan minalar daha təhlükəli və iri həcmli olduğu üçün, onların partlaması nəticəsində torpağa və ətraf mühitə dəymiş zərərlərlə ümumi şəkildə tanış olaq:

- 1) torpaq metal tullantıları ilə çirklənir;
- 2) orta hesabla 3 m^2 sahəyə 1 tank əleyhinə mina düşürsə, onda hər hektara 3300 mina düşər, deməli, minaların partlaması nəticəsində təxminən $0,50 \text{ ha}$ ($3300 \times 15 \text{ m}^2$) torpaq tamamilə məhv olur və ya yararsız hala düşür;
- 3) partlayış nəticəsində, hər hektar suvarılan boz qəhvəyi torpaqlar təxminən $56,5 \text{ ton}$ humus ehtiyatı, 9 mq/kq mənimsənilən azot, 11 mq/kq mənimsənilən fosfor və 190 mq/kq mənimsənilən kalium

itəcək, suyardavamlı aqreqatların miqdarı iki dəfə azalacaq, toz hissəciklərin miqdarı iki dəfə artacaq, torpağın su sızdırma qabiliyyəti və sıxlığı pisləşəcəkdir.

4) bir minanın partlaması nəticəsində ayrılan istilik 5500 kkal-dən ($5,5\text{ kq} \times 1000 \text{ kkal}$) – kkaloriyədək istilik ($10 \text{ kq} \times 1000 \text{ kkal}$, $4015 \text{ l/kq}(5,5 \times 730 \text{ l})$ qaz halında trotil məhsulu alınır;

5) suvarılan boz-qəhvəyi torpaqların mühiti qələvi olduğundan (PH-8,1-dir) minaların həm detonasiya, həm də özbaşına partlaması nəticəsində külli miqdarda qeyri-sabit metal törəmələri-trotilatlar əmələ gələcəkdir;

6) partlayış nəticəsində ayrılan dəm qazı torpaqda və atmosferdə olan canlı orqanizmləri (insan, heyvan, bitgi) məhv edəcəkdir;

7) partlayış nəticəsində yaranan yüksək temperatur (290 C^0) nəticəsində, hər bir tank əleyhinə mina, təxminən $10\text{-}15\text{ m}^3$ torpağı yandırır, məhv edəcəkdir;

8) minaların partlaması, torpaqların keyfiyyətinin pisləşməsi nəticəsində, ildə orta hesabla hektardan 10-12 s taxıl, 8-9 s pambıq məhsulu itəcəkdir. Dövlət ala bildiyi məhsula görə kifayət qədər maddi ziyana düşəcəkdə;

9) partlayış nəticəsində insan sağlamlığına, onun əsas humanitar hüququ olan salamat yaşamaq hüququna ciddi təhlükə yaranacaqdır, insanlar ömürlük şikəst, əlil qalacaqlar, ən qorxulu isə partlayış nəticəsində həyatlarını itirə bilərlər;

10) minalanmış sahələr, torpaqlar azad olunduqdan sonra belə, insanları mənəvi qorxu içində saxlayacaqdır ki, bu Beynəlxalq İnsan Hüquqları Konvensiyasına ziddir.

Biz, imkan daxilində, yaranmış müharibə şəraitinin Azərbaycan xalqına onun iqtisadiyyatına və təbii ehtiyatlarına vurduğu ziyanları bir torpaq tipi və bir hektar ərazidə sizin diqqətinizə çatdırmağa çalışdıq. Nəzərə alsaq ki Qarabağ ərazisindəki təmas xəttinin (döyüş zolağının və ya cəbhə xəttinin) uzunluğu təxminən 200 km-dən çox, eni isə 1 km-dən çoxdur, onda son 10 ildə Azərbaycan xalqının itirdiyi sərvətlərin miqdarını və xalqımızı gözləyə bilən təhlükənin miqyasını dərk etmək mümkün olar.

4. Kənd təsərrüfatında ətraf mühitin mühafizəsi hüququ

Ekoloji münasibətlər zəncirində torpaq müəyyənədiyi yer tutur. Böyük rus torpaqşünası V.V. Dokuçayevin təsdiq etdiyinə görə yerin torpaq qatı təbiətin inikasıdır. Torpağın keyfiyyətinin pisləşməsi ümumi ekoloji pisləşməni sübut edir. Başqa sözlə desək, bütün təbiət obyektləri qarşılıqlı əlaqəlidir, lakin bu əlaqədə bağlayıcı, bərki-dici həlqə torpaq hesab olunur.

Torpaq qanunvericiliyi torpağın mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirir. AR Torpaq Məcəlləsinin 34-cü maddəsinə əsasən torpaq mülkiyyətçiləri, torpaq istifadəçiləri və icarəçilər qarşısında ərazinin səmərəli təşkilini həyata keçirmək, torpağın münbitliyini bərpa etmək və yüksəltmək, eləcə də torpağın digər faydalı xüsusiyyətlərini artırmaq; torpağın su və külək eroziyasından, çirklənmədən, digər dağıdıcı proseslərdən qorunması üzrə tədbirlər keçirmək; kənd təsərrüfatı yerlərini və bitkiləri infeksiyadan, ziyanverici və xəstəliklərdən müdafiəni həyata keçirmək və s. vəzifələri qoyur. Məlumdur ki, torpaqdan istifadə keyfiyyəti ərazinin düzgün təşkilindən asılıdır. Ərazinin səmərəli təşkili kənd təsərrüfatı müəssisələrində təsərrüfatdaxili yerquruluşunu aparmaq yolu ilə təmin edilir (AR Torpaq Məcəlləsinin 41, 43-cü maddələri, 1999-cu il). O, büdcə, torpağa görə ödəmə fondları və sahibkarların özlərinin vəsaiti hesabına həyata keçirilir.

Torpağın su və külək eroziyası ilə mübarizə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələ üzrə xeyli xüsusi normativ aktlar qəbul edilmişdir. Torpağın deqradasiyası və eroziyasının qarşısının alınmasını təmin edən kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi texnologiyası, ekoloji balanslaşma və mineral gübrələrin və bitkilərin kimyəvi müdafiəsi vasitələrinin tətbiqinin təhlükəsizliyi sisteminə keçid tələb olunur.

Deqradasiyaya uğramış kənd təsərrüfatı yerləri torpaqlarının, icazə verilən qatılıqdan yüksək miqdarda kimyəvi və radioaktiv maddələrlə, eləcə də karantin ziyanvericiləri və bitki xəstəlikləri ilə sırayətlənmiş torpaqların münbitliyini yaxın zamanlarda bərpa etmək

mümkün olmadığı hallarda torpağın konservasiyası nəzərdə tutulmalıdır (yəni həmin torpaqlarda hər cür təsərrüfat fəaliyyəti dayandırılmalıdır). Torpaqların müxtəlif kimyəvi, bakterial, parazitər-bakterialoci və radioaktiv maddələrlə çirklənməsi torpağa böyük zərər vurur. Adi mineral gübrələr də onun tətbiqi texnologiyasını pozduqda torpağa ziyan verə bilər. Alaqlarla, kənd təsərrüfatı bitkilərinin ziyanverici və xəstəliklərilə mübarizədə istifadə olunan kimyəvi vasitələr xüsusilə təhlükəlidir. Torpaq Məcəlləsinin 36-cı maddəsinə görə insanların sağlamlığının, ətraf mühitin mühafizəsi naminə və torpağın vəziyyətini qiymətləndirmək üçün torpaqdakı zərərli kimyəvi, bakterialoji, parazitər-bakterialoji və radioaktiv maddələrin icazə verilən normadan artıq olduqda, belə torpaqlarda sağlama işləri başa çatdırılana qədər k/t məhsullarının istehsalı qadağan edilir.

Mineral gübrələr, alaqlarla, kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericiləri və xəstəlikləri ilə mübarizə vasitələri, bitki boy maddələri mümkün mənfi nəticələr nəzərə alınmaqla düzgün müsbət effekti təmin etmək məqsədilə elmi əsaslandırılmış texnologiyaya riayət edilməklə tətbiq edilməlidir. Bitki zərərvericiləri, xəstəlikləri, alaqlarla kimyəvi və bioloci mübarizə vasitələri, kənd təsərrüfatında tətbiq etmək üçün icazə verilən bitkilərin boy stimulyatorlarının siyahısı Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Bu siyahıya həmişə baxılır, ya bəzi maddələrin qadağan olunması hesabına azalır, ya da yeni icazə verilmişlərin hesabına artır. Göstərilən maddələr üçün onların tətbiqinin müvafiq normaları və qaydaları müəyyənləşdirilmişdir: daşınma, saxlanma qaydası, daxil etmə müddəti və dozalaşdırma və s. lazımi şəraitə əməl edilməsi zamanı göstərilən maddələr əgər torpağa və ətraf təbii mühitə bütövlükdə ziyan gətirirsə də, lakin bu müvafiq səviyyəni ötmür, daha doğrusu minimal hesab olunur. Tətbiq edilməyə buraxılmış maddələr sınaqdan keçirilir və qeydiyyatla alınır. Göstərilən proseduralar aqroximikatlardan tətbiqi zamanı ekoloji təhlükəsizliyi təmin etməlidir.

Tətbiq edilməsi qadağan edilən maddələrin siyahısına hədsiz mənfi nəticələr yaradan maddələr daxildir. Nümunə kimi DDT pre-

paratını göstərmək olar. O, praktiki olaraq dağılmağa məruz qalmır və bütün canlı orqanizmlər üçün böyük təhlükə törədir. Demək olar ki, orqanizmlərdən kənar olunmur və lokal toplanmaq xassəsinə malikdir. Qadağan edilmiş maddələrin istifadəsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Müstəsna zərərli maddələr siyahısına ətraf təbii mühiti çirkləndirən xüsusi təhlükəli maddələr kimi radioaktiv maddələr aiddir.

Ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri AR-in 1999-cu ildə qəbul olunmuş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”¹, “Sanitariya-epidemioloji sağlamlığı haqqında” (1992-ci ildə qəbul olunub)², “Postisidlər və aqro-kimyəvi maddələr haqqında”³ (1997), “Əhalinin radiasiya haqqında”⁴ (1997), “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” (1999)⁵ və AR-in digər qanunları və torpaq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Belə ki, AR Torpaq Məcəlləsinin 38-ci maddəsində torpağın vəziyyətinə təsir edən obyektlərin, tikintilərin və qurğuların yerləşdirilməsi, layihələşdirilməsi və istismara buraxılmasına ekoloji və sanitar-gigiyenik tələblər müəyyən edilmişdir. Orada mahiyyətə hansı hallarda ekoloji və sanitar-gigiyenik tələblərin tətbiq edilməsi, onların hansı məzmununda olması müəyyən edilir. Yeni və yenidən qurulan obyektlərin, tikintilərin və qurğuların yerləşdirilməsi, layihələşdirilməsi, tikilməsi və istismara verilməsi, eləcə də torpağın vəziyyətinə mənfi təsir edən yeni texnologiyaların tətbiqi zamanı torpağın mühafizəsi üzrə tədbirlər nəzərdə tutulmalı və həyata keçirilməlidir. Torpağın vəziyyətinə təsirin qiymətləndirilməsi və müdafiə tədbirlərinin səmərəliliyi aparılır. Ekspertizanın müsbət rəyi olmadan yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, torpağın meliorasiyası, müəssisələrin və digər obyektlərin tikintisi (yenidən qurulması) üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi qadağan edilir. Bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalatı ilə bağlı olan belə obyektlər sırasında kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrini, heyvandarlıq komplekslərini və hətta yaşayış məntəqələrində yaşayış evlərini saymaq olar. Torpağın və digər təbiət ehtiyatlarının vəziyyətinə müvafiq obyektlərin mənfi təsiri vaxtında aradan qaldırılmalıdır. Ona görə də ətraf təbii mühitə müvafiq obyektlərin mümkün mənfi təsirinin layihəsi və sonrakı qiymətlən-

dirilməsi nəzərdə tutulur ki, əvvəlcədən zərərli təsirin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər təyin edilsin. Göstərilən tədbirlər ilk öncə tikilən və fəaliyyətdə olan obyektlərin müasir zərərsizləşdirici, tutucu, təmizləyici qurğularla təchiz edilməsinə, mümkün zərərli təsirlərin proqnozlaşdırılmasına və onların qabağının alınmasına müncər edilir.

1999-cu il 8 iyun tarixli “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununda geniş ekoloji tələblər vardır ki, bunlara kənd təsərrüfatı istehsalının həyata keçirilməsi zamanı mütləq əməl olunmalıdır. Belə ki, Qanunun VII fəslinə (35-48-ci maddələr) görə, müəssisələr, birliklər, təşkilatlar və kənd təsərrüfatı aparan vətəndaşlar torpaqların, su hövzələrinin, meşələrin və digər bitki örtüklərinin, heyvanlar aləminin təbiət qüvvələrinin fəlakətli zərərli təsirindən, mürəkkəb kənd təsərrüfatı texnikasının, kimyəvi vasitələrin, meliorativ işlərin tətbiqinin kənar təsirlərindən və insan sağlamlığına ziyan verən ətraf təbii mühitin vəziyyətini pisləşdirən digər amillərdən müdafiəsi üzrə kompleks tədbirləri yerinə yetirməyə borcludurlar.

Heyvandarlıq ferma və komplekslərinin, kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrin üzərinə lazımı sanitar-müdafiə zonaları və torpağın, yerüstü və yeraltı suların, su toplantılarının səthlərinin, su hövzələri və atmosfer havasının çirklənməsini istisna edən təmizləyici qurğuların yaradılması vəzifəsi qoyulur.

Meliorativ işlərin layihələşdirilməsi və aparılmasına 8 iyun 1999-cu il tarixli AR Qanunu xüsusi ekoloji tələblər irəli sürür. Qanunun 42-ci maddəsinə görə, meliorativ işlərin layihələşdirilməsi və yerinə yetirilməsi və meliorativ sistemlərin istismarı zamanı müəssisələr, idarələr, təşkilatlar və vətəndaşlar su balansına, torpaqların səmərəli istifadə edilməsinə, suyun qənaətlə istifadə olunmasına, torpağın, meşənin və digər bitki örtüklərinin gücdən düşməsi, su altında qal-

-
1. *“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 1999.*
 2. *“Sanitariya-epidemioloji sağlamlığı haqqında” 1992.*
 3. *“Pestisidlər və kimyəvi maddələr haqqında” 1997.*
 4. *“Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” 1997.*
 5. *“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” 1999.*

ması, yandırılmasından mühafizəyə riayət edilməsi və ətraf təbii mühit üçün digər zərərli təsirlərdən qorunma üzrə bütün lazımi tədbirləri görməyə borcludurlar.

Sayılan tələblərin pozulması layihənin, tikintinin və ya həmin sistemlərin çatışmazlıq aradan qaldırılana qədər və ya ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının göstərişinə görə belə işlərin eyni zamanda bank idarələri tərəfindən maliyyələşdirilməsinin kəsilməsi ilə dayandırılmasına gətirib çıxarır.

Qanun ekoloji hüquqpozmalara görə müxtəlif növ məsuliyyətlər nəzərdə tutur. O cümlədən Qanunun 75-ci maddəsində inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur:

- dövlət ekoloji ekspertizasının aparılması üzrə öhdəliklərin və onun rəyində olan tələblərin yerinə yetirilməməsinə, yalandan əsaslandırılmamış ekspert rəyi təqdim etməsinə görə;

- müəssisələrin, qurğuların, texnolocı xətlərin layihələşdirilməsi, yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması, istismara buraxılması və istismar qaydaları zamanı ekoloji tələblərin pozulması;

- ətraf təbii mühitin çirkləndirilməsi və onun nəticəsində insan sağlamlığına, bitki və heyvan aləminə və s.–ə ziyan dəyməsi.

Ekoloji hüquqpozmaya görə cərimə nəzərdə tutulmuşdur. Onun miqdarı minimum əmək haqqının misilləri ilə müəyyənləşdirilir. Cərimələr ətraf təbii mühiti mühafizə sahəsində xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları ilə sanitar-epidemioloji nəzarət tərəfindən qoyulur.

İnzibati məsuliyyətə cəlbətmə, AR-in Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan cinayət məsuliyyəti hallarında da ekoloji hüquqpozmalara görə (Qanunun 79-cu maddəsi) dəymiş ziyanın tam ödənilməsi vəzifəsindən azad etmir.

Mövcud qanunvericilik torpağın və bütövlükdə ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə tələblərin pozulmasına görə tək cəza məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutmur, həm də torpağı və digər təbii ehtiyatları mühafizənin iqtisadi stimullaşdırılmasını, həvəsləndirmə tədbirlərini nəzərdə tutur. AR Torpaq Məcəlləsinin 34-cü maddəsinə görə torpaqların səmərəli istifadəsi və mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılması torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin torpağın münbitliyinin qorun-

masında və bərpa edilməsində, torpağın mənfi istehsal fəaliyyətindən qorunmasında marağının artırılmasına yönəlmişdir. Məcəllənin 35-ci maddəsində torpağın səmərəli istifadə edilməsinin və mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılmasının növləri müəyyən olunmuşdur: həmin torpağı istifadə edən şəxsin günahı olmadan pozulmuş torpaqların bərpası üçün respublika və ya yerli büdcədən vəsait ayrılması. Torpağın bərpa edilməsi zərurəti çox vaxt kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dağ işlərinin, kəşfiyyat işlərinin və torpaq örtüyünün pozulması ilə bağlı digər işlərin ehtiyacı üçün istifadədən sonra qaytarılması hallarında yaranır. Dağılmış torpaqların rekultivasiyası onu istifadə edən müəssisə və təşkilatların üzərinə qoyulsa da, onlar torpağı çox nadir hallarda kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə etmək üçün yararlı vəziyyətdə qaytarırlar. Məhz buradan da belə torpaqların bərpası üçün büdcə vəsaitinin ayrılması zəruriliyi meydana çıxır.

Torpaq Məcəlləsi kənd təsərrüfatında mənimlənmə mərhələsində, istehsal işləri layihəsində nəzərdə tutulmuş dövrə olan torpaq sahələrinə görə ödəmə haqqından azad etməni nəzərdə tutur. Bu yeni torpaqların mənimlənməsi və ya istifadə olunanların meliorasiyası hallarına da aiddir. Belə güzəşt onunla izah edilir ki, müvafiq torpaqlar mənimlənmə dövründə gəlirsiz hesab olunur, mənimlənmənin özü isə səmərəli istifadəyə və mühafizəyə yönəlmiş tədbirlər sırasına aiddir.

Torpağı mühafizənin iqtisadi stimullaşdırılması tədbirlərinə istifadəçinin günahı olmadan pozulmuş torpaqların müvəqqəti konservasiyası nəticəsində baş verən gəlirlərin azalmasına görə dövlət büdcəsindən torpaq istifadəçisinə qismən kompensasiya üçün vəsait ayrılması qaydası da aiddir. Torpağın konservasiya edilmə zərurəti həm təbii səbəblər üzündən (məsələn, yandırılma, torpağın çökməsi), həm də insan fəaliyyəti sənaye müəssisələri tərəfindən tullantı sularının tullantıların və s.-in buraxılması nəticəsində kimyəvi zəhərlənmə) nəticəsində yaranır. İstismardan çıxmış torpaq sahəsi təsərrüfatda ya birbaşa ziyan yaradır, ya da onunla yanaşı mənfəət itirilir. Qanun büdcə hesabına qismən onların kompensasiyasını nəzərdə tutur.

Görünür, bununla bağlı torpağın keyfiyyətinin pozulmasında günahkar olan müəssisələr, təşkilatlar və vətəndaşların özləri dəymiş ziyanı ödəməlidirlər. Əgər pozulma təbii səbəblərdən baş vermişsə, onda sığorta halı meydana çıxır və dəymiş ziyanı sığorta təşkilatları ödəyirlər (sığorta haqqında müqavilə olan hallarda).

Torpağın mühafizəsinin stimullaşdırılmasının mühüm tədbirlərindən biri kəndli təsərrüfatı aparan vətəndaşların, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının, eləcə də onların rəhbərlərinin və mütəxəssislərinin torpağın keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və münbitliyinin artırılmasına görə təltif edilməsidir. Qanunda həvəsləndirmənin konkret formaları müəyyən edilməmişdir. Onlar müxtəlif ola bilərlər: məsələn, dövlət büdcəsi hesabına kapital məsrəflərin dəyərinin qismən ödənilməsi, torpağa görə ödəniş zamanı güzəştlərin, müəyyənləşdirilməsi və digər həvəsləndirmə tədbirləri nəzərdə tutur. Təbiidir ki, ekoloji təmiz məhsul ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı yerlərindən əldə oluna bilər. Eyni qayda ilə hədsiz mineral gübrə tətbiqindən, bitki xəstəliyi və ziyanvericilərinə qarşı mübarizə vasitələrindən imtina edən kənd təsərrüfatı yerlərinin mülkiyyətçiləri və istifadəçiləri həvəsləndirirlər ki, bu da torpağın təbii keyfiyyətlərini saxlamaq hesabına becərilən məhsula yüksək ekoloji standartları təmin edir.

Torpaqların mühafizəsi işinə torpağın səmərəli istifadəsi və mühafizəsi üzrə dövlət nəzarəti xidmət edir (bax. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununun 4-cü maddəsi).

5. Şəhərlərdə və digər yaşayış məntəqələrində ətraf mühitin mühafizəsi hüququ

Şəhərsalmanın əsasları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun (11 iyun 1999-cu il) preambulasında bu Qanunun əhalinin həyat və fəaliyyətinin əlverişli şəraitlə təmin olunması məqsədi ilə, məskunlaşma sistemlərinin səmərəli formalaşdırılması, ərəzilərin, şəhərlərin və digər yaşayış məskənlərinin planlaşdırılması, tikintisi və

abadlaşdırılması, onların istehsal, sosial, mühəndis nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, təbiətdən səmərəli istifadə edilməsi, tarixi-mədəni irsin və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində şəhərsalma fəaliyyətinin hüquqi bazasını formalaşdırır, şəhərsalma münasibətlərini tənzimləyir, dövlət orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin şəhərsalma fəaliyyətində səlahiyyətlərini müəyyənləşdirdiyi göstərilmişdir.

Müasir dövrdə urbanizasiya (şəhərləşmə) prosesinin sürətli inkişafı ekologiyanın mühüm probleminə çevrilmişdir. Müasir şəhər, böyük sosial orqanizm olub ekoloji-iqtisadi, coğrafi, arxitektura-tikinti, mədəni-məişət xüsusiyyətli kompleksləri özündə birləşdirir. Təbii və iqtisadi faktorların qarşılıqlı əlaqələri, keyfiyyətə yeni yaşayış mühiti formalaşdırır.

Uzun müddət müharibə vəziyyətində olan Azərbaycanda qaçqınlıq və köçkünlük problemi, əhalinin ağır sosial durumu, ölkədə aparılan nəticəsiz iqtisadi islahatlar şəhər əhalisinin sürətli artımına səbəb olmuşdur. Kənd əhalisini siyasi məqsədlər üçün istifadə edən partiya liderləri özləri də bilmədən (ekoloji savadsızlıqdan) həm şəhərləri, həm qaçqın və köçkünləri, həm də bütövlükdə əhalinin sağlamlığını ciddi təhlükə qarşısında qoymuşlar. Bu daha çox sosial (məişət) ekologiyasının mövzusu olduğu üçün həmin məsələlərə toxunmaq istəmirik.

Hazırda əhalinin 60%-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Onsuz da baxımsız şəraitdə olan şəhərlərimiz çox ağır ekoloji durumdadır.

İndi isə ekoloji problemlər, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər, şəhərlərimizin ümumi ekoloji vəziyyəti və əhalinin ümumi sağlamlığı üçün yaranmış təhlükələrlə tanış olaq.

Son illər Bakı şəhərində sürətlə ucalan hündürmərtəbəli binalar, şəhərin panoramasını pozmaqla bərabər, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasını böyük sual işarəsi altında qoyur.

Əvvəla, Bakıdakı yaşıllıqlar qırılaraq yerində ya şadlıq sarayları, ya restoranlar, ya da binalar tikilir. İş o yerə çatıb ki, qoruyucu meşə zolaqları (Badamdar qəsəbəsi) və meşə-parklar (Şıx çimərliyi zonası) xüsusi villaların tikilməsi üçün ayrılır. Şəhərin “ağ ciyərinin” bu şə-

kildə məhv edilməsi ciddi ekoloji problemlərin yaranması ilə nəticələnəcək. Belə ki, Bakıda ilin yarısından çoxu külək olur. Nəzərə alaq ki, qoruyucu meşə zolağının məhvi, Bakı şəhərinin havasında toz hissəciklərinin və digər asılı gətirmələrin miqdarını artıracaqdır. Bu isə şəhərin mikroiqliminin dəyişməsinə təsir göstərməklə bərabər, günəş şüalarının udulmasını çətinləşdirir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, Bakıda yağışların miqdarı il boyu qeyri-bərabər paylanmaqla yanaşı, həm də onların miqdarı kifayət qədər deyildir. Odur ki, atmosferdə asılı gətirmələrin, daha doğrusu toz hissəciklərinin çoxalması ürək-damar xəstəlikləri olan vətəndaşlara mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda yeni tikilən binalar şəhərdə daş “qəbiristanlıq” effekti yaradır. Bu tikililərin əksəriyyəti yamaclarda inşa edildiyindən, onların sürüşmə təhlükəsi də böyükdür. Çünki Bakı şəhərinin yerləşdiyi torpaqların mexaniki tərkibi həddən artıq ağır “yükələrə” qarşı davamsızdır.

Bakı şəhərinin ətrafında olan çoxsaylı göl və gölməçələrin kütləvi şəkildə qurudulması da, ekoloji cəhətdən düzgün deyildir. Belə ki, onların hərbi cəhətdən “zireh effekti” yaratması, aerofotoçəkiliş aparan kəşfiyyat təyyarələrinə kifayət qədər problemlər yarada bilər. İkincisi, bu sututarlar şəhərin mikroiqliminin formasında mühüm rol oynayan rütubət balansına müsbət təsir edir. Bu su gölməçələrindən neftlə çirklənmişlər isə qurudulmalıdır. Çünki neftlə çirkli sular uzun müddət bir yerdə qaldıqda, oradakı bütün canlı orqanizmləri məhv edirlər.

Ekoloji vəziyyət nə qədər gərgin olsa da bu problemin son dərəcə vacibliyi nəzərə alınsa da, bu sahəyə hələl vəsait ayırmaq imkanı məhduddur və bu məhdudduq özünü müəyyən müddət saxlayacaq. Ona görə də ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəldilən vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi, həmin vəsaitlərin ilk növbədə təxirəsalınmaz problemlərin həllinə xərclənməsi, təbiəti mühafizə tədbirlərinin təsirliliyinin artırılması, istehsal mədəniyyətinin yüksəldilməsi, texnoloji tələbatlara riayət edilməsi günün ən vacib məsələlərindəndir.

Respublikamızda uzun illər ərzində yaranmış gərgin ekoloji vəziyyətin normal hala salınması, şübhəsiz ki, ardıcıl səmərəli tədbir-

lərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu həm külli miqdarda işçi qüvvəsi, maddi-texniki ehtiyatlar və maliyyə vəsaiti, həm də uzun vaxt tələb edir. Ona görə də bu sahədə aparılan işlər vacibliyinə görə qruplaşdırılmalı və mərhələlərlə yerinə yetirilməlidir. Əks halda qüvvələr səpələnir və görülən işlər istənilən səmərəni vermir.

Təxirəsalınmaz mühafizə tədbirləri üç qrupa ayrılır: **birinci qrup tədbirlərə** əhalinin sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradan çirklənmə mənbələrinin aşkar edilməsi və onların zərərsizləşdirilməsi üçün tədbirlərin hazırlanmasına plan orqanlarının, nazirliklər, idarə və müəssisələrin, elmi idarələrin, yerli bələdiyyələrin, səhiyyə və mühafizə orqanlarının müəssisələrini cəlb etmək lazımdır.

Sağlamlıq üçün ciddi təhlükə yaradan çirklənmə mənbələrinin zərərsizləşdirilməsi hər bir rayon, şəhər, müəssisə üzrə planlaşdırılmalı, onların maliyələşdirilməsi, maddi-texniki ehtiyaclarının təmin olunması və həyata keçirilməsi ciddi nəzarət altına alınmalıdır. Bu qrup tədbirlər ən vacib istehsal və sosial obyektlərdə bir qrupa aid edilməli və vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməlidir.

İkinci qrup tədbirlərə – ciddi texnoloji dəyişikliklər və yeni təmizləyici qurğular yaradılmasını tələb etməyən, demək olar ki, çox az maliyyə vəsaiti ilə başa gələn tədbirlər aid edilməlidir. Belə tədbirlər əsasən istehsal mədəniyyətinin yüksəldilməsi, nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi, məsuliyyətin artırılması sayəsində həyata keçirilə bilər. Məsələn, torpaqların, əsasən də şəhər ərazisinin sənaye, məişət, tikinti tullantılarından təmizlənməsi həddən artıq su itkisinə yol verilməsi və s. hazırda Bakı şəhərində onlarla qeyri-rəsmi zibilxanalar yaradıb və bunların sayı ildən-ilə artır. Ciddi intizam və tələbkarlığı artırmaqla şəhər ərazisini xeyli təmizləmək mümkündür.

Əgər atılmış zibili utilizə etmək üsullarını tapmasaq, bütün respublikanın, xüsusilə sənaye şəhərlərinin zibilxanaya çevirilməsi təhlükəsi gözlənilir.

Üçüncü qrup tədbirlərə təbiətin mühafizəsi, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması sahəsində aparılması lazım olan bütün başqa tədbirləri aid etmək olar. Bu qrup tədbirlər ətraf mühitin mühafizəsi və tə-

bii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi sahəsində uzunmüddətli və qısamüddətli planlarda nəzərdə tutulur və həyata keçirilir.

Yerli icra hakimiyyətlərinin, bələdiyyələrin hüquq-mühafizə orqanlarının ekoloji problemlərlə ciddi məşğul olmaması da vəziyyətin kəskinləşməsinə öz təsirini göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq istər nazirlik, idarə, müəssisə, istərsə də yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti qiymətləndirilərkən ekoloji vəziyyət və bu sahədə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılmasında ciddi dönüş yaratmaq üçün həm respublikada, həm də yaxın və uzaq xarici ölkələrdə tətbiq olunan qabaqcıl texnika və texnologiyadan geniş istifadə olunmalıdır.

İnkişaf etmiş qərb ölkələrində atmosfer havasının təmizlənməsi, sənaye və məişət tullantılarından istifadə olunması, az tullantılı və tullantısız texnoloji proseslərin tətbiq olunması; çirklənmiş torpaqların yararlı hala salınması sahəsində geniş yayılmış səmərəli üsullar mövcuddur. Respublikamızın ekologiyası ilə məşğul olan mütəxəssislərin fikrincə, ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə olunması üçün xarici ölkələrlə birgə müəssisələr yaradılması böyük səmərə verə bilər. Ona görə də bu sahədə imkanlardan maksimum istifadə olunmalıdır.

Respublikada, xüsusən Abşeronda çoxlu torpaq sahələrinin sənaye və məişət tullantıları ilə çirkləndiyini və əkin dövriyyəsiindən çıxdığını nəzərə alaraq həmin torpaqların rekultivasiya (bərpa edilməsi) edilməsi üçün kooperativlər yaradılması da böyük səmərə verə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada çirklənmə mənbəyi sayılan tullantılar çox hallarda mişar daşı istehsalında yaranır ki, bunlar da alçaq mərtəbəli tikintilər, xüsusilə bağ tikintiləri üçün xüsusilə qiymətli xammal mənbəyidir. Başqa bir məsələ ekoloji tərbiyə məsələsidir. Azərbaycanda ekoloji təhsil çox aşağı səviyyədədir. Bu özünü təbii ehtiyatlara və ətraf mühitə münasibətdə demək olar ki, addımbaşı bürüzə verir. Çox adamda uzun illər boyu yaranmış təbii ehtiyatların “tükənməzliyi”, ətraf mühitin çirklənməsinin “təhlükəsizliyi” kimi yanlış təsəvvür hələ də qalmaqdadır. Ona görə də əhali arasında ekoloji bilikləri geniş yaymaq, hər bir sakinin heç bir göstəriş gözləmə-

dən ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsinə nail olmaq lazımdır. Bunun üçün bütün təhsil ocaqlarında orta ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə ekologiya fənləri tədris edilməlidir. Ekoloji biliklərin hərtərəfli təbliğ edilməsi isə öz növbəsində geniş və ətraflı informasiya bazasının yaradılmasını tələb edir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən AR Milli Məclisi tərəfindən “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir (10 dekabr 2002-ci il).

Şəhərlərimizdə əsasən ekoloji cəhətdən qeyri-qənaətbəxş sənaye sahələri inkişaf etdirilmişdir. Məsələn, neft və qazçıxarma, neft emalı, neft kimyası, energetika sənayesi, ətraf mühitə olduqca mənfi təsiri olan tikinti materialları sənayesi və başqa sənaye sahələri burada cəmlənmişdir. Digər tərəfdən zavod və fabriklərdə, neft mədənlərində və başqa istehsal sahələrində istifadə olunan avadanlıqların, qurğuların, bir sözlə, əsas istehsal fondlarının əksəriyyəti fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, son illərə qədər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması sahəsində aparılan işlər olduqca aşağı səviyyədə olmuşdur.

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, şəhərdə atmosfer havasını çirkləndirən bütün mənbələrin yalnız 34%-i təmizləyici qurğularla təchiz edilmişdir. Su ehtiyatlarının mühafizəsi üçün də həmin sözləri demək olar, təmizləyici qurğular çox ləng tikilir, ya da mövcud qurğulardan tam istifadə olunmur.

Odur ki, sənaye şəhərlərində (Bakı, Sumqayıt, Gəncə və b.) ətraf mühitin çirklənməsi son həddə gəlib çatmışdır.

Texnoloji proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına baxmayaraq, məsələn, Qaradağ sement zavodunun tullantıları istehsal olunan bütün sement kütləsinin 40%-i (layihə üzrə 4%-dən artıq olmamalıdır) havaya tullandır və beləliklə atmosfərə hər il 400 min tondan çox sement buraxılır. Çoxillik tədqiqatların və analizlərin nəticələrinə görə (prof. Seyidov İ.M.-1992), zavodun 600-1200 m ətrafdakı zolaqda sement tozu qəbul olunan normadan onlarla dəfə (120-130 dəfə) artıqdır. Sement tozu selikatlara aid olub, onun tərkibində karbon, cüzi miqdarda, lakin sağlamlıq üçün təhlükəli sayılan bioloji əhəmiyyətli xrom, manqan, qurğuşun tapılır. Həmin mad-

dələr yol verilən həddən 3-10 dəfə çox olaraq, adətən fəhlələrdə və həmin ərazidə yaşayan adamlarda burunun, udlağın və qırtlağın selikli qışasında atrofik və hipertrofik zədələnmələrin inkişafına səbəb olur. Uzun müddət təsir etdikdə isə bronxit və ağ ciyər iltihabı xəstəliklərinə səbəb olur. Sementdə altivalentli xromun olması (0,001%-dək)tozun allergiya xüsusiyyətlərini gücləndirir.

Ətraf zonada (Sahil qəsəbəsi) yaşayan şəxslərdə, xüsusilə uşaqlarda silikoz, bronxial astma, qanazlığı və başqa xəstəliklərin yayılması çoxdan məlumdur.

Bakı şəhərində bir ildə sənaye müəssisələrindən havaya adam-başına bir tondan artıq zəhərli kimyəvi maddələr tullanır. Son 5 ildə aparılmış müşahidələr göstərir ki, şəhərdə zəhərli tullantıların miqdarı azalmır, bir çox hallarda isə daha da çoxalır. Sement zavodu ilə yanaşı Bakı şəhərində ətraf mühitin çirklənməsində neft emalı zavodlarının da xüsusi çəkisi böyükdür. Onlar atmosferi hər il 200 min ton müxtəlif zəhərli maddələr, xlor birləşmələri, qurğuşun, civə, furfurool və başqa zəhərli xassəyə malik olan maddələrlə çirkləndirir. Bu baxımdan Xətai və Nizami rayonları xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir və ekoloji cəhətdən olduqca təhlükəli olub, yaşlılar və uşaqlar arasında qanyaradıcı üzvlərin xəstəliklərinin yayılma səviyyəsinə görə aparıcı yer tutur. Əlbəttə, zərərli təsir müxtəlif dərəcədə şəhərin başqa rayonlarında da özünü göstərir. Hüquq mühavizə və xüsusilə səhiyyə orqanları bir sıra hallarda xəstəliklərin yayılma səbəblərini axtarıb tapa bilmir. Halbuki ətraf mühitin çirklənməsi xəstəliklərin və ölüm səviyyəsinin yüksəlməsi üçün ən birinci səbəbdir.

Sumqayıt şəhərində atmosferin zəhərli maddələrlə çirklənməsi təkcə sənaye zonasında deyil, yaşayış zonasında da müşahidə olunur.

Sənaye müəssisələri tərəfindən ətraf mühitin çirklənməsi başqa şəhərlərdə də bu və ya digər dərəcədə baş verir. Məsələn, Əli Bayramlıda istilik elektrik stansiyası atmosferə ildə 74 min ton zəhərli maddələr buraxır.

Zəhərli sənaye tullantılarının da vəziyyəti qənaətbəxş deyildir. Hər il bu növ tullantıların miqdarı 2 milyon tondan artıqdır; onların ancaq cüzi hissəsi (10%) zərərsizləşdirilir, xaricdə isə bu rəqəm 40-50%-ə çatır.

Sənaye müəssisələrinin ərazisində və şəhər zibilxanalarında yığılan bu tullantılar çox mürəkkəb tərkibə malik olub atmosfer havasını, yeraltı suları və torpağı mərgülmüş birləşmələri, zəhərli pirit və s. maddələrlə zəhərləyərək, onların miqdarını qəbul olunmuş həddən dəfələrlə yüksək səviyyələrə çatdırır.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Bakı şəhəri ekoloji cəhətdən xeyli çirklənmiş və bu proses indi də böyük sürətlə davam edir. Ətraf mühitin çirklənməsi torpaqların timsalında daha aydın görünür. Ayrı-ayrı sahələrdə torpaqlar təbii və antropogen təsirlərdən pozulmuş, neft məhsulları ilə, ağır metallarla, sintetik materiallarla çirklənmiş, bitumlarla və texnogen süxurlarla örtülərək yararsız hala salınmışdır.

Torpaqların neft məhsulları ilə çirklənməsi və hətta ayrı-ayrı yerlərdə bitumlanması əsasən neftçixarma və neft emalı sahələrində müəyyən edilmişdir. 6 (altı) belə çirklənmə anomaliyası ayrılmışdır ki, bunlar da 1) Qara şəhər, 2) Balaxanı-Sabunçu-Ramana, 3) Suraxanı, 4) Binəqədi, 5) Bayıl-Bibiheybət, 6) Lökbatan-Puta sahələridir. Onların ölçüləri adətən bir neçə km² təşkil edir. Bu böyük sahələrin daxilində isə güclü, orta, zəif dərəcədə çirklənmiş və hətta çirklənməmiş sahələr də ayrılır.

Bakı şəhəri ərazisində torpaqların ağır metallarla çirklənməsi daha səciyyəvi, daha zərərli və təhlükəlidir. Şəhər ərazisini və onun ətraflarını əhatə edən 200 kv. km-dən götürülmüş 40000-dən çox torpaq nümunələrinin hərtərəfli analizi və tədqiqi nəticəsində aydın olmuşdur ki: 1) Bakının və onun ətraf sahələrinin torpaq örtüyü 29 ağır metallarla, o cümlədən 22 toksik metallarla Ba, Be, Co, Ni, Cr, Zn, Pb, Sn, As, Ag, Cl, Ng, Se, Bi, MO, V, W, Zr, Me, Ti çirklənmişdir. 2) Ayrı-ayrı çirkləndiricilərin miqdarı geniş intervalda dəyişir və onların torpaqda toplanması yol verilən həddə (YVH) nisbətən 1 dəfədən 100 (və ya daha çox) dəfəyədək artıq olur; 3) ayrı-ayrı sahələr adətən bir neçə dəfə və hətta bəzən 10-12 dəfə artıq ağır metalla çirklənmişlər və çirkləndiricilərin qruplaşması və assosiasiyalar əmələ gətirməsi olduqca müxtəlifdir; 4) müxtəlif

sahələr, müxtəlif dərəcədə çirklənməyə məruz qalmışlar və sahələrin cəmi çirklənmə göstəriciləri (CÇG) bütün çirkləndiricilər üzrə orta hesabla yol verilən normaya nisbətən geniş ölçüdə 1-dən 40-60 (və bəzən daha artıq) arasında dəyişir; 5) ərazinin bir neçə faizini təşkil edən, kiçik sahələrdən ibarət və az bir hissəsi istisna olmaqla, qalan bütün torpaqlar şiddətli (CÇG>20), yüksək (CÇG>10-20), orta (CÇG-4-9), zəif (1-3) dərəcədə ağır metallarla çirklənmişlər; 6) şiddətli və yüksək dərəcədə çirklənmə sahələri və onların müəyyən bir ərazidə çirklənərək əmələ gətirdiyi çirklənmə anomaliyaları adətən iri sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi sahələrdə (Keşlə və s.) nəqliyyat magistralları boyunca müəyyən edilmişdir.

Biokimyəvi tədqiqatlar nəticəsində şəhər ərazilərindəki zeytun ağaclarının budaqlarından götürülən nümunələrin külündə 20 ağır metal müəyyən edilmişdir. (Allahverdiyev R.A., Aslanov H.Q. 1992-ci il) Neftçilər, Əzizbəyov, Mətbuat, Tbilisi, Nobel prospektlərinin, Təbriz və Barinov küçələrinin, Bakı-Binə və Bakı-Hövsan avtomagistrallarının kənarlarında olan ağaclarda ağır metalların miqdarı daha yüksək olmuşdur. Xüsusilə bor, xrom, civə şəhər ərazisi üçün müəyyən edilmiş miqdardan 20-50 dəfə çox olmuşdur. Zeytun meyvələrində xrom, barium, titan, manqan, yod, mis, gümüş, molibden, fosfor, sink, bor müəyyən olunmuşdur ki, bunlardan yalnız xrom Bakı-Binə avtomagistralı boyu olan zeytunlarda fon normal miqdardan 3-4 dəfə çoxdur.

Sənaye müəssisələri yerləşən ərazilərin, onların ətraflarının və eləcə də avtomagistral boyu sahillərin müxtəlif qrup metallarla müxtəlif dərəcədə çirklənməsi nəticəsində aşağıdakılar müəyyən edilmişdir: 1) Bakı şəhəri ərazisində və onun ətrafında torpaqların və bitkilərin nikel, volfram, titan, xrom, manqan, kobalt, sink, stronsium, barium, palladium metalları ilə çirklənməsində neftçixarma, neftayırma və digər sənaye müəssisələrinin, nikel, kobalt, manqan, molibden, volfram, mis, sink, titan, xrom metalları ilə çirklənməsində qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin, civə, mərgümüş, azot və digər maddələrlə çirklənməsində avtonəqliyyatın təsiri olduqca böyükdür. 2) Energetika, tikinti

materialları, poliqrafiya, yüngül, aqrar və yerli yeyinti sənayesi sahələri, istehsalat və məişət zibilxanaları da torpaqların və bitkilərin çirklənməsinə xeyli təsir göstərir.

Göründüyü kimi sənaye müəssisələri və nəqliyyat vasitələrinin atmosfərə buraxdığı zərərli qazlar və çirkab sularının texnogen yükü torpaq qatı, bitki və suların üzərinə düşür ki, bu da öz növbəsində yeməklə, içməklə, nəfəs yolu ilə insan orqanizminə daxil olaraq müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

6. Torpaqların mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi rejimi

Torpaq – ətraf təbii mühitin mühüm komponenti və insanın mövcudluğunun əsasıdır. Hüquqi nöqtəyi nəzərdən torpaq (hər şeydən əvvəl onun üst, münbit qatı) təbiətin mühafizəsinin hüquqi obyekti, həmçinin şəhərlərin, sənayenin və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, nəqliyyatın və s. yerləşdirilməsi üçün torpaq səthi keyfiyyətdə, məkan-ərazi bazisi kimi baxıla bilər. Axırncı halda torpaq (torpaq sahəsi) müxtəlif hüquq növlərinin (mülkiyyət, istifadə və s.) obyektini kimi çıxış edir.

Torpaqların hüquqi rejimi ilk növbədə onların məqsədli təyinatı ilə şərtlənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinə uyğun olaraq ölkənin torpaqları məqsədli təyinatına görə 7 kateqoriyaya bölünür: kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar; yaşayış məntəqələrinin torpaqları; sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar; xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin torpaqları; meşə fondunun torpaqları; su fondunun torpaqları; ehtiyat fondunun torpaqları (Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi, maddə 5).

Birinci qrup torpaqları kənd təsərrüfatı üçün ayrılmış və ya bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş torpaqlar əmələ gətirir. Münbit kənd təsərrüfatı torpaqlarının iqtisadi əhəmiyyətini və ekoloji

qiymətini nəzərə alaraq, qanunvericilikdə onların istifadəsi və mühafizəsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulmuş, kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadənin üstünlüyü müəyyən edilmişdir. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar yalnız kənd təsərrüfat istehsalını aparmaqla bağlı olan müəyyən məqsədlər üçün subyektlərə verilir.

Bütün qalan kateqoriyaların torpaqlarının istifadəsi qeyri-kənd təsərrüfatı torpaq istifadəsinə aiddir. Onların hüquqi rejimi həmin obyektlərin üzərində yerləşdiyi torpaqların təyinatı və xarakteri ilə təyin edilir.

Yaşayış məntəqələrinin torpaqları dedikdə şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin torpaqları başa düşülür. Sonrakı kateqoriya sənaye müəssisələri və təşkilatlarının, nəqliyyatın, energetikanın və iqtisadiyyatın digər sahələrinin tutduğu torpaqlardır. Təbiəti mühafizə əhəmiyyətli torpaqlarda qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar və digər xüsusi mühafizə olunan təbiət kompleksləri və obyektləri yerləşir. Meşə və su fondunun torpaqları – meşələrlə və sututarlarla örtülmüş və ya örtülü olmasa da uyğun olaraq meşə və su təsərrüfatının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş torpaqlardır. Ehtiyat fondu torpaqlarının tərkibinə istifadə üçün heç kimə verilməyən torpaqlar daxildir.

Respublikamızda həyata keçirilən torpaq-aqrar islahatı nəticəsində torpağa bir neçə əsas mülkiyyət formaları – dövlət, bələdiyyə və xüsusi yaranmışdır. Torpaq sahələri ümumi mülkiyyət hüququ ilə bir neçə subyektə məxsus ola bilər. Qanunla həm ümumi pay mülkiyyətinin (paylara bölünməklə, məsələn, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin üzvlərinin öz torpaq payına mülkiyyət hüququ), həm də ümumi birgə mülkiyyətin (paylara bölünmədən, məsələn, ər ilə arvadın torpağa birgə mülkiyyəti) mövcudluğuna icazə verilir.

Torpaq qanunvericiliyi torpağa mülkiyyət hüququndan savayı, həm də digər əmlak hüququ növlərini – daimi və müvəqqəti istifadə, icarə, həmçinin servitut (məhdud istifadə hüququ) hüququnu nəzərdə tutur. Göstərilən hüquqların mahiyyəti mülkiyyət hüququna nisbətən daha da məhduddur və torpaq sahələrinə sərəncam vermək imkanını nəzərdə tutmur.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları torpaq sahələrini mülkiyyətə, istifadəyə, qanunla qadağan olunmamış hər hansı məqsəd üçün icarəyə götürə bilər.

Əvvəlki bölmələrdə baxılmış, təbiətdən istifadənin ödənişliliyi prinsipi torpağa münasibətdə torpaq vergisi, icarə haqqı və torpağın normativ qiymətləri formasında meydana çıxır.

Torpaq vergisini torpaq mülkiyyətçiləri və torpaq istifadəçiləri (torpağa görə icarə haqqını ödəyən icarəçilərdən başqa) ödəməlidir. Torpaqların normativ qiyməti onların mülki dövriyyədə iştirakını, yəni alqı-satqısını, girovunu və s. təmin etmək məqsədi ilə müəyyənləşdirilmiş torpaq sahələrinin dəyərini xarakterizə edir. Torpaqların normativ qiymətləri və torpaq vergisinin vergi tarifi dövlət tərəfindən tənzimlənir. İcarə haqqını icarə müqaviləsindəki tərəflər təyin edir (dövlət və bələdiyyə torpaqlarının icarəsi istisna olunmaqla).

Torpaqların istifadəsi prosesində bütün subyektlər torpağın mühafizəsi üzrə ekoloji tələbatlara riayət etməyə borcludur. Bu tələbatlar (mühafizə tədbirləri) torpaq qanunvericiliyində təsbit edilmişdir və toplu halında torpaqların hüquqi mühafizəsi anlayışını əmələ gətirir.

Torpaqların mühafizəsinin əsas hüquqi tədbirləri rekultivasiya və meliorasiyanın aparılması (yəni, müxtəlif aqrotexniki, kimyəvi, eroziyaya qarşı, hidrotexniki və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə torpaqların yaxşılaşdırılması), torpaqların səmərəli istifadəsi və mühafizəsi üzrə torpaq istifadəçilərinin öhdəlikləri, torpaqların çirklənməsinin normativlərinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Torpaqların münbitliyini yüksəltmək üzrə kənd təsərrüfatı torpaq istifadəçilərinin xüsusi öhdəliklərinin müəyyən edilməsi, qeyri-kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün onların götürülməsinin məhdudlaşdırılması yolu ilə kənd təsərrüfatı torpaqlarının mühafizəsi və s. mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Torpaqların mühafizəsi üzrə məcburi tədbirlərin yerinə yetirilməməsi, torpaq qanunvericiliyinin pozulması hüquqi məsuliyyətin baş verməsinə səbəb olur. Bu məsuliyyətin əsası olan torpaq hüquq pozuntularının iki növü ola bilər: mühafizə olunan təbiət obyekti

kimi torpağa dəymiş zərər zamanı yaranan pozuntu və torpaq əmlak hüququna və ya torpaq münasibətləri sahəsində idarəetmə qaydalarına qəsd edən zaman yaranan pozuntu. Göstərilən pozuntulara görə cinayət, inzibati, mulki-hüquqi, intizam, həmçinin torpaq-hüquqi məsuliyyəti tətbiq olunur.

Torpaq qanunvericiliyində məsuliyyət ölçüsü kimi torpaqların mühafizəsi və səmərəli istifadəsi qaydalarına, riayət etməməyə, məqsədli təyinatına uyğun olmayan istifadəyə və digər baş vermiş hüquq pozuntularına görə xüsusi sanksiya – torpaq hüququnun məcburi formada xitam edilməsi (torpaq sahəsinin müsadirəsi) nəzərdə tutulmuşdur.

7. Yerin təkinin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi rejimi

Yerin təki – yer qabığının yer səthindən və ya torpaq qatından, sututarların dibindən aşağıda yerləşən, öyrənilməsi və istifadəsi mümkün olan dərinlərdəki uzanan suxurlardan, mineral-xammal ehtiyatlarından, enerji daşıyıcılarından (neft, qaz və s.), təbii və suni boşluqlardan, geoloji və texnogen törəmələrdən ibarət hissəsidir (Yerin təki haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 1).

Azərbaycan Respublikasında yerin təki dövlət mülkiyyətidir və yalnız istifadəyə verilir. Qanunvericilikdə onların çoxcəhətli iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisi və onun kontinental şelfi hüddudlarında yerin təki sahələri həm istifadə olunan, həm də istifadə olunmayan hissələrdən ibarət dövlət yerin təki fondu kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Yerin təkindən istifadənin məqsədindən asılı olaraq yerin təkindən istifadə hüququnun bir neçə növü ayrılır.

Yerin təkinin istifadəçiləri mülkiyyətinin formasından asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı subyektləri, o cümlədən hüquqi şəxslər və başqa ölkələrin vətəndaşları ola bilərlər.

Yerin təkindən istifadə hüququnun obyektləri dağ ayırımları və geoloji ayırımlardır.

Yerin təkindən istifadə hüququ faydalı qazıntıların çıxarılması ilə bağlı olmayan yeraltı qurğuların tikintisi və istismarı, xüsusi mühafizə olunan geoloji obyektlərin yaradılması və digər məqsədlər üçün müddətsiz verilir. Qalan bütün hallarda yerin təkindən istifadə müddətlidir.

Yerin təkinin istifadəyə verilməsi dövlət lisenziyalaşdırma sistemə uyğun olaraq, yəni materialların hazırlanmasının informasiya, elmi-analitik, iqtisadi və hüquqi tərəfi də daxil olan lisenziya verilməsinin vahid qaydası və onların rəsmiləşdirilməsi ilə həyata keçirilir.

Beləliklə, yerin təkindən istifadə hüququnun meydana çıxmasına əsas, yerin təkinin mühafizəsi və istifadəsinin idarəçiliyi üzrə səlahiyyətli dövlət orqanlarının xüsusi icazəsi – lisenziya olub, aralarında əsas yeri tutduğu hüquqi faktların məcmuyu kimi mürəkkəb hüquqi tərkibdir.

Lisenziyanın verilməsi qaydası yerin təkindən istifadənin növündən asılı olub, qanunvericilikdə müfəssəl surətdə tənzimlənmişdir. Yerin təkinin istifadəyə verilməsi ümumi qayda üzrə icra hakimiyyəti orqanları və yerin təki fondu idarəçiliyi orqanlarının birgə qərarı ilə müsbəiqə və ya auksionların keçirilməsinin nəticələrinə görə qəbul edilir və həyata keçirilir. Bu qərar lisenziyanın verilməsi üçün əsasdır. Kontinental şelfdə yerin təkindən istifadə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı üzrə aparılır.

Yerin təkinin verilməsi qaydasına həmçinin çıxarılan faydalı qazıntıların növü də təsir edir. Qanunvericilik onların ümumi yayılmış (qum, gil, çınqıl, çay daşı və s.) və ümumi yayılmamış (neft, qaz, metal filizləri və s.) kimi ayırır.

Torpaq sahələrinin mülkiyyətçiləri və istifadəçiləri öz istəyindən asılı olaraq sərbəst və pulsuz (yəni lisenziya olmadan), qanunla müəyyən edilmiş tələbatlara uyğun olaraq öz torpaq sahələri hüdudunda ümumi yayılmış faydalı qazıntıların çıxarılmasını, həmçinin yeraltı qurğuların tikintisini həyata keçirə bilər.

Yerin təkinin hüquqi rejiminin ən mühüm elementi onların hüquqi mühafizəsidir. Təbii obyekt kimi yerin təkinin mühafizəsinin spesifikasiyi, faydalı qazıntı kimi belə təbii ehtiyatın bərpa olunmayan xarakteri

ilə şərtlənmişdir. Odur ki, yerin təkinin hüquqi mühafizəsi hər şeydən əvvəl onların daha tam geoloji öyrənilməsinin təmin edilməsinə və dəqiq qiymətləndirilməsinə, mineral xammalın itkisini istisna edən tam və kompleks çıxarılmasına, onların çirklənməsinin, su altında qalmasının və yanğının qarşısının alınmasına istiqamətlənmişdir.

Yerin təkinin səmərəli istifadəsi və mühafizəsi haqqında qanunun tələblərinin, həmçinin onların verilməsi qaydalarının yerinə yetirilməməsi, cinayət, inzibati, mülki-hüquqi və digər məsuliyyətin tətbiq edilə biləcəyi yerin təki pozuntusudur.

Yerin təki haqqında qanunvericiliyin pozuntusunun ən geniş yayılmış növü yerin təkindən özbaşına istifadə, yerin təkindən istifadə hüququna qanunsuz lisenziya verilməsi, faydalı qazıntılar yatımı sahəsində özbaşına tikinti, yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar olan işlərin aparılmasının təhlükəsizliyi üzrə normaların və yerin təkindən istifadə qaydalarının pozulması və s. Onlar adətən, inzibati məsuliyyətə cəlb olunmağa səbəb olur.

Əgər yerin təkinin mühafizəsi və istifadəsi qaydalarının pozulması böyük miqdarda zərərin vurulmasına gətirib çıxarsa, o zaman cinayət məsuliyyəti baş verə bilər.

Yerin təkinin ekoloji-hüquqi rejiminin pozuntusuna görə mülki-hüquqi məsuliyyət zərərin ödənilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin ümumi qaydalarına görə, həmçinin yerin təki pozuntusunun ayrı-ayrı növləri üçün zərərin hesablanması qaydaları və ölçüsünü müəyyən edən xüsusi normativ aktların normalarına görə tətbiq edilir. Zərərin ölçüsü yerin təki dövlət fondunun idarəçiliyi orqanları tərəfindən təyin edilir.

8.Meşələrin mühafizəsi və istifadəsinin hüquqi rejimi

Meşə dedikdə bioloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli və öz inkişafında bir-birinə təsir göstərən torpağın, suyun, ağac, kol və ot bitkilərinin, heyvanların, mikroorqanizmlərin və ətraf mühitin digər tərkib

hissələrinin vəhdəti anlaşılr (Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi, maddə 1).

Meşələr meşə təsərrüfatının aparılması üçün ayrılmış torpaqlar ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının meşə fondunu əmələ gətirir. Meşə qanunvericiliyinə uyğun olaraq meşə fondu torpaqlarının tərkibinə həm meşə, həm də qeyri-meşə torpaqları daxildir.

Bununla belə şəhər yaşayış məntəqələrinin torpaqlarında olan yaşıllıqlar, müdafiə torpaqlarında olan meşələr Azərbaycan Respublikasının meşə fonduna daxil edilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsində həmçinin, meşə kimi qəbul edilməyən, meşə fondundan və digər meşələrdən fərqli hüquqi rejimə malik olan ağac-kol bitkiləri anlayışı da ayrılmışdır. Bu bitkilərin istifadəsi, mühafizəsi, qorunması və bərpası sahəsində münasibətlər Azərbaycan Respublikasının mülki, bitki aləmi, torpaq, su və meşə Məcəllələrinin müvafiq müddəaları ilə tənzimlənir.

Meşə fondu və müdafiə torpaqlarında olan meşələr dövlət mülkiyyətində olub, onlardan istifadə meşə qanunvericiliyinə uyğun olan məqsədlərlə və üsullarla həyata keçirilə bilər. Bu isə o deməkdir ki, bizim ölkəmizdə meşələr mülki dövriyyədən çıxarılmışdır və onlarla hər hansı əməliyyat aparmağa icazə verilmir. Xüsusi mülkiyyətin obyektı, uyğun olaraq mülki-hüquqi əməliyyatın predmeti yalnız, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan xüsusi torpaq sahələri kimi ağac-kol bitkiləri ola bilər.

Meşələrin sərvətini qorumaq və səmərəli istifadə etmək, meşə təsərrüfatını ayrılmış qaydada aparmaq məqsədi ilə dünyanın meşə fondları qruplara və mühafizə kateqoriyalarına bölünürlər. Belə təsərrüfat üçün əsas kimi meşələrin iqtisadi, ekoloji və sosial əhəmiyyətini, onların yerləşdiyi yeri və yerinə yetirdiyi funksiyanı göstərmək olar. Meşələrin müəyyən qruplara məxsusluğu onların hüquqi rejiminin xüsusiyyətlərini şərtləndirir.

Birinci qrupa aid olan meşələrin əsas təyinatı təbiəti mühafizə, ekoloji və digər mühafizə funksiyalarını yerinə yetirmək, həmçinin xüsusi mühafizə olunan ərazilərin meşələridir. İqtisadi və ekoloji əhəmiyyətinə, yerləşməsinə və yerinə yetirdiyi funksiyalara görə

ölkəmizin meşə fondu bu qrupa daxildir. Onlar özü də 7 qoruyucu kateqoriyaya bölünür:

- 1) qoruq meşələri;
- 2) kurort meşələri;
- 3) xüsusi qiymətli meşə massivləri;
- 4) şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin ətrafındakı yaşıllıq zonalarının meşələri;
- 5) yabanı meyvə meşələri;
- 6) dövlət qoruyucu meşə zolaqları;
- 7) sair meşələr.

İkinci qrupun meşələri yüksək sıxlıqlı əhaliyə və inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinə malik olan regionlarda yerləşir. Onların qorunması üçün meşədən istifadə rejimində məhdudiyyət müəyyən edilir.

Üçüncü qrup meşələr iqtisadiyyatın ağaca olan tələbatını fasiləsiz ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlar mənimsənilmiş və ehtiyat meşələrə ayrılırlar.

Meşələrdən istifadə hüququnun subyektləri vətəndaşlar və hüquqi şəxslər, obyektləri isə – qanunla müəyyən olunmuş qaydada istifadəyə verilmiş meşə fondunun və digər meşələrin ayrılmış sahələridir.

Meşələrdən istifadə hüququ müxtəlif subyektlərə verilir və öz hüquqi mahiyyətinə görə bir-birindən fərqlənilirlər. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi onların aşağıdakı növlərini ayırır: icarə, konsessiya, pulsuz istifadə, qısamüddətli istifadə və servitutlar.

Qanunla, yuxarıda göstərilən hüquqların hər növü üçün onların meydana çıxmasına müəyyən əsas mövcuddur. Meşələrdən istifadə hüququnun əldə edilməsi və həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri həmçinin, meşələrdən istifadənin məqsədi ilə təyin edilir. Bunlardan asılı olaraq meşələrdən istifadə müəyyən növlərə ayrılır.

Digər təbii ehtiyatlardan istifadədə olduğu kimi meşədən istifadəyə də yalnız səlahiyyətli dövlət orqanlarının verdiyi icazə sənədləri olduğu zaman yol verilir. Belə sənəd kimi meşə qanunvericiliyi

meşə təsərrüfatı orqanlarının tərtib etdiyi meşəqırma bileti (order) və meşə biletini nəzərdə tutur.

Onların verilməsi üçün əsas icarə müqavilələri, konsessiya, meşələrdən pulsuz istifadə, həmçinin meşə auksion protokolu və ya icra hakimiyyəti orqanlarının qərarı ola bilər.

Meşələrdən istifadə hüququ müddətsiz və müddətli ola bilər. Meşələrdən müddətli istifadə hüququ özü də qısamüddətli (1 ilə qədər) və uzunmüddətli (1 ildən 10 ilə qədər) kimi iki yerə ayrılır. Bir ildən qırx doqquz ilə qədər müddətə meşələrdən pulsuz istifadə, konsessiya və icarə müqavilələri bağlanır.

Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsində meşə servitutu anlayışı da mövcuddur ki, bu zaman müəyyən məqsədlər üçün meşələrdən məhdud istifadə hüququ anlaşılır. Meşə servitutları ictimai və xüsusi ola bilər. İctimai servitut meşə fondu ərazilərində idman, turist və mədəni-sağlamlıq tədbirlərində iştirak etmək, həmçinin gö-bələk, giləmeyvə və digər qidalı meşə ehtiyatlarını yığmaq, meşələrdə vətəndaşlar üçün sərbəst və pulsuz olmaq imkanı olub, qanunda təsbit olunduğu kimi meşələrdən ümumi istifadə hüququdur.

Meşələrin istifadəsi onların mühafizəsindən ayrılmazdır. Meşə qanunvericiliyi meşələrin səmərəli istifadəsi və artırılmasının təşkilinə, onların çirklənmədən, aşınmadan və məhv edilməkdən mühafizəyə istiqamətlənmiş geniş tədbirlər kompleksini nəzərdə tutur. Meşələrin hüquqi mühafizəsi tərkibinə daxil olan ekoloji tələblər və tədbirlər meşə istifadəçilərinin bütün subyektlərinə ünvanlanmışdır: meşə təsərrüfatını aparan təşkilatlara, meşə istifadəçilərinə, həmçinin o müəssisələrə və idarələrə ki, onların fəaliyyəti meşələrin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir.

Meşələrin mühafizəsi və səmərəli istifadəsi hesablanmış meşə-qırılmasının müəyyən edilməsini nəzərdə tutan meşələrdən aşınmasız istifadə prinsipinə, həmçinin aparılması öhdəliyi həm meşə təsərrüfatı təşkilatçılarının, həm də meşə istifadəçilərinin üzərinə qoyulmuş meşələrin artırılması və becərilməsinə əsaslanmışdır.

Meşələrin mühafizəsi və səmərəli istifadəsi üzrə qanunla müəyyən edilmiş tələblərin pozuntusuna görə cinayət, inzibati, mülki

hüquqi və digər məsuliyyət növləri nəzərdə tutulmuşdur.

İnzibati məsuliyyət Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsi və Meşə Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə uyğun olaraq tətbiq edilir.

Bir sıra meşə pozuntuları – meşələrin zərərli maddələrlə çirklənməsi, odla ehtiyatsız davranmaq və yanğın nəticəsində meşələrin məhv edilməsi, ağacların qanunsuz qırılması – dəymiş ziyanın ölçüsündən və ya hüquqa zidd hərəkətin təkrarlanmasından asılı olaraq inzibati və ya cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Adətən, meşə hüquq pozuntusuna görə dəymiş zərərin ödənilməsi forması olan mülki hüquqi məsuliyyət, ölçüsü xüsusi normativ aktlarla təyin edilən taks (qanunsuz əldə edilmiş məhsul vahidində, meşə bitkilərinin zədələnməsi və ya məhv edilməsinə görə şərti pul məbləği) və ya cərimə növündə tətbiq edilir.

9. Suların mühafizəsi və istifadəsinin hüquqi rejimi

“Su” dedikdə, qurunun sahəsinə toplanmış, onun relyefi formasında və ya yerin təkində sərhədlərinə, həcminə və su rejiminin əlamətlərinə malik olan su obyektləri başa düşülür. Su, ətraf mühitdə olan kimyəvi element kimi hüquqi tənzimləmə obyektidir (AR Su Məcəlləsi, maddə 1).

Təbiətdə yerləşməsinə, fiziki-coğrafi, inzibati-ərazi xüsusiyyətlərinə və digər əlamətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının su fondu yerüstü, yeraltı, sərhəd su obyektlərindən və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsindən ibarətdir və o, dövlətin mülkiyyətidir. Bununla yanaşı su qanunvericiliyi su obyektlərinə mülkiyyətin digər formalarını da nəzərdə tutur.

Bələdiyyə mülkiyyətində və vətəndaşların və ya hüquqi şəxslərin mülkiyyətində ayrılmış su obyektləri, yəni qapalı sututarların olmasına qanunla icazə verilir.

Su obyektlərinin mülkiyyətçisi olmayan şəxslərə bu obyektlər, istifadə hüququnda və ya su servitutu ilə verilir.

Su servitutu (su obyektlərindən məhdud istifadə hüququ) ictimai və xüsusi olur. İctimai su servitutu əslində, sudan istifadə hüququdur. O, göstərir ki, bütün vətəndaşlar ümumi istifadəli su obyektlərindən (çimmək üçün, içmək və məişət məqsədləri üçün suyun yığılması, heyvanların suvarılması, kiçik ölçülü gəmilərdə üzmək və s.) sərbəst və pulsuz şəkildə istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Su obyektlərindən və ya onun bir hissəsindən istifadə hüququ həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə məxsus ola bilər.

Su obyektləri istifadəyə müəyyən müddətə verilir: üç ilə qədər – qısamüddətli istifadə zamanı və üç ildən iyirmi beş ilə qədər – uzunmüddətli istifadə zamanı olur.

Su obyektlərinin istifadəyə verilməsinə münasibətdə subyektlərin konkret hüquq və öhdəliklərinin həcmi və xarakteri onların həyata keçirdiyi sudan istifadənin növü ilə təyin edilir. Su qanunvericiliyində sudan istifadəni bir neçə səbəbə görə təsnifləşdirirlər.

Suyun vəziyyətinə təsir edən xüsusi qurğu, texniki vasitə və avadanlıq tətbiq etmədən su obyektlərinin istifadəsi sudan ümumi istifadə hesab olunur. Su obyektlərinin istifadə məqsədindən asılı olaraq onun çoxlu növləri (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, energetika və s.) ayrılmışdır ki, qanunda onların əksəriyyətinin adı göstərilmişdir. Onların arasında su qanunvericiliyi tərəfindən üstünlüyü təmin olunan, içməli və təsərrüfat-məişət su təchizatı xüsusi yer tutur.

Sudan istifadənin verilməsi şərtinə görə: kompleks; ayrılmış və xüsusi ola bilər. Sudan istifadənin kompleks xarakteri daha üstündür: Bir su obyektini müxtəlif məqsədlər üçün eyni zamanda bir neçə subyekt tərəfindən istifadə olunur. Sudan xüsusi istifadə müdafiə, enerji sistemi və nəqliyyatın tələbatı, həmçinin dövlətin və bələdiyyənin ehtiyaclarını təmin etmək üçün həyata keçirilir.

Baxılan təsnifat çox mühüm hüquqi əhəmiyyətə malikdir, belə ki, sudan istifadənin ayrı-ayrı növləri öz hüquqi rejiminə görə, xüsusən də su obyektlərinin istifadəyə verilməsi qaydasına görə fərqlənilir.

Su obyektlərinin verilməsinin ümumi qaydası su fondu idarəçiliyi üzrə səlahiyyətli dövlət orqanlarının verdiyi xüsusi icazəyə (lisen-

ziya) əsaslanır. Lisenziya ilə yanaşı qanunvericilik su obyektlərindən istifadəyə mütləq müqavilə bağlanmasını da nəzərdə tutur. Sudan istifadəçilər verilmiş lisenziyaya uyğun olaraq onu icra hakimiyyəti orqanları ilə bağlayırlar. Müqavilə su fondu dövlət idarəçiliyinin xüsusi səlahiyyətli orqanlarında qeydiyyatdan keçdiyi andan hüquqi qüvvəyə minir. Su qanunvericiliyi su obyektlərindən istifadə üzrə müqavilələrin bir neçə növünü nəzərdə tutur.

Suların hüquqi rejimi üçün xarakterik cəhət müxtəlif zərərli təsirlərdən onların mühafizəsinin hərtərəfli tənzimlənməsidir. Suların hüquqi mühafizəsinin tərkibinə onların çirklənməsinin, zibillənməsinin və aşınmasının qarşısını almağa yönəlmiş bir sıra tədbirlər daxildir. Su qanunvericiliyində su obyektlərinin çirklənməsi – suların keyfiyyətini pisləşdirən, su obyektlərinin səthinə, dibinə və ətrafına mənfi təsir edən zərərli maddələrin tökülməsi və ya axıdılması; su obyektlərinin zibillənməsi – su obyektlərindən istifadəni çətinləşdirən əşyaların, bərk maddə hissəciklərini müxtəlif çeşidli texnogen mənşəli və məişət tullantılarının tökülməsi; suların aşınması isə – onların həcmnin durmadan azalması kimi başa düşülür.

Əhalinin təhlükəsizliyinin və sağlamlığının təmin edilməsi, suların mühafizəsi məqsədilə suda çirkləndirici maddələrin miqdarı normativləri – onların mümkün icazə verilən qatılığı (MİQ) müəyyən edilir. Çirkab suların atılmasına, çirkləndirici maddələrin mümkün icazə verilən tullantısı (MİT) normativlərinin müəssisələr və digər çirkləndirici mənbələr üçün nəzərdə tutulmuş miqdarına riayət olunması şərti ilə və səlahiyyətli dövlət orqanlarının xüsusi icazəsi (lisenziya) olduğu zaman yol verilir.

Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsində su obyektlərinə istehsalat, məişət və digər tullantıların atılmasına icazə verilmir.

Yuxarıda baxılan ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün təmizləyici qurğusu olmadan istehsalat obyektlərinin ləyihələndirilməsi, tikilməsi, istismara verilməsi və istismarı qanunla qadağan edilir.

Tullantisız texnologiyalardan istifadə edilməsi, xüsusən də texniki su təchizatının qapalı sisteminin tətbiq edilməsi suların müha-

fizəsinin perspektivli istiqamətidir. Suların mühafizəsi və səmərəli istifadəsinin tənzimlənməsi həmçinin, sudan istifadə limitlərinin müəyyən edilməsinin köməyi ilə həyata keçirilir (suyun götürülməsinin mümkün icazə verilən həcmi).

Su obyektlərinin normal vəziyyətini saxlamaq üçün məhdudlaşdırıcı rejimli təbiətdən istifadə su mühafizə zonaları müəyyən edilir.

Su qanunvericiliyində həmçinin, su yığılmasının, sututarların, zirvələrin buz örtüyünün mühafizəsinə, ağac axıdılmasının istehsalına, dəniz və çay nəqliyyat vasitələrinin istismarına, içməli su təchizatı mənbələrinin müdafiəsinə və s. aid olan ekoloji tələblər nəzərdə tutulmuşdur.

Göstərilən ekoloji tələblərin pozulması cinayət, inzibati, mülki-hüquqi və digər məsuliyyətlə nəticələnir.

İnzibati məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsində suların çirklənməsi və zibillənməsi, su obyektlərindən özbaşına istifadə, təmizləyici qurğuları olmadan istehsalat obyektlərinin istismara verilməsi və digər su pozuntularına görə müvafiq maddələrdə nəzərdə tutulmuşdur.

Suların mühafizəsi sahəsində daha təhlükəli fəaliyyətə görə cinayət məsuliyyəti Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə görə baş verə bilər.

Su obyektlərinə zərər vurmuş vətəndaşlar və hüquqi şəxslər cinayət və ya inzibati məsuliyyətə cəlb edilməklə yanaşı, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan dəymiş zərərin hesablanması xüsusi metodikasına uyğun olaraq, onlar olmadıqda isə mülki qanunvericiliyin ümumi qaydaları üzrə su obyektlərinin bərpasına çəkilmiş faktiki xərcə görə onu ödəməyə borcludurlar.

10. Heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi rejimi

Heyvanlar aləmi hüquqi tənzimləmənin obyektı kimi – Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) ölkəmizə mənsub olan bölməsində, quruda, suda, torpaqda və havada təbii olaraq sərbəst, yarımşərbəst və qeyri-sərbəst şəraitdə daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan vəhşi heyvan növlərinin kəmiyyət məcmusudur (Heyvanlar aləmi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 1).

Ev heyvanları, həmçinin qapalı şəraitdə saxlanılan vəhşi heyvanlar (zooparkda, akvariumda və s.) ətraf mühit haqqında qanunvericiliyə əsasən heyvanlar aləminin obyektı olmadığı üçün ekoloji yox, aqrar, mülki və digər qanunvericiliklə tənzimlənir.

Beləliklə, heyvanlar aləmi anlayışı bütün canlı orqanizmləri əhatə etməsə də, kifayət qədər geniş anlayışdır. Belə ki, təkcə iqtisadi münasibətdə onların ən qiymətli hissəsini – ovçuluq və balıqçılıq obyektlərini (vəhşi heyvanlar, quşlar və balıqlar) yox, həm də faunanın bir çox digər nümayəndələrini (sürünənlər, suda-quruda yaşayanlar, həşəratlar və s.) əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasında heyvanlar aləmi – dövlət mülkiyyətidir. Odur ki, təbii mühitdə yaşayan vəhşi heyvanlar hər hansı mülki-hüquqi əməliyyatın predmeti ola bilməz. Lakin, yaşadıkları təbii mühitdən götürülmüş heyvanlar xüsusi, bələdiyyə və digər mülkiyyətdə də ola bilərlər. Dövlət öz səlahiyyətli orqanlarının şəxsinə müxtəlif subyektlərə – həm azərbaycanlı, həm də əcnəbi olan fiziki və hüquqi şəxslərə heyvanlar aləmini istifadəyə verə bilər.

Heyvanlar aləmindən istifadə hüququnun meydana çıxmasına əsas heyvanlar aləmi obyektlərinin istifadəsinin tənzimlənməsi və nəzarəti, mühafizəsi üzrə səlahiyyətli dövlət orqanlarının verdiyi lisenziya – xüsusi icazədir.

Hüquqi şəxslərə heyvanlar aləminin obyektləri uzunmüddətli lisenziya əsasında verilir. Bu lisenziya konkret ərazinin və ya akvato-

riyanın sərhədlərində və müəyyən müddət ərzində, heyvanlar aləminin istifadəsi ilə bağlı olan, təsərrüfat və digər fəaliyyəti həyata keçirmək hüququ verir. Lisenziya Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və ya icra hakimiyyəti orqanlarının qərarına uyğun olaraq verilir.

İstifadəçi həmçinin, müvafiq ərazinin icra hakimiyyəti orqanları ilə heyvanlar aləmindən istifadə üçün lazım olan ərazinin (akvatorianın) istifadəyə verilməsi haqqında müqavilə bağlamalıdır. Bir neçə iddiaçı olduqda müsabiqə aparıla bilər.

Vətəndaşlara heyvanlar aləminin obyektləri, onların ərizəsinə görə, istifadə yeri, müddəti, növləri və miqdarı göstərilməklə, heyvanlardan birdəfəlik istifadəyə hüquq verən, heyvanlar aləminin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində xüsusi səlahiyyətli orqanların və ya heyvanlar aləminin istifadəçilərinin müəyyən etdikləri limit çərçivəsində, birdəfəlik adlı lisenziya əsasında qısamüddətli istifadəyə verilir.

Heyvanlar aləminin istifadəsinin hüquqi rejiminin xarakterində ovçuluğun və balıqçılığın hüquqi cəhətdən qanuniləşdirilməsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sənaye ovçuluğu ov məhsullarının (dəri, xəz, ət və s.) tədarükü məqsədi ilə heyvanların vurulmasını (tutulmasını) müqavilə və ya naryad əsasında həyata keçirən ovçuların əsasən peşəkar fəaliyyətini göstərir.

İdman və ya həvəskar ov hüququna qanunla müəyyən edilmiş şəraitdə 18 yaşına çatmış vətəndaşlar malikdirlər. Ov etmək hüququnu təsdiq edən sənədlər ovçuluq bileti, putyovka və lisenziyadır.

Heyvanlar aləmi haqqında qanunvericilik təkcə heyvanlar aləminin səmərəli istifadəsinin şərtlərini və qaydalarını müəyyən etmir, həm də onun mühafizəsinin xüsusi qaydalarını nəzərdə tutur. Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsi anlayışını əmələ gətirən, qanunla müəyyənləşdirilmiş tədbirlər sistemi bir neçə əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir.

Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsi bilavasitə həm heyvanların özlərinin və onların populyasiyalarının, həm də yaşadığı mühitin qorunmasını və aparılmasını təmin etməyə xidmət edir. Azərbaycan

Respublikasının Qırmızı Kitabına düşmüş nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvan növləri xüsusi mühafizə olunur.

Qanunvericilikdə həmçinin heyvanlar aləminin mühafizəsi və səmərəli istifadəsi üzrə ekoloji tələblərin pozulmasına görə – cinayət, inzibati, mülki-hüquqi və digər hüquqi məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur.

Bu sahədə baş verə bilən hüquq pozuntularının siyahısı Azərbaycan Respublikasının “Heyvanlar aləmi haqqında” Qanununun müvafiq maddəsində (maddə 53) verilmişdir. Onların içərisində ən çox rast gəlinənlər qanunsuz ov və balıqların qanunsuz tutulması; heyvanların yaşayış yerlərinin, çoxalması şəraitinin və miqrasiyası yollarının mühafizə qaydalarının pozulması; heyvanlar aləminin zooloji kolleksiyaları yaradılması, istifadəsi və dövlət uçotuna alınması, onlarla ticarət, habelə Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi, onun hüdudlarından kənara göndərilməsi qaydalarının pozulması; “Qırmızı Kitab”a düşmüş heyvanların məhv edilməsidir.

Heyvanlar aləminə dəymiş zərər qanunla xüsusi olaraq müəyyən edilmiş taksa müvafiq şəkildə – ölçüsündən və yaşından asılı olmadan hər hansı bir müəyyən heyvan növünə görə pul məbləği formasında, onlar olmadıqda isə – zərərin ödənilməsi haqqında mülki qanunvericiliyin ümumi normalarına görə ödənilir.

11. Atmosfer havasının hüquqi mühafizəsi

Qanunvericilik atmosfer havasına görə mülkiyyət münasibətlərini və ya onun iqtisadi istifadəsi prosesini tənzimləmir, belə ki, öz təbii xüsusiyyətlərinə görə atmosfer havası hər hansı şəxs tərəfindən mənimsəmə obyektinə ola bilməz. Ekologiya hüququ isə yalnız onun zərərli təsirlərdən mühafizəsini təmin edir ki, bu da öz əksini “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (22 iyun 2001-ci il) tapmışdır.

Hüquqi mühafizə obyektı atmosfer havası, yəni xarici, açıq mühitdə olan havadır. İstehsalat, inzibati və digər binalarda olan hava işə əmək, sanitariya, mülki, mənzil və digər qanunvericilik sahələrinin normaları ilə tənzimlənir.

Atmosfer havasının hüquqi mühafizəsinin özünəməxsusluğu odur ki, ona atmosfer havasının vəziyyətinə təsir edən (məşələrin, suların) digər təbii obyektlərin mühafizəsi vasitəsilə, həmçinin atmosfərə təsərrüfat fəaliyyətinin təsirinin tənzimlənməsi yolu ilə nail olunur. Bu ətraf təbii mühit və insanların sağlamlığı üçün əlverişli atmosfer havasının təmiz saxlanması və onun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, çirklənməsinin qarşısını almağa yönəlmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Qanunda təsbit olunmuş bu tədbirlər hüquqi xarakter alır.

Atmosfer havasına zərərli təsirin mənbələri stasionar və ya hərəkətdə ola bilər ki, bu da onların fəaliyyəti prosesində atmosfer havasının mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərini şərtləndirir.

Atmosfer havasının mühafizəsinin əsas üsulu çirkləndirici maddələrin tullanmasını və zərərli fiziki təsirlərin (küy, silkələnmə, elektromaqnit sahəsi, radiasiya və s.) səviyyəsinin azalmasını nəzərdə tutur.

Atmosfer havasının vəziyyətini və keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün zərərli fiziki təsirlərin səviyyəsinin icazə verilən həddinin və çirkləndirici kimyəvi maddələrin qatılığının icazə verilən həddinin normativləri nəzərdə tutulur. Bu normativləri nəzərə almaqla çirkləndirici maddələrin tullanmasının icazə verilən həddi müəyyənləşdirilir. Tullantıların icazə verilən həddi noormativləri müəssisələr və digər stasionar çirkləndirici mənbələr üçün (onlar göstərilən normativlərə riayət etməklə və səlahiyyətli dövlət orqanlarının verdiyi xüsusi icazəyə malik olduğu zaman atmosfer havasına tullanmaları həyata keçirmək hüququna malikdirlər), həmçinin müxtəlif nəqliyyat vasitələri üçün məcburidir. Axırncı halda tullantıların icazə verilən həddi normativləri həm avtomobillərin, təyyarələrin, gəmilərin və digər nəqliyyat vasitələrinin hazırlanması prosesində, həm də onların istismarı zamanı yerinə yetirilməlidir.

Atmosfer havasının mühafizəsi üzrə mühüm ekoloji tələblərdə fəaliyyətdə olan və yenidən istismara verilən istehsal obyektlərinin təmizləyici qurğular ilə təmin edilməsinin vacibliyi haqqında qanunvericilik normaları nəzərdə tutulmuşdur.

Atmosfer havasının hüquqi mühafizəsinin yuxarıda baxılan tədbirləri yaşayış məntəqələrinin layihələşdirilməsi və inşası, kimyəvi maddələrin, yeni texnologiyaların, materialların və s. tətbiqi üzrə ekoloji qaydaların müəyyən edilməsilə yanaşı atmosfer havasının hüquqi mühafizəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Qanunvericilikdə ekoloji təhlükəli dəyişikliklərdən Yerin ozon qatının mühafizəsi üçün xüsusi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur (maddə 19).

Atmosfer havasının mühafizəsinin ən mühüm vasitələrindən biri atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə dəymiş zərəri ödəməyə borcludur. Belə ki, atmosferin çirkəlməsi nəticəsində zərər digər obyektlərə – təbii mühitə, xalq təsərrüfatına, insanların sağlamlığına dəyir, onların ölçüsü isə təbii obyektlərin bərpasına, tibbi xidmət üçün dərmana və sosial sığortaya çəkilmiş xərcləri və s. nəzərə almaqla xüsusi metodika üzrə hesablanır (maddə 22).

12. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərinin hüquqi rejim

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında AR-sı Qanununa görə “xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri xüsusi ekoloji, elmi, mədəni estetik, sanitar-sağlamlaşdırma əhəmiyyəti daşıyan təbiət komplekslərindən və obyektlərindən, “Qırmızı kitab”a salınmış heyvan və bitki növlərinin yayıldığı yerlərdən ibarət olan, təsərrüfat istismarından tamamilə və ya müvəqqəti çıxarılan torpaq və su məkanı (akvatoriya) hissələridir”. Xüsusi mühafizə olunan əraziləri 3 növə bölmək olar:

1. İnzibati;

2. Tarixi-mədəni;

3. Təbii.

Təbii ərazilərə aşağıdakılar daxildir (sxem 14).

Sxem 14

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri təbiətin rəngarəngliyini qorumaq, ekoloji tarazlığı saxlamaq və biosfer monitorinqini təşkil etmək üçün vahid sistem əmələ gətirir.

Mövcud qanunvericiliyə görə, dövlət təbii qoruqlarının iki əhəmiyyəti vardır (Əsas Qanun, maddə 61):

1) Təsərrüfat dövriyyəindən çıxarılmış, ekoloji, elmi, maarifləndirici və təbiətdoruyucu əhəmiyyəti olan təbii kompleks kimi;

2) Təbiət proseslərinin və hadisələrinin təbii gedişini öyrənmək və saxlamaq məqsədilə yaradılmış elmi-tədqiqat idarəsi kimi.

Qoruqların birinci əhəmiyyəti ilkin əsas sayılır. Təbii qoruq, hər şeydən öncə, təsərrüfat dövriyyəindən çıxarılmış təbii kompleksdir.

Ən vacib xüsusiyyəti onun ekoloji olmasıdır. Təbii kompleks dedikdə, bir və ya bir neçə öz ilkin təbii xüsusiyyətlərini qoruyan ekoloji sistemlər başa düşülür. Çünkü bu və ya başqa dərəcədə dəyişikliyə uğramış ərazi, təbii etalon sayıla bilməz.

Coğrafi cəhətdən təbii komplekslər iki cür ola bilər:

- 1) Tipik landşaft;
- 2) Nadir landşaft.

Bioloji əlamətlərinə görə, qoruqlar nadir və itməkdə olan flora, fauna nümunələrinin qorunması, bitki və heyvanlar aləminin genetik fondunun saxlanması, müxtəlif növ bitki və heyvanlar aləminin qorunması üçün yaradıla bilər. Dövlət qoruqlarının yaradılmasında əsas amil insandır.

Dövlət elmi-tədqiqat idarəsi kimi qoruqlar 3 əsas tapşırığı icra edirlər:

- 1) mühafizə;
- 2) elmi;
- 3) mədəni-maarifləndirici.

Mühafizə dedikdə, qorunan təbii ərazilərdə bioloji növ müxtəlifliyi və təbii vəziyyətin qorunması başa düşülməlidir.

Elmi tapşırıq isə, ekoloji monitorinqin aparılması, təbiət səlnaməsinin yazılması, qoruq işləri üzrə tematik elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Mədəni-maarifləndirici işlər isə elmi biliklərin təbliğatı, ekskursiyaların təşkil olunması və aparılması və s.-dir. Bəzi qoruqlarda isə heyvanların nəsilartırma işləri də aparılır.

Dövlət qoruqlarının yaradılması 2 mərhələdə həyata keçirilir:

- 1) ekoloji-hüquqi;
- 2) torpaq-hüquqi.

Birinci mərhələdə qoruğun yaradılmasının ekoloji cəhətdən vacibliyi əsaslandırılmalıdır. Bu zaman ekoloji, coğrafi və bioloji istiqamətlərin əlamətləri önə çəkilir. Qoruqlar E və TSN-nin təqdimatı üzrə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının tövsiyəsi əsasında, əlaqədar təşkilatların razılığı ilə yaradılır.

İkinci mərhələdə torpaq-hüquqi məsələləri, yəni qoruqlar üçün torpaqların alınıb, verilməsidir.

Dövlət yasaqlığı, təbiət abidəsi və ya milli park yaradılarkən, ərazidəki torpaq öz sahiblərindən və istifadəçilərindən alınmadan həyata keçirilə bilər. Bu zaman həmin ərazidə olan müəssisə, idarə və təşkilatlar müəyyən olunmuş rejimə ciddi əməl etməlidirlər.

Dövlət qoruqları yaradılarkən, torpaqlar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət tərəfindən götürülür. Torpağın alınması nəticəsində dəymiş ziyan, onların sahiblərinə qanunvericiliyə uyğun şəkildə ödənilir.

Dövlət Qoruqlarının hüquqi rejiminin əsas xüsusiyyəti, təbii kompleksin bütünlükdə təsərrüfat dövriyyəsindən çıxarılmasıdır. Eyni zamanda qoruq ərazilərinə hər hansı təsir cəhdi yolverilməzdir. Düzdür, təbiəti mühafizə haqqındakı əsas qanunda, qoruq ərazilərində yolverilməz hərəkətlərin tərkibi barədə konkret heç bir şey göstərilməyib.

Dövlət qoruqları bütün komponentləri ilə birlikdə ərazinin landşaft üçün tipik və nadir olan təbii vəziyyətin saxlanması, təbiətdə baş verən proses və hadisələrin təbii axarlarının öyrənilməsi və təbiəti mühafizənin elmi əsaslarının hazırlanması məqsədilə yaradılır. Torpaqların, yeraltı sərvətlərin, su hövzələrinin və onların hüdudlarında yerləşən təbii obyektlərin toxunulmaz sahələri təsərrüfat məqsədilə istifadəçilərdən bütünlüklə alınır və dövlət qoruqlarına müddətsiz istifadə üçün verilir.

Xüsusi elmi, mədəni, estetik və ya sağlamlıq əhəmiyyətinə malik olan nadir (və ya əksinə, tipik və səciyyəvi olan) təbii obyektlərə dövlət təbiət abidələri statusu verilir.

Milli təbii parklar təbii və mədəni landşaftların əlverişli uyğunlaşması nəticəsində xüsusi estetik, tarixi və ekoloji qiymətə malik olan təbii kompleksləri qorumaq üçün yaradılır. Xüsusi estetik əhəmiyyətli milli parkın yaradılması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə Bakı şəhərindəki dənizkənarı bulvara Milli park statusu verildi. Belə təbii ərazilər əhəlinin sağlamlığının bərpası, elmi-mədəni idrak məqsədləri üçün istifa-

də olunur. Milli parkın ərazisinə başqa torpaq istifadəçilərinin torpaq əraziləri və su sahələri daxil ola bilər. Bu halda onlar hüquqi cəhətdən təsərrüfat dövriyyəindən çıxarılmır və ya bir hissəsi çıxarılır.

Hazırda, Azərbaycan Respublikasında 14 dövlət qoruğu vardır ki, onlar da 191,2 min ha ərazini əhatə edir (cədvəl 1):

illər	Qoruqlar		Yasaqlıqlar		Dövlət ov təsərrüfatları	
	sayı	Sahəsi min ha.	Sayı	Sahəsi min ha.	sayı	Sahəsi min ha.
1940	2	112,2	1	17,9	-	-
1960	3	124,8	3	29,0	2	45,7
1970	7	162,1	15	249,9	2	45,7
1980	10	171,5	16	260,6	2	45,7
1999	14(12)	191,2 (190,2)	18	266,1	2	45,7

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərinin ərazi şəbəkəsinin inkişafı cədvəli.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda 2 dövlət qoruğu (Bəsitçay – sahəsi 107 ha; Qaragöl – sahəsi 240 ha) və bir neçə yasaqlıq (Şuşa ərazisində), habelə dövlət təbiət abidələri (Kəlbəcər, Laçın və s. ərazilərdə) işğal altındadır.

Mövcud qanunvericiliyə görə qoruqlar, milli parklar, nəbatət bağları və dendroparklar torpaq vergisini ödəməkdən azaddırlar.

Qoruqlar heyvan və bitkilərin genetik müxtəlifliyinin saxlanma formasının ən ciddi və ən səmərəlisidir.

Qoruqlarda aparılan elmi tədqiqatlar və praktiki işlər qidalanma mühitinin dağıdılması və ya məhv edilməsi nəticəsində, yaxın keçmişdə yaşaması təhlükə altında olan çoxlu qiymətli, nadir bitki və

heyvan növlərinin saxlanılmasına kömək etmişlər. Məsələn, respublikada ceyran, turac, şümşad, qara cöhrə və başqa çoxlu növlər məhz qoruqların sayəsində mühafizə oluna bilmişdir.

Qoruqların elmi fəaliyyətinin digər bir istiqaməti bütün qanun pozuntularının analizi və qeyd edilməsidir. Məhz bu yolla cəmiyyət və təbii mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməsinin hüquqi normaları müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanda sərbəst biosfer qoruqları olmasa da, Qızılağac, Pirqulu və Zaqatala qoruqlarının bazasında ekoloji monitorinq şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Məhz bu qoruqların hesabına torpağın, bitki örtüyünün, təbii suların, heyvanlar aləminin xüsusiyyətlərinin iqtisadi regionlarda aparılan təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində nə qədər dəyişilməsi müəyyən edilir. Dəyişilmələrin pis və ya yaxşı istiqamətdə olması, növbəti geoloji tədbirlərin görülməsi üçün elmi və hüquqi baza sayılır.

Mühafizə olunan təbii ərazilər sistemində şəhər və sanatoriyaların, yaşıllıq zonalarının, şəhərrətrafi yaşıllıq sistemlərinin (çox təəs-süf ki, bu yaşıllıqlar indi villalar məskəninə çevrilib) xüsusi əhə-miyyəti vardır.

Mövcud qanunvericiliyə görə, Azərbaycan Respublikası ərazisin-də daimi və ya müvəqqəti olan (bitən) heyvanlar və bitkilərin nadir və kökü kəsilmək təhlükəsinə məruz qalan növləri xüsusi qorunur və Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabı”na daxil edirlər.

“Qırmızı Kitab”a nadir heyvanlar və bitki növlərini, habelə təbii şəraitdə bərpası mümkün olmayan növləri qoruyub saxlamaq məqsədilə yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları, xüsusilə səlahiyyətli olan ekoloji orqanlar heyvanlar və bitki növlərinin mühafizəsini təşkil etməli, onların yaşayış mühitini yaxşılaşdırmalı, onların artırılması üçün müvafiq tədbirlər görməlidirlər.

“Qırmızı kitab”a salınmış bitki və heyvan növlərinin məhv edilməsi qanunla cəzalandırılır. İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 127-ci maddəsinə görə “Qırmızı Kitab”a daxil olunmuş və xüsusi mühafizə olunan bitki və heyvan növlərinin siyahısında olan heyvanların mühafizəsi üzrə tələblərin yerinə yetirilməməsinə görə vətəndaşlar və vəzifəli şəxslər cərimələnirlər.

İXM-in 84-cü maddəsi isə, “xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən istifadə qaydalarının pozulmasına” görə cərimələr nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində “Xüsusi mühafizə olunan ərazilər” barədə (261) konkret maddə vardır. Həmin maddəyə görə, qoruqların, milli parkların, təbiət abidələrinin və ya dövlət tərəfindən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mühafizə rejiminin pozulması əhəmiyyətli zərər vurulmasına səbəb olduqda - cərimə, bir ilədək müddətə islah işləri ilə və ya yarım ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına düşmüş heyvan və bitki növləri barədə əvvəlki fəsillərdə geniş məlumat verdiyimiz üçün təkrara ehtiyac duymuruq.

Məlumat üçün bildirək ki, “Beynəlxalq Qırmızı Kitab” təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatların Beynəlxalq ittifaqı tərəfindən aparılır. Beynəlxalq İttifaq bu kitaba 5 növ heyvan və bitkiləri daxil etmişdir:

1) xüsusi tədbirlərin köməyi olmadan itmək (nəslə kəsilmək) təhlükəsi olan növlər;

2) sayının çox olmasına baxmayaraq sürətlə məhv edilən bitki və heyvan növləri;

3) hələlik itmək təhlükəsi olmayan nadir bitki və heyvan növləri;

4) bioloji cəhətdən az öyrənilmiş, lakin hazırkı durumu təhlükəli olan bitki və heyvan növləri;

5) daimi nəzarətə ehtiyacı olan, bərpa edilmiş bitki və heyvan növləri.

Azərbaycan Respublikasının ekologiya sahəsindəki beynəlxalq əməkdaşlığı və beynəlxalq təşkilatlar barədə növbəti fəsildə daha geniş məlumat veriləcəkdir.

VI Fəsil

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mexanizmlə qorunması

1. Ətraf mühitin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi mexanizmi

Təbiət bütün dünyada eyni qanunlara tabedir və heç bir dövlət sərhədi tanımır. Məhz bu cəhətdən, ekoloji problemlər daha çox millətlərarası bir məsələdir. Ekoloji fəlakətlərin tədricən ümumdünya bəlasına çevrilməsi, dünya ictimaiyyətini bir araya gətirməyə məcbur edir ki, bu da ölkələr arasında beynəlxalq əməkdaşlığın yeni istiqamətinin inkişafı ilə nəticələnmişdir.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi mexanizmi beynəlxalq əməkdaşlığın funksiyalarından biridir.

Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq Dünya təbiətinin qorunması, onun sərvətlərindən səmərəli istifadə, ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına dair dünya ölkələri tərəfindən qəbul edilmiş təşkilati-hüquqi tədbirlər sistemidir. Təbiətin qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi aktların tədricən artması, beynəlxalq qanunvericilik çərçivəsində sərbəst sahənin – ekoloji qanunvericiliyinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Buraya, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, qorunması və ondan istifadəyə dair bütün beynəlxalq-hüquqi sənədlər aid edilir.

Mövcud beynəlxalq ekoloji qanunvericilik bazasında hüquqi struktur – beynəlxalq ekologiya hüququ yaranmışdır. Bu hüquqi normalar toplusu olub, insanın əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və beynəlxalq ekoloji resurslardan səmərəli istifadə etmək sahəsindəki dövlətlərarası ictimai münasibətlərin saxlanmasının beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normaları ilə tənzimlənməsi deməkdir.

Beynəlxalq ekoloji hüquq ikili əhəmiyyətə malikdir. Bir tərəfdən beynəlxalq hüququn təkid hissəsi kimi, beynəlxalq əməkdaşlığın

bütün formalarını tənzimləyir, digər tərəfdən isə daxili ekoloji hüququn davamı hesab olunur.

Beynəlxalq ekoloji hüququn predmeti beynəlxalq ekoloji münasibətlərdir. Lakin bu hüququn özünəməxsus prinsipləri vardır. Bu hüququn tənzimləmə mənbələri beynəlxalq təşkilatların qətnamələri, sazişləri, müqavilələri və bəyənnamələridir.

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək sahəsində beynəlxalq ekoloji hüquq dəniz, atom və kosmos sahələrindəki hüquqlarla əlaqədardır. Daha mürəkkəb əlaqə isə, beynəlxalq və yerli ekoloji hüquq sistemləri arasındakı əlaqədir, mürəkkəblik ondan ibarətdir ki, əgər yerli ekoloji hüquq bir dövlətin iradəsinə tabedirsə, beynəlxalq hüquq iki və daha çox, habelə beynəlxalq təşkilatların iradəsindən asılıdır. Ancaq bütün hallarda beynəlxalq ekoloji hüquq normalarına üstünlük verilir.

Beynəlxalq-hüquqi prinsiplər. Bu prinsiplər dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların səyi nəticəsində formalaşmışdır. Onlar BMT Baş Assambleyasının qərarlarında, ətraf mühit üzrə Stokholm konfransının qərarlarında, avropada əməkdaşlıq və təhlükəsizlik Müşavirəsinin Yekun Aktında (Helsinki, 1975), Ümumdünya Təbiət Xartiyasında, Ətraf Mühitin Mühafizəsi və İnkişafı barədə BMT-in Beynəlxalq konfransının (Rie-de-Caneyro, 1992) qərarlarında və s. sənədlərdə öz əksini tapmışlar.

Ümumi şəkildə isə bu prinsiplər “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununun müvafiq maddələrində verilmişdir: “Azərbaycan Respublikası təbiəti mühafizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edərək, təbiəti mühafizənin hamılıqla qəbul olunmuş və elan edilmiş beynəlxalq prinsipləri rəhbər tutur”. Ümumi şəkildə bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- 1) insanın ekoloji hüququnun üstünlüyü;
- 2) öz ərazisindəki təbii sərvətlər üzərində dövlətin suverenliyi;
- 3) bir ölkənin ekoloji salamatlığının başqa dövlətin ekoloji zərəri hesabına qazanılmasının yolverilməzliyi;
- 4) bütün səviyyələrdə ekoloji nəzarət;
- 5) beynəlxalq ekoloji informasiyaların beynəlxalq mübadiləsi;
- 6) fəvqəladə hallarda dövlətlərin qarşılıqlı köməyi;

7) ekoloji-hüquqi mübahisələrin dinc vasitələrlə həlli.

Beynəlxalq sənədlərdə göstərilən prinsip-normalar təklif xarakteri daşıyır. Dövlətlərə mükəmməl ekoloji qanunvericilik, normativ və ətraf mühitin keyfiyyət standartlarını hazırlamaq və onların yerinə yetirilməsini təmin etmək təklif olunur. Eyni zamanda dövlətləri, ətraf mühitə ziyan vurmaqla, təbiət qoruyucu qanunları pozmağa çağırır.

Yuxarıda sadalanan prinsiplər, Azərbaycan Respublikasının MDB məkanında olan digər dövlətlərlə olan ekoloji münasibətlərinə də şamil olunur. 1992-ci ilin fevral ayında Moskva şəhərində ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Saziş imzalanmışdır.

Ətraf mühitin bütövlüyü və bölünməzliyi MBD ölkələrini birgə ekoloji fəaliyyət göstərməyə vadar edir. Lakin bu ölkələr öz təbii sərvətlərindən istifadə etməkdə sərbəstdirlər.

MDB ölkələri hüquqi təminat yaratmaq üçün, milli qanunvericilikləri yaxınlaşdırmalı, ekoloji-iqtisadi sahədəki qanunverici və hüquq tətbiqedicisi fəaliyyəti koordinasiya etməli, təbiəti mühafizə sahəsində qanunvericilik layihələrini razılaşdırmalı, elmi və praktiki informasiyaları qarşılıqlı mübadilə etməlidirlər.

MDB üzvü olan dövlətlərin ekoloji fəaliyyətini koordinasiya etməkdən ötrü Dövlətlərarası ekoloji Şura (DEŞ) və daimi fəaliyyətdə olan katiblik yaradılmışdır. Minsk şəhərində Beynəlxalq ekoloji Fond (BEF) fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası 1993-cü ilin sentyabr ayından MDB-nin üzvüdür.

Beynəlxalq ekoloji hüququn mənbələri dedikdə, ətraf mühitin mühafizəsi və düzgün istifadə edilməsi üçün dünya dövlətlərinin birgə iradəsi başa düşülür. Formal şəkildə isə, beynəlxalq hüquqi normaları özündə əks etdirən müqavilə, saziş, konvensiya, bəyannamə və s.-dir.

Beynəlxalq ekoloji hüququn mənbələri içərisində əsas yeri BMT Baş Assambleyasının və Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasının qətnamələri tutur.

BMT Baş Assambleyasının ətraf mühitin mühafizəsi və dünya sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsindən ötrü verdiyi aşağıdakı 4 qətnamə önəmli əhəmiyyətə malikdir:

1) 18 dekabr 1962-ci ildə BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi “İqtisadi inkişaf və təbiətin qorunması” qətnaməsidir. Bu qətnamə

YUNESKO tərəfindən təklif olunmuş və onun təşəbbüsü ilə qəbul olunmuşdur. Qətnamədə 3 əsas məqam vardır:

a) təbii sərvətlərə, flora və faunaya ətraf mühitlə birlikdə bütöv vəhdət şəklində baxıldı;

b) “təbiətin qorunması” termini, daha geniş mənə kəsb edən “ətraf mühitin mühafizəsi” termini ilə əvəzləndi;

v) təbiəti mühafizə və iqtisadi inkişaf maraqlarının üzvi vəhdəti konsepsiyası qəbul edildi (BMT-nin ətraf mühitə həsr olunmuş Stokholm konfransında isə daha da inkişaf etdirildi.1972).

2) 3 dekabr 1968-ci ildə BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi qətnamədə, iqtisadi və sosial inkişaf şəraitində əlverişli yaşayış mühitinin yaradılmasının insan haqlarının qorunması sahəsində mühüm rol oynaması xüsusi qeyd olundu. Eyni zamanda Stokholm (1972) konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul olundu.

3) 1980-ci ilin sentyabrında BMT BA-nın “İndiki və gələcək nəsillər üçün Dünya təbiətinin saxlanılmasından ötrü dövlətlərin tarixi məsuliyyəti barədə” qətnaməsi qəbul olundu. Qətnamə, bütün dünya ölkələrini və xalqlarını silahların azaldılması və ətraf mühitin mühafizəsi barədə konkret tədbirlər görməyə çağırır.

1982-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasını təsdiq etdi.

Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası BMT BA-nın 37-ci sessiyasında (28.10.1982) təsdiq olunmuş və 24 əsas prinsipi özündə birləşdirir.

Xartiya ekoloji təhsilə ümumi təhsilin tərkib hissəsi kimi baxır. Bu xartiyanın prinsipləri hər bir dövlətin hüquq praktikasında və beynəlxalq əlaqələrində öz əksini tapmalıdır.

Öz hüquqi gücünə görə Xartiya təklif xarakterli beynəlxalq-hüquqi sənəddir. Deməli, onun norma və prinsipləri hüquqi cəhətdən məcburi deyildir.

Müqavilə beynəlxalq hüququn qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitin mühafizəsi probleminin dünyanın təhlükəsizliyi və silahların azaldılması kimi siyasi məsələlərin əlaqələndirildiyi müqavilələr siyasi müqavilələr hesab olunur. Belə ki, “Avropada Əməkdaşlıq və Təhlükəsizlik haqqında Yekun aktı” bütün Avropa dövlətləri ilə bərabər, ABŞ və Kanada da imzalanmışdır. Bu cür siyasi-ekoloji müqavilələrə “Atmosferdə, kosmik fəzada və

su altında nüvə silahlarının sınağının qadağan olunması barədə Müqavilə”ni (1963), “Nüvə silahlarının yayılmaması barədə Müqavilə”ni (1968), “Dünya okean və dənizlərinin dibində kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi barədə Müqavilə”ni (1971), “Baktereoloji (bioloji) silah ehtiyatlarının və toksinlərin toplanması, istehsalı, emalı və onların məhv edilməsinin qadağan olunması barədə” Konvensiyanı (1972) göstərmək olar.

Ətraf mühitin mühafizəsi barədə təmiz ekoloji müqavilələr öz məzmununa görə 2 cürdür:

- 1) kompleks ekoloji beynəlxalq-hüquqi müqavilələr;
- 2) təbii sərvətlərlə bağlı ekoloji beynəlxalq-hüquqi müqavilələr.

Kompleks ekoloji beynəlxalq-hüquqi aktlarla, ətraf mühitə hərbi və digər formada düşməncəsinə təsir vasitələrinin qadağan edilməsi barədə Konvensiyanı (1977), “Böyük ərazidə atmosferin çirkləndirilməsinin məhdudlaşdırılması barədə Konvensiyanı” (1979), “Antarktida haqqında Müqavilə”ni (1959) və s. göstərmək olar.

“Dünya okeanının qorunması barədə” Müqavilə və Saziş sərbəst beynəlxalq-hüquqi akt hesab olunur. Təbii sərvətlərlə bağlı beynəlxalq-hüquqi sənədlər balıqtutma, təbii sərvətlərdən birgə istifadə, göl, çay və dəniz sərhədlərinin tənzimləmə rejimləri ilə bağlıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq hüququn obyektləri aşağıdakılardır (sxem 15):

Sxem 15

Bu obyektlər iki kateqoriyaya ayrılır:

1) Beynəlxalq-hüquqi obyektin dövlət təbəçiliyində daxil olması – Hava hövzəsi, Dünya okeanı, kosmos, Antarktida, miqrasiya edən heyvanlar. Bu obyektlər, beynəlxalq ekoloji hüququn normalarına uyğun istifadə olunur və qorunur.

2) Beynəlxalq-hüquqi təbii obyektlərin dövlət təbəçiliyində olması Beynəlxalq “Qırmızı kitab”a daxil edilmiş nadir bitki və heyvan növləri beynəlxalq çay, göl və dənizlər (məsələn, Baltik dənizi, Xəzər gölü, Böyük göllər, Dunay çayı, Kür çayı və s.)

Hava hövzəsinin qorunması 4 istiqamətdə inkişaf etdirilir:

1) Hava və iqlimə göstərilən zərərli təsirlərin qarşısının alınması;

2) Atmosferi çirkləndirən müəssisələrin fəaliyyətinin böyük miqyasının məhdudlaşdırılması;

3) Ozon qatının dağılmaqdan qorunması;

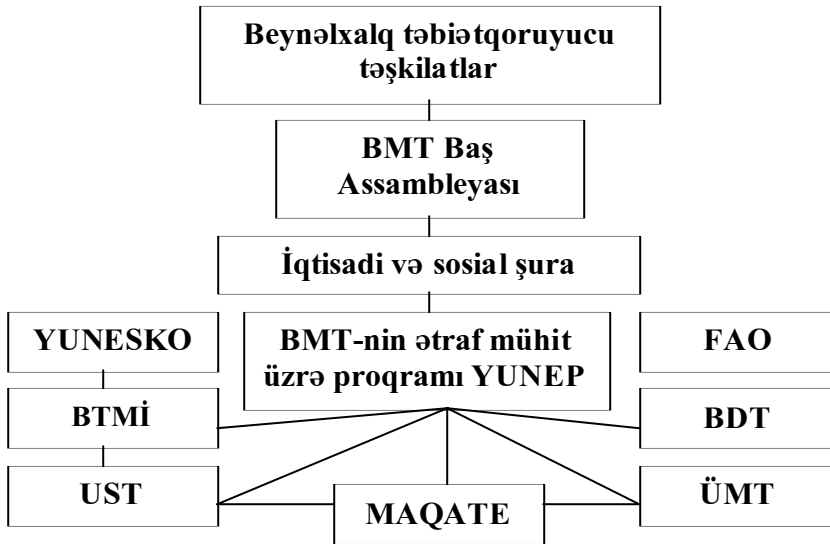
4) Təmizləmə və nəzarət vasitələrinin təkmilləşdirilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Altıncı kontinent olan Antarktida heç bir ölkənin təbəçiliyində deyildir. Bu qitədən istifadə ancaq beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir (1959-cu ildə imzalanmışdır). Əsasən elmi-tədqiqat işləri, canlı ehtiyatların qorunması və s. tədbirlər həyata keçirilir.

1991-ci ilin oktyabr ayında Madrid şəhərində Antarktida üzrə protokol imzalandı. Bu müqavilənin və protokolun icrası BMT-nin müvafiq qurumlarının nəzarətindədir.

2. Beynəlxalq ekologiya təşkilatları

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə, BMT-nin xüsusi idarə və təşkilatları, hökumətlərarası təşkilatlar, universal tipli beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, regional və subregional orqanlar məşğul olur (Sxem 16):

Əhatə etdiyi ekoloji problemlərə görə bütün beynəlxalq təşkilatlar 3 qrupa bölünür:

- 1) təbiətqoruyucu istiqamətində olanlar (YUNEP, ÜMT);
- 2) xüsusi təbiətqoruyucu profilli (FAO, UST, BDT);
- 3) xüsusi təbiətqoruyucu profilli (köçəri quşların mühafizəsi, balıq ehtiyatlarının qorunması, ümumdünya əhəmiyyətli çayların mühafizəsi və s.).

Beynəlxalq Ekoloji Əməkdaşlıq sahəsində önəmli yeri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və onun xüsusişəkillənmiş idarələri tutur. Ətraf mühitin mühafizəsi bilavasitə BMT-nin nizamnaməsindən irəli gəlir. Onun məqsəd və vəzifəsi – insan hüquqlarının qorunması, əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığın qorunması, sosial və iqtisadi həyatdakı problemlərin həll edilməsinə yardım göstərməkdir.

BMT-nin Baş Assambleyası, ətraf mühitin qorunması sahəsində ölkələrin iki və çoxtərəfli əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsinə şərait

yaradır, yeni təbiətdə qoruyucu orqanlar yaradır, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında təkliflər hazırlayır, beynəlxalq konvensiyaların layihələrini hazırlayır, ətraf mühitin problemlərinin müzakirə edilməsi üçün BMT-nin beynəlxalq konfranslarının keçirilməsi barədə qərar qəbul edir, ətraf mühitin qorunması sahəsində ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin prinsiplərini hazırlayır və ümumdünya birliyinin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

BMT-nin təbiətdə qoruyucu fəaliyyətini bilavasitə ya əsas, ya da köməkçi idarələr vasitəsilə həyata keçirir. BMT-nin əsas orqanı İqtisadi və Sosial Şuradır ki, onun da nəzdində funksional komissiya və komitələr fəaliyyət göstərir.

BMT-nin ətraf mühit üzrə proqramı (YUPEN) BMT-nin Baş Assambleyası Stokholm konfransının (1972) təklifinə əsasən, 15 dekabr 1972-ci ildə qəbul etmişdir. YUNEP-ə dövlətlərin nümayəndələrinin daxil olduğu Müdirlər Şurası, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Koordinasiya Şurası və təbiəti mühafizə fondu fəaliyyət göstərir.

YUNEP-in əsas fəaliyyət istiqamətlərini Müdirlər Şurası müəyyənləşdirir. Bu istiqamətlərin sayı yeddidir:

- 1) yaşayış məntəqələri, insanın sağlamlığı, ətraf mühitin sanitariyası;
- 2) torpaq və suyun qorunması, səhrələşmənin qarşısının alınması;
- 3) okeanlar;
- 4) təbiəti mühafizə, vəhşi heyvanların və genetik resursların qorunması;
- 5) enerjiyə;
- 6) təhsil, peşəkar hazırlıq;
- 7) ticarət, iqtisadiyyat, texnologiya.

BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət idarəsi (YUNESKO) 1948-ci ildə yaranmış və qərargahı Paris şəhərindədir. Təbiətin qorunması sahəsində bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir:

- 1) yüzdən çox dövlətin məşğul olduğu ekoloji proqrama rəhbərlik edir. Bu proqramlar arasında uzunmüddətli, hökumətlərarası və fənlərarası ("İnsan və fəosfera") proqramlar, ətraf mühitin qorunması

barədə Ümumdünya təhsil proqramı, Beynəlxalq hidroloji proqram və s. vardır.

2) ümumdünya sərvəti hesab olunan təbiət abidələrinin uçotu və mühafizə olunmasının təşkili;

3) inkişaf etməkdə olan və digər dövlətlərdə ekoloji təhsilin artırılması və ekoloq-mütəxəssislərin hazırlanmasına kömək göstərmək.

Beynəlxalq təbiəti mühafizə və təbii resursların qorunması ittifaqı (BTMİ)-1948-ci ildə təsis olunmuşdur. Bu qeyri-hökumət təşkilatı olub 100-dən çox dövlətin 500-dən çox qeyri-hökumət təşkilatlarını və beynəlxalq hökumət təşkilatlarını özündə birləşdirir.

BTMİ-nin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1) təbii ekosistemin, flora və faunanın qorunması;

2) nadir və itməkdə olan bitgi və heyvan növlərinin, habelə təbiət abidələrinin saxlanması;

3) qoruqların, təbii saxlancların, şəhərətrafı milli parkların təşkil edilməsi;

4) ekoloji təhsil.

BTMİ-nin təşəbbüsü ilə, nadir və itməkdə olan növlərin “Qırmızı Kitabı” aparılır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 1946-cı ildə yaradılmışdır. O insan sağlamlığının qorunmasını ətraf mühitin mühafizəsi aspektində öyrənir. ÜST ətraf mühitin sanitar-epidemioloji monitorinqini aparır, ətraf mühitin vəziyyəti ilə əlaqədar xəstəliklərin məlumatlarını ümumiləşdirir, ətraf mühitin sanitar-gigiyena ekspertizasını aparır və onun keyfiyyətinə qiymət verir.

Atom enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (MAQATE) 1957-ci ildə yaradılmışdır. Əsas məqsədi nüvə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ətraf mühitin radioaktiv çirklənmədən qorunması proqramlarının icrasını təmin etməkdir. Eyni zamanda MAQATE atom elektrostansiyalarının istismarı və tikilməsi qaydalarını işləyib hazırlayır, layihələşdirilən və fəaliyyət göstərən AES-lərin ekspertizasını aparır, atom materiallarının ətraf mühitə göstərdiyi təsiri qiymətləndirir, radiasiya təhlükəsizliyi normalarını müəyyənləşdirir və onların yer-

nə yetirilməsinə nəzarət edir. Bu qaydalara tabe olmaq istəməyən dövlətlər isə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının iqtisadi sanksiyaları ilə cəzalandırılır.

BMT-nin kənd təsərrüfatı və ərzaq Təşkilatı (FAO) 1945-ci ildə yaradılmışdır. Onun fəaliyyət sahəsi kənd təsərrüfatı və dünya ərzaq ehtiyatlarıdır. FAO torpaqlardan istifadə və onun qorunması, Dünya okeanının bioloji resursları, heyvanlar aləmi, meşə örtüyü, su ehtiyatları kimi ekoloji problemlərlə məşğul olur.

FAO dünyanın torpaq xəritəsini hazırlamış, onun təşəbbüsü ilə Ümumdünya Torpaq Xartiyası qəbul olunmuş, əhalinin yerləşməsi, ərzaq, səhrələşmə, su ehtiyatlarının qorunması üzrə beynəlxalq konfranslar təşkil etmişdir.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT) 1948-ci ildə yaradılmışdır. BDT dəniz gəmiçiliyi və dənizlərin çirklənməkdən qorunması sahəsində fəaliyyət göstərir, habelə dənizin neft və digər ziyanlı maddələrlə çirkləndirilməsinə qarşı beynəlxalq konvensiyaların hazırlanmasında iştirak edir.

BDT-nin tərkibinə Dəniz mühitinin mühafizəsi Komitəsi daxildir. Hazırda BDT dəniz mühitinin qorunması üzrə beynəlxalq siyasətin əsas prinsiplərini hazırlanması və razılaşdırılması çərçivəsində ən tanınmış beynəlxalq təşkilat hesab olunur.

BMT-nin Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı (ÜMT) 1947-ci ildə yaradılmışdır. Onun vəzifəsi, insanın planetin havasına və iqliminə təsirini, ümumilikdə regionlar üzrə öyrənilib, ümumiləşdirilməsidir. ÜMT ətraf mühit monitorinqinin qlobal sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Sistemin işini YUNEP koordinasiya edir. Bu sistemə ÜDT, ÜST, FAO və YUNESKO daxildir.

Ətraf mühit monitorinqinin qlobal sistemi fəaliyyət göstərən 5 proqrama malikdir:

- 1) atmosfer vəziyyətinin monitorinqi;
- 2) çirkləndirici maddələrin uzaq məsafələrə ötürülməsi;
- 3) insan sağlamlığı proqramı;
- 4) Dünya okeanı proqramı;

5) quru sərvətlərin bərpası üzrə proqram.

Sadaladığımız beynəlxalq ekoloji təşkilatlardan başqa, digər beynəlxalq strukturlar da fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, potensial zəhərli kimyəvi maddələrin beynəlxalq registri YUNEP-in bir hissəsi kimi yaradılmışdır. Vəzifəsi toksik kimyəvi maddələr haqqında məlumatları toplamaq, öyrənmək və yaymaq, zəhərli kimyəvi maddələrin (insektisidlər, herbisidlər, pestisidlər və s.) insan sağlamlığına və ətraf mühitə təsirini öyrənməkdir.

Bundan başqa, BMT-nin bədbəxt hadisələr zamanı kömək göstərmək üzrə Bürosu, Avropa İqtisadi Komissiyası və s. kimi beynəlxalq və regional ekoloji təşkilatlar da vardır.

Azərbaycan Respublikasında regional problemlə məşğul olan “Xəzər” Beynəlxalq Fondu, çox saylı ekoloji qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatların filialları vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. “Советская Военная Энциклопедия”. В том. М, 1978
2. Гусев Р. К, Петров В. В. “Правовая охрана природы в СССР”. М, 1979.
3. Cəfərov İ.M. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh-i”. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003.
4. Budaqov B. “Dözümlü, dözümsüz təbiət “.Bakı, 1980.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII və IX cildlər. B., 1983-1986.
6. Adıgözəlov F. “Kənd təsərrüfatında sudan səmərəli istifadə edilməsi problemləri”. Bakı,1987.
7. Salmanov M. “Tətbiqi ekologiyanın əsasları”. Bakı, 1993.
8. Mustafayev Q. “Ekologiyadan konspekt”. Bakı, 1993.
9. Петров В.В. “Экологическое право России”. М, 1995.
10. Əliyev A. “Kimya-ekologiya”. Bakı,1996.
11. Hüseynov S. “Məişət ekologiyası”. Bakı, 1996.
12. Göyçaylı Ş., Mikayılov N. və b. “Ətraf mühiti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə”. “Hərbi nəşriyyat”. Bakı, 1996.
13. “Ekologiya”. “Qanun” jurnalının xüsusi buraxılışı №5.1997.
14. Məmmədov Q.Ş. “Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi”. Bakı. 1998.
15. Əliyev M. “Azərbaycanın iqtisadiyyatı”. Bakı,1998.
16. Abbasov C. “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası”. Bakı, 1998.
17. Nuriyeva K. “Torpaqların münbitlik modeli və onun əhəmiyyəti”. “Qanun” jurnalı №9. 1998.
18. Mahmudov H. “Təbii ehtiyatların istifadəsi və mühafizəsi”. Bakı, 1999.
19. Нуриева К. “Моделирование и плодородие почв Карабахской равнины 4”. Интернационал сонфрансе он соли динамисс Соутц Аустралиа. Марсц 26-30 тн 2000.
20. “Azadlıq” qəzeti. 14 mart 2000.
21. Jurnal “Monitor” Weekly. Mart. №3. 2000.

22. "Azərbaycan" qəzeti. 21 iyul 2000. N = 163.
23. Mikayılov N.R., Nuriyev C.Q., Nuriyeva K.Q. "Ekologiya hüququ". Bakı. "Qanun-2000".
24. Abdullayev E. "İnziabti hüquq". Bakı-2001.
25. Nuriyev C. "Gömrük hüququ". Bakı. Təfəkkür-2002.
26. Əliyeva A., Nuriyev C., Nuriyeva G. "İqtisadiyyat və hüquq". Ensiplopedik izahlı lüğət. Bakı. Qanun-2002.

Qanunlar

1. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası". Bakı, 1995
2. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı". 18 oktyabr 1991
3. "Azərbaycan Respublikasının Arbitraj məhkəməsi haqqında". 1992
4. "Azərbaycan Respublikasının Təsərrüfat-prosessual Məcəlləsi". 1992
5. "İcarə haqqında". 1992
6. "Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında". 1992
7. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında". 1992
8. "Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında". 1993
9. "Azərbaycan Respublikasının Hava Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında". 1994
10. "Baytarlıq təbabəti haqqında". 1994
11. "Aqrar islahatlar əsasları haqqında". 1995
12. "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında". 1995
13. "Səhiyyə haqqında". 1995
14. "Mədən vergisi haqqında". 1995
15. "Əmlak vergisi haqqında". 1995
16. "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında". 1995
17. "Standartlaşdırma haqqında". 1996
18. "Bitki karantini haqqında". 1996

19. "Enerji resurslarından istifadə haqqında". 1996
20. "Meliorasiya və irriqasiya haqqında". 1996
21. "Torpaq islahatı haqqında". 1996
22. "Bitki mühafizəsi haqqında". 1996
23. "Torpaq verigisi haqqında". 1996
24. "Seleksiya nailiyyətləri haqqında". 1996
25. Azərbaycanca ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında əsasnamə. Bakı. 1996
26. "Sosial sığorta haqqında". 1997
27. "Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında". 1997
28. "Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi". 1997
29. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında". 1997
30. "Əhalinin sağlamlığı haqqında". 1997
31. "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında". 1997
32. "Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsi". 1997
33. "Azərbaycan Respublikası Meşə Məcəlləsi". 1997
34. "Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında". 1997
35. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. 1997
36. "Toxumçuluq haqqında". 1997
37. "Energetika haqqında". 1998
38. "Torpaq icarəsi haqqında". 1998
39. "Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında". 1998
40. "Yerin təki haqqında". 1998
41. "Balıqçılıq haqqında". 1998
42. "Hidrometeorologiya haqqında". 1998
43. "Geodeziya və kartoqrafiya haqqında". 1998
44. "Uşaq hüquqları haqqında". 1998
45. "İstehsalat və məişət tullantıları haqqında". 1998
46. "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında". 1999
47. "Heyvanlar aləmi haqqında". 1998
48. "Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və onlardan istifadə haqqında". 1998

49. "Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi". (1991). 1999
50. "Torpaq bazarı haqqında". 1999
51. "Bələdiyyələrin statusu haqqında". 1999
52. "Polis haqqında". 1999
53. "Prokurorluq haqqında". 1999
54. "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında". 1999
55. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. 1999
56. Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında Qanun. 1999
57. "Sığorta haqqında". 1999
58. "Şəhərsalmanın əsasları haqqında". 1999
59. "Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi". 2000
60. "Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsi". 2000
61. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. 2000
62. "Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında". 2000
63. "Taxıl haqqında". 2000
64. "Cinayət işlərinə hüquqi yardım haqqında". 2001
65. "Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında". 2001
66. "Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında". 2001
67. "Atmosfer havasının qorunması haqqında". 2001
68. "Əhəlinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, "Qanun" jurn. 2003, №1, s. 111-114.
69. "Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunlarına dəyişiklik və əlavələr edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 2003
70. "İcbari ekoloji sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinə əlavə edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2003
71. "Yeni bitki sortlarının mühafizəsi haqqında" Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmaq barədə" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 2003

72. “Azərbaycan Respublikası Qazaxstan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüdud sahələrinin bölgü xətlərinin kəsişmə nöqtəsi haqqında “ Sazişin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2003

73. “Ovçuluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004

74. Fövqəladə vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004

75. “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004

76. “Bioloji müxtəlif haqqında” Konvensiyaya Biotəhlükəsizliyə dair Kartagena Protokoluna qoşulmaq barəsində” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2005

77. “Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında” Konvensiyaya (UTES) və həmin Konvensiyanın iştirakçısı dövlətlərinin “Nərə balıqlarının qorunmasına dair” Qətnaməsinə qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikası Qanununa dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2005

78. “Baytarlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2005

Fərman, sərəncam və qərarlar

1. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsi haqqında” AR MM-in 130 sayılı qərarı. 21.05.1992

2. “AR Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə 176 sayılı Fərman” 07.IX.1992

3. “Təbii ehtiyatlara görə ödəmələrin, çirkləndirici maddələrin təbii mühitə atılmasına görə ödəmələrin tətbiqi və həmin ödəmələrdən istifadə haqqında” AR NK-nın 122 sayılı qərarı. 03.03.1992

4. “Azərbaycan Respublikasında geniş yayılmış faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz işlənməsi nəticəsində təbiətə dəymiş ziyanın ödəmə normativlərinin təsdiq edilməsi haqqında AR NK-in 319 sayılı qərarı”. 08.VI.1992

5. “Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 637 sayılı Fərman. 04.X.1997

6. “AR Su Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Fərman. 13.03.1998

7. “AR Meşə Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Fərman. 30.03.1998

8. “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında AR Qanununun tətbiq edilməsi barədə Fərman”. 19.VIII.1998

9. “Yerin təki haqqında” AR Qanununun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 27.04.1998

10. “Balıqçılıq haqqında” AR Qanununun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 13.06.1998

11. “Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi haqqında Fərman. 19.VIII.1998

12. “Geodeziya və kartoqrafiya haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 18.VII.1998

13. “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 26.X.1998

14. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Fərman. 18.07.1998
15. “AR Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturu və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərman. 20.X.1998
16. Bakı şəhərindəki Dənizkənarı bulvara milli park statusu verilməsi haqqında Fərman. 29.XII.1998
17. “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 12.03.1999
18. “Torpaqların icarəsi haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 12.03.1999
19. “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Fərman. 05.01.1999
20. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Fərman. 02.02.1999
21. “Yerin təki haqqında” Qanunun icrasının təmin edilməsi barədə Fərman. 13.02.1999
22. “Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında” Qanunun icrasının təmin edilməsi barədə Fərman. 13.02.1999
23. “Torpaq bazarı haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 08.VII.1999
24. “Polis haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 11.XI.1999
25. “Prokurorluq haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 24.XII.1999
26. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 04.VIII.1999
27. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman. 04.VIII.1999
28. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 18 aprel tarixli 460 sayılı Fərmanı.

29. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 6 sentyabr tarixli 576 sayılı Fərmanı.

30. “Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılması barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 23 may tarixli 485 sayılı Fərmanı.

31. “Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 18 sentyabr tarixli Fərmanı.

32. “Kənd təsərrüfatında özəl təsərrüfatların formalaşmasına yardım üzrə Dövlət Komissiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (7 fevral 2000, 275 sayılı).

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Atmosfer havasında bir sıra çirkləndirici maddələrin yol verilən qatılığı (YVQ), mq/kub.m

Maddələr	Birdəfəlik maksimal	Gündəlik orta
Azot 2-oksidi	0,085	0,04
Azot oksidi	0,4	0,06
Akrolein	0,03	0,03
Ammonyak	0,2	0,04
Aseton	0,35	0,35
Benzapiren	-	0,1 mkq/100kub.m
Vanadium	-	-
Benzol	1,5	-
Toz(çəkilmiş maddələr)	0,5	0,1
Hidrogen-xlorid(xlorid turşusu)	0,2	0,15
-	-	-
Hidrogen sianid (sianid turşusu)	-	0,01
-	0,3	0,001
Kadmium	0,2	0,1
Sulfat (kükürd turşusu)	-	0,2
Ksilol	0,01	0,001
Manqan və onun birləşmələri (MnO-ya görə hesablanan)	0,000009	0,002
-	-	-
Mis	0,16	0,001
Metilmerkaptan	0,08	0,03
Metallik nikel	0,3	0,08
Ozon	-	0,1
Piridin	0,008	0,0003
Sement tozu	0,03	-
Metrllik civə	0,05	0,005
Hidrogen-sulfid	1	0,05
Karbon-sulfid	0,6	0,5
Kükürd2-oksidi	0,005	0,6
Metil spirti	-	-
Toluol	-	-

Maddələr	Birdəfəlik maksimal	Gündəlik orta
Trikrezol	0,005	0,005
Karbon oksidi	5	3
Fenol	0,01	0,003
Formaldehid	0,035	0,003
Florlu birləşmələr:		
Hidrogen-florid	0,02	0,005
Çətin həll olan qeyri-üzvi		
Floridlər	0,2	0,03
Furfurol	0,05	0,05
Xlor	0,1	0,03
Altıvalıtlı xrom (JrO-ya görə hesablanan)	0,0015	0,0015
Sink-oksidi (Zn-ə görə hesablanan)	-	0,05
Etilbenzol	0,02	0,02

Əlavə 2.

Sanitar-məişət istifadəli su nöurlarında bəzi çirkləndirici maddələrin yol verilən qatılığı (YVQ), mq/l.

İnqrediyent	YVQ	İnqrediyent	YVQ
Ammonim-azot	2,0	Nitrat ionu	10
Ammonium	0,39	Nitrat ionu	1,0
Anilin	0,1	Azotun nitrat forması	
Benzapiren	0,000005	Civə	0,02
DDT	0,1	Qurğuşun	0,0005
Ditiofosfat	0,001	Anionoaktiv	0,03
Ksantogenat	0,001	SSAM	0,5
Kadmium	0,01	Fenol	
Liqnin	1,6	Xrom (Altıvalentli)	0,001
Manqan	0,01	Sink	0,05
Mis	1,0	Tsikloheksan	0,01
Nikel	0,1		0,1
Sulfat ionu	500		

Əlavə 3.

**Dəniz suyunda çirkləndirici maddələrin yol verilən qatılığı
(YVQ), mq/l**

İnqrediyent göstəricisi	YVQ	İnqrediyent göstərijisi	YVQ
Həll olunmuş oksigen	4,0 (qışda)	Nikel	30
pH	6,0 (yayda)	Jivə (metallik)	0,0001
	6,5-8,5	Aminoaktiv	
	13-14%-də 2,9	SSAM	0,1
Ammonium duzu	0,01	Qurğuşun	0,01
Manqan (ikivalentli)	0,005	Fenol	0,001
Mis	0,05	Üzvü xlorlu pestisidləri	olmamalıdır
Neft məhsulları		Sink	0,005

Əlavə 4

**Torpaqda bir sıra çirkləndirici maddələrin yol verilən
qatılığı (YVQ), mq/kq.**

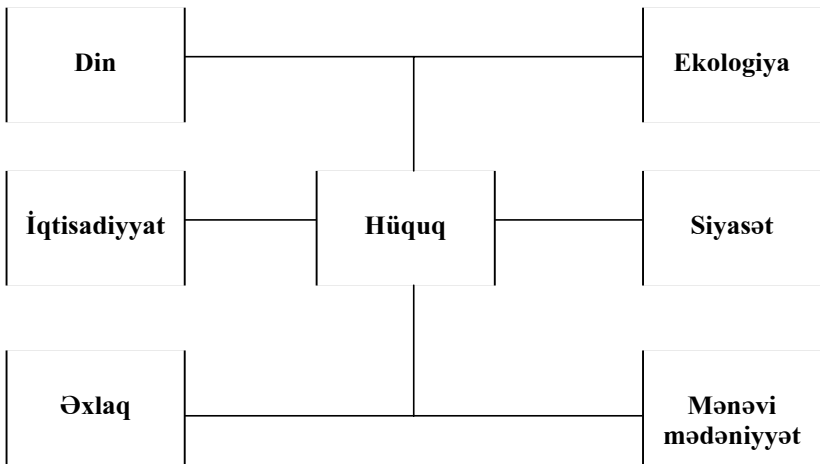
İnqrediyent	Ümumi miqdarı	İnqrediyent	Ümumi miqdarı
Atrazin	0,5	Qurğuşun	30
Vanadium	150	Simazin	0,2
DDT	0,1	Tiodan	0,1
HXTH	0,1	Treflan	0,1
Manqan	1500	TXAN	0,2
Metafos	0,1	Fozalon	0,5
Nikel	4,0	Maqnezium-xlorat	1,0
Civə	2,1		

EKOLOGIYA HÜQUQU FƏNNİ ÜZRƏ SXEMLƏR

FƏSİL I. EKOLOGIYA HÜQUQUNUN MÖVZUSU VƏ MƏNBƏLƏRİ

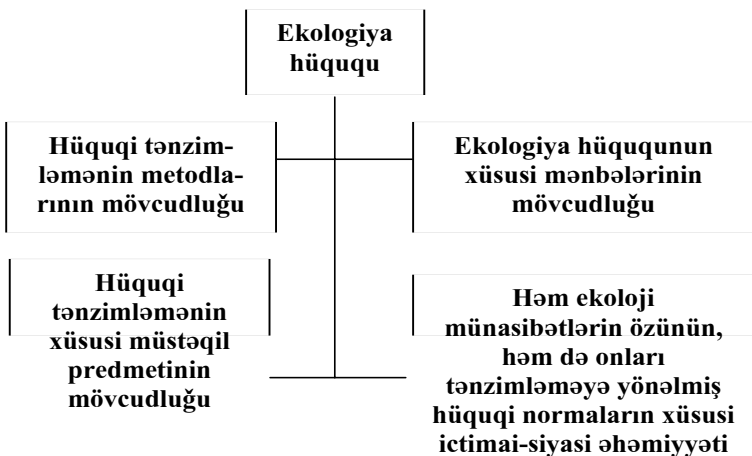
Cəmiyyət və təbiət arasında harmoniya pozulmuşdur	Ekosistemin pozul- ması baş verir	Meşələrin həddən çox qırılması, heyvan növlərinin nəslinin kəsilməsi
		Eroziya və digər torpaq prosesləri
		2050- ilə kimi atmosferin oksigeni sərf olunub qurtara bilər
		Faydalı qazıntılar 2080-ci ilə kimi sərf olunub qurtara bilər
		2020- ilə kimi su ehtiyatları (illik ehtiyat sərf olunub qurtara bilər
		2040-2080- illərə qədər torpaqlar, meşələr, sənaye bəhəqləri sərf olunub qurtara bilər
	Təbii ehtiyatlar tükenir	Torpaqların məhsuldarlığı azalır
		Yerin təkindən istifadənin çirklənməsi dağ-mədənlərinin yer səthinə çıxmasına səbəb olur
		Kənd yerlərinin aqrokimyəvi çirklənməsi sənaye çindən də təhlükəli
		Sənaye mərkəzləri ətrafında antropogen səhrələr əmələ gəlir
		Avtomobilərin ixrac qazı bütün çirklənmələrin yarıdan çoxunu təşkil edir
	Mühitin təhlükəli çirklənməsi baş vermişdir	Əhalinin artması ərzaq məhsullarına tələbatın artmasına səbəb olur; Əhalinin Yer üzündə sayı 50 ildə 2 dəfə, qida tələbatı isə 30 ildə 2 dəfə artır
		Əhalinin artması gizli təsiri gücləndirən şəhər aqlomerasiyasının bölməsinə gətirib çıxarır
		İstehsal gücünün genişlənməsi yeni torpaq əraziləri və təbii obyektlər tələb edir
		İstehsal gücünün artması təbii xammala olan tələbatı artırmışdır
	Cəmiyyətin təbiətə təsiri güclənib	

***Sxem 2. Hüququn qarşılıqlı əlaqəsi
və qarşılıqlı şərtliliyi***

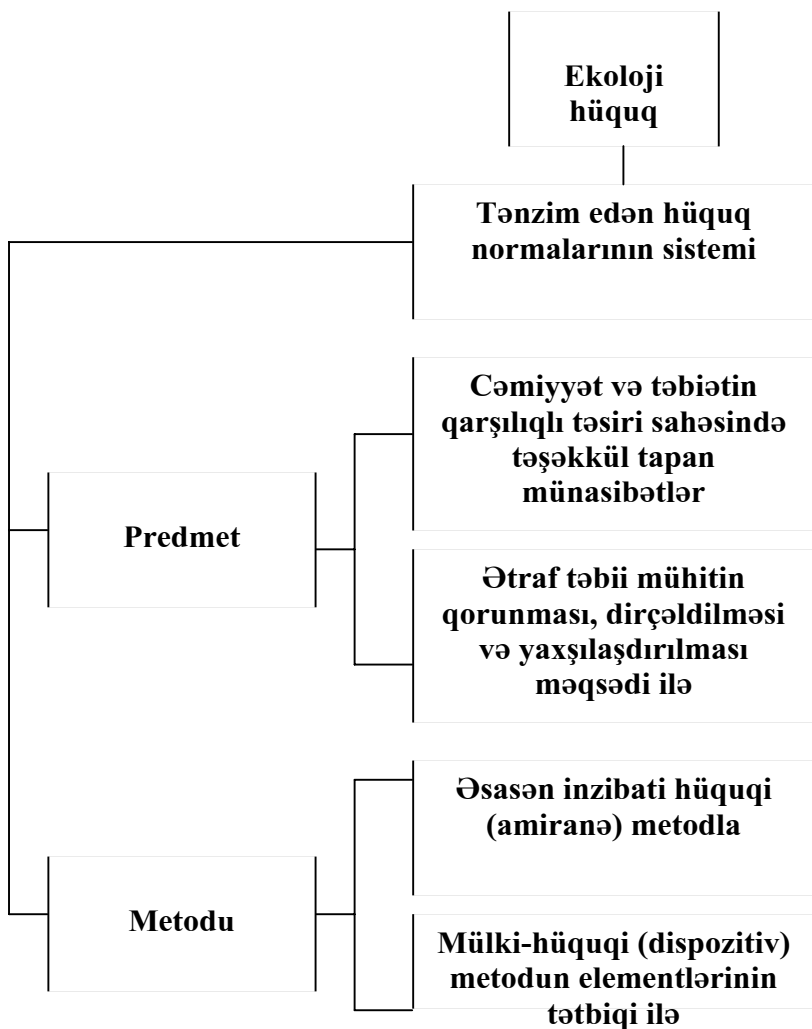

Hüquq cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə təsir edir və onların hər birinin təsirinə məruz qalır

Sxem 3. Ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasının əsas səbəbləri

Sxem 4. Ekoloji hüququn anlayışı

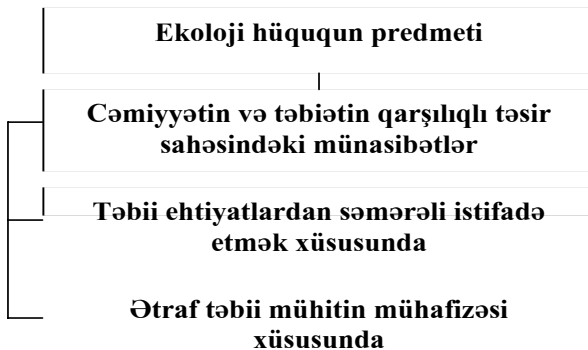

**Sxem 5. Ekologiya hüququnun predmeti
(ümumi olaraq)**

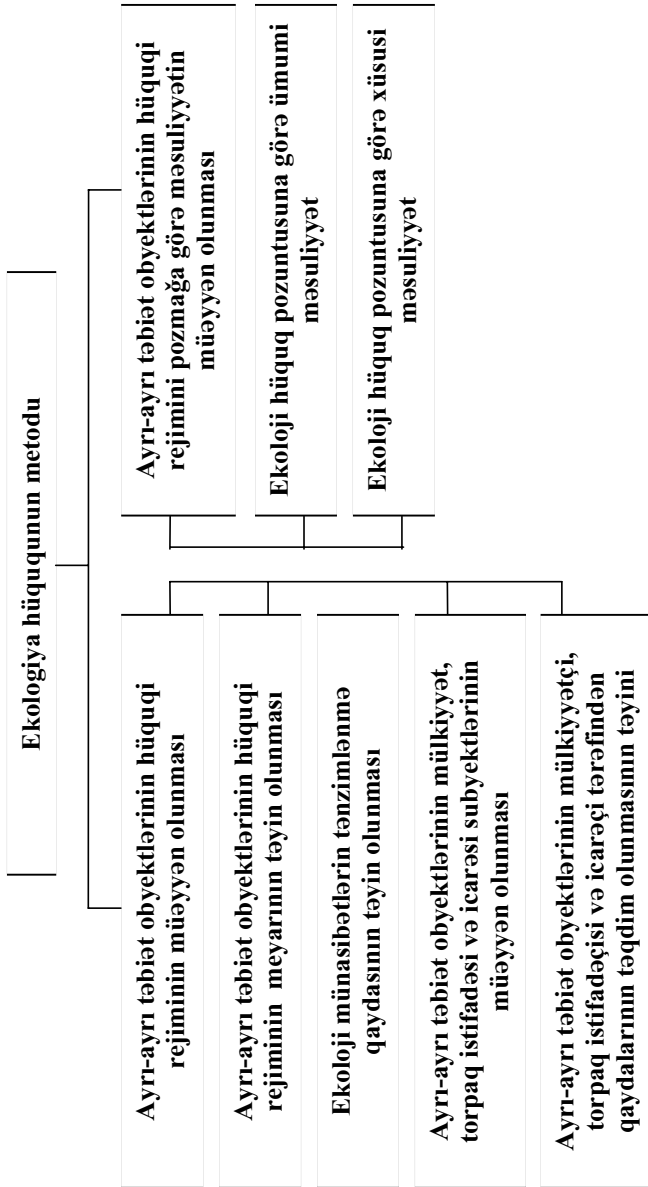

Ekoloji münasibətlər subyektiv tərkibə malik olub, tarixi, istehsal xarakteri daşıyır. Onlar istismlarla yanaşı özlərinin xüsusi məqsədlərini də izləyirlər: təbii obyektlərin bərpası, vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onların effektiv istifadəsi

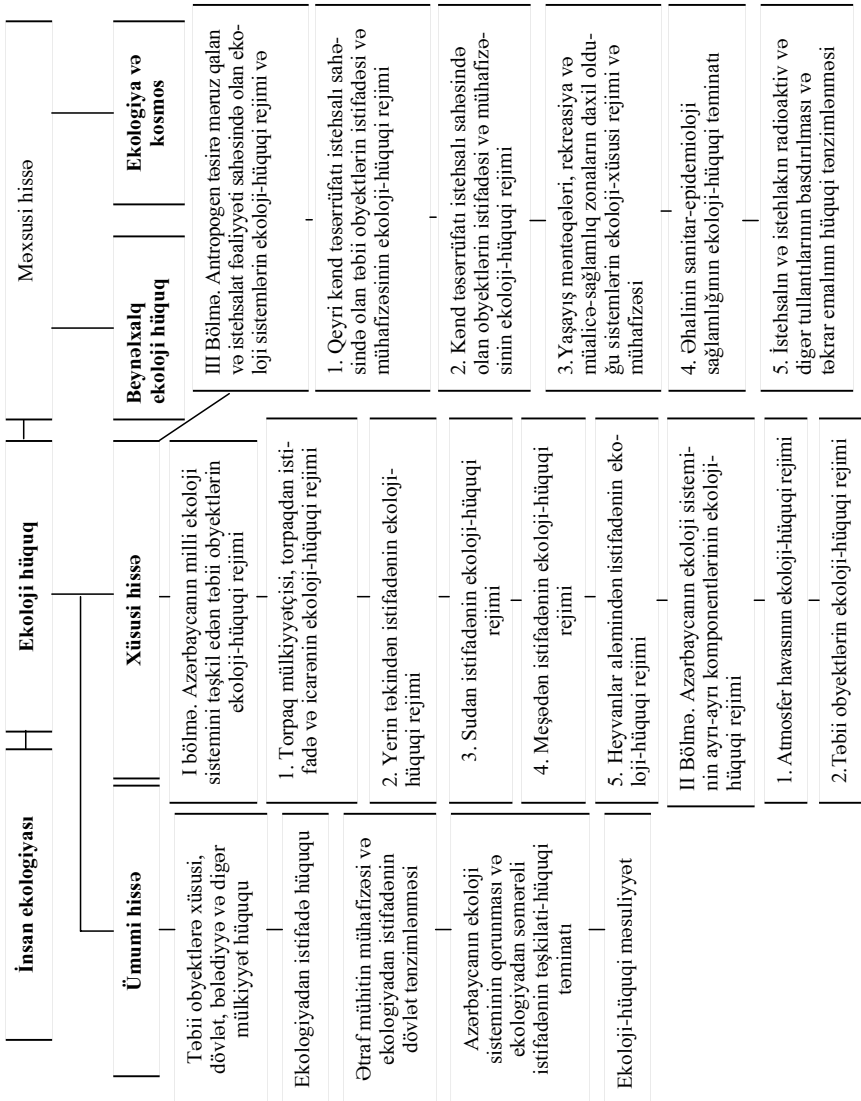
**Sxem 6. Ekoloji hüququn predmeti
(konkret olaraq)**

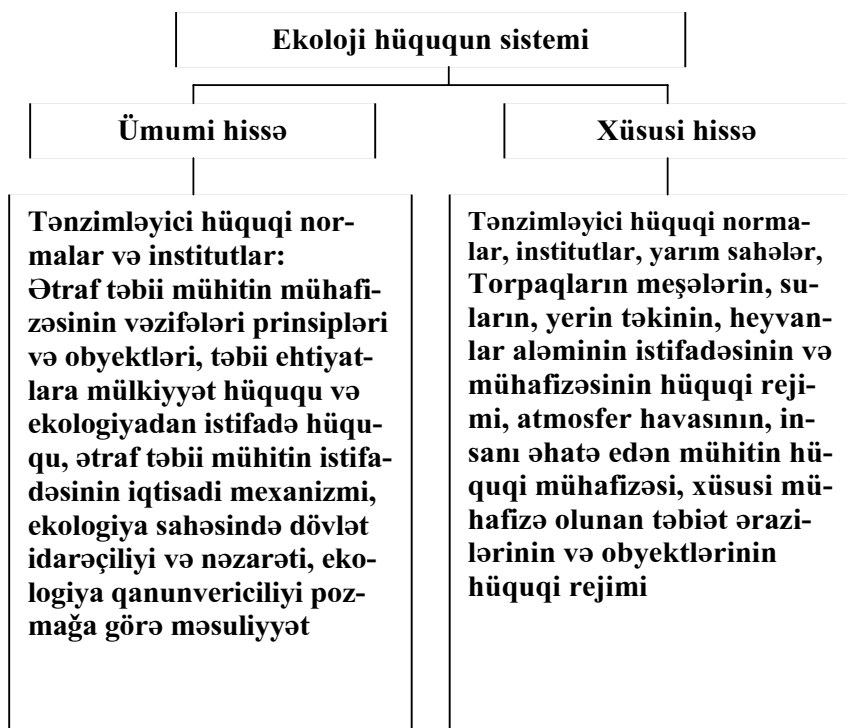
Sxem 7. Ekoloji hüququn metodu

Sxem 8. Ekoloji hüququn sistemi

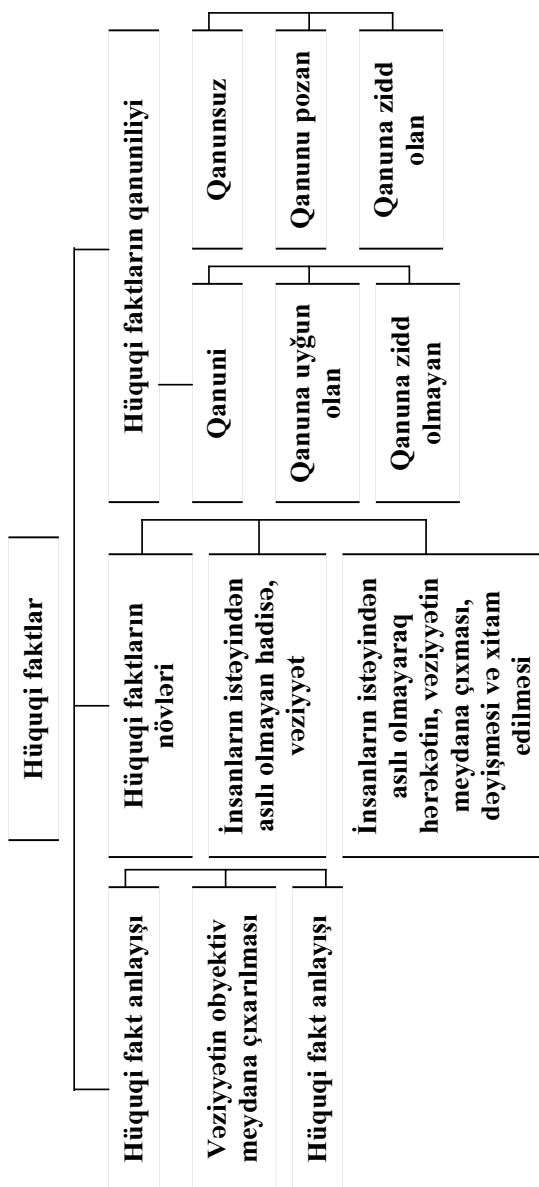
Sxem 9. Ekoloji hüququn sistemi

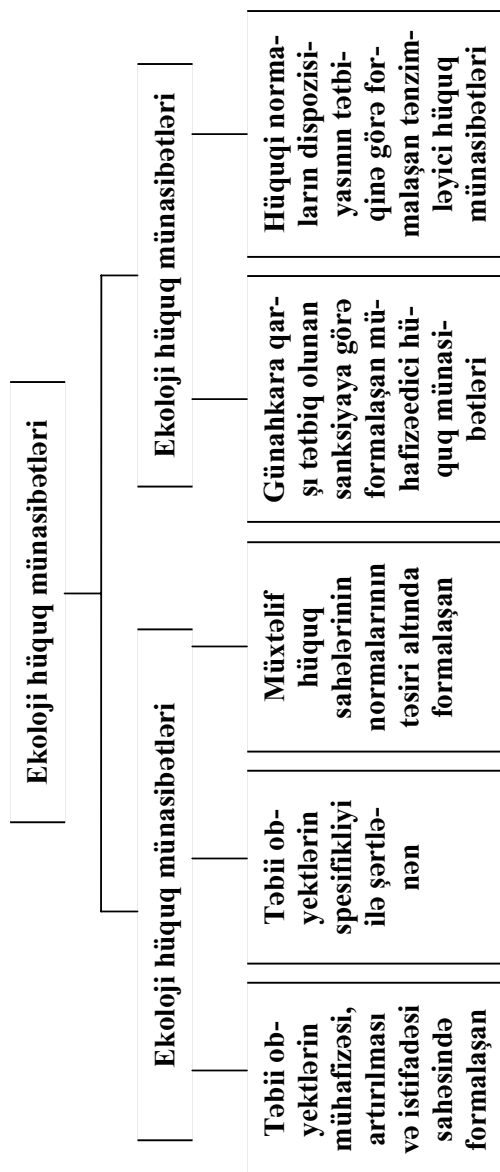
Sxem 10. Ekoloji hüququn mənbələri

	Ekoloji hüququn mənbələri
	Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr
	Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
	Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, məcəllələr, qərarlar
	Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları
	Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları
	Müxtəlif nazirliklərin və baş idarələrin təlimatları və digər normativ aktlar
	İcra hakimiyyəti orqanlarının qanun qüvvəli normativ hüquqi aktları
	Yerli özünüidarə orqanlarının normativ hüquqi aktları

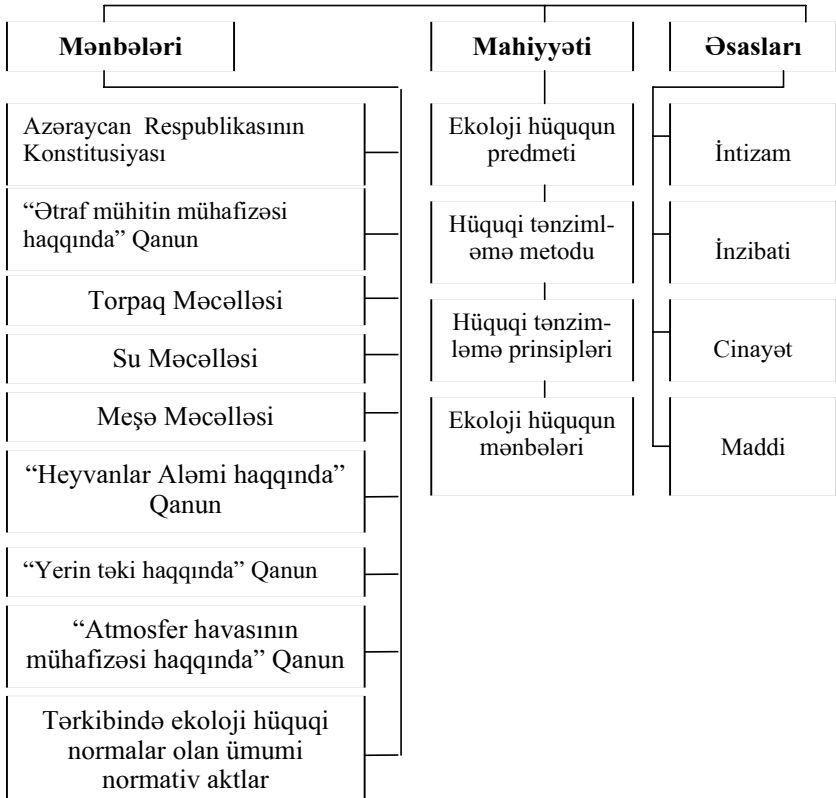
Sxem 11. Ekoloji münasibətləri doğuran hüquqi faktlar

Sxem 12. Ekoloji hüquq münasibətləri

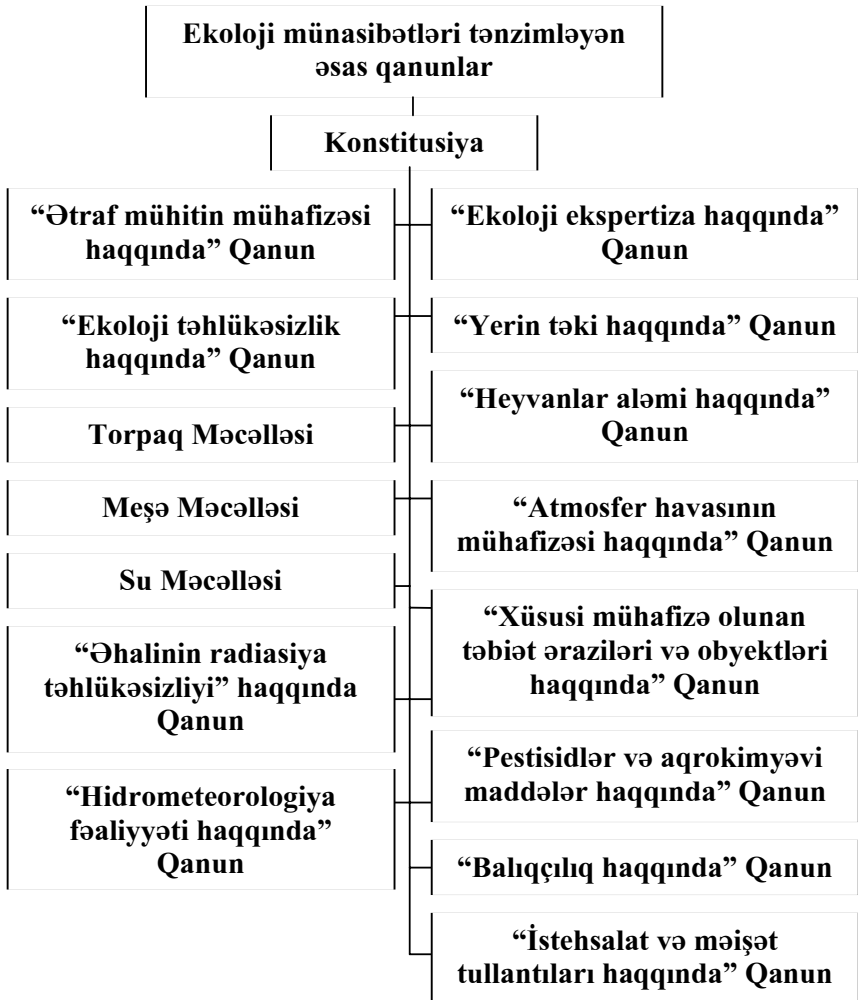
Sxem 13. Ekoloji hüququn əsasları

Sxem 14. Ekoloji hüququn Konstitusiya əsasları

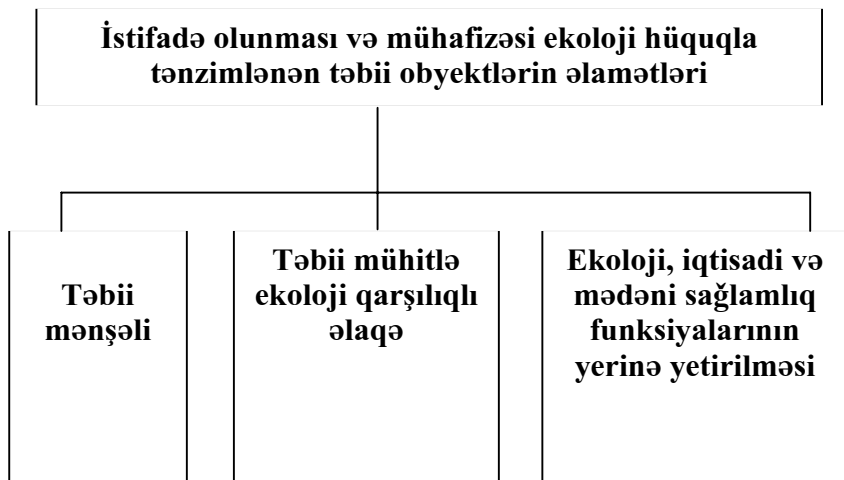

Sxem 15. Ekoloji qanunvericilik

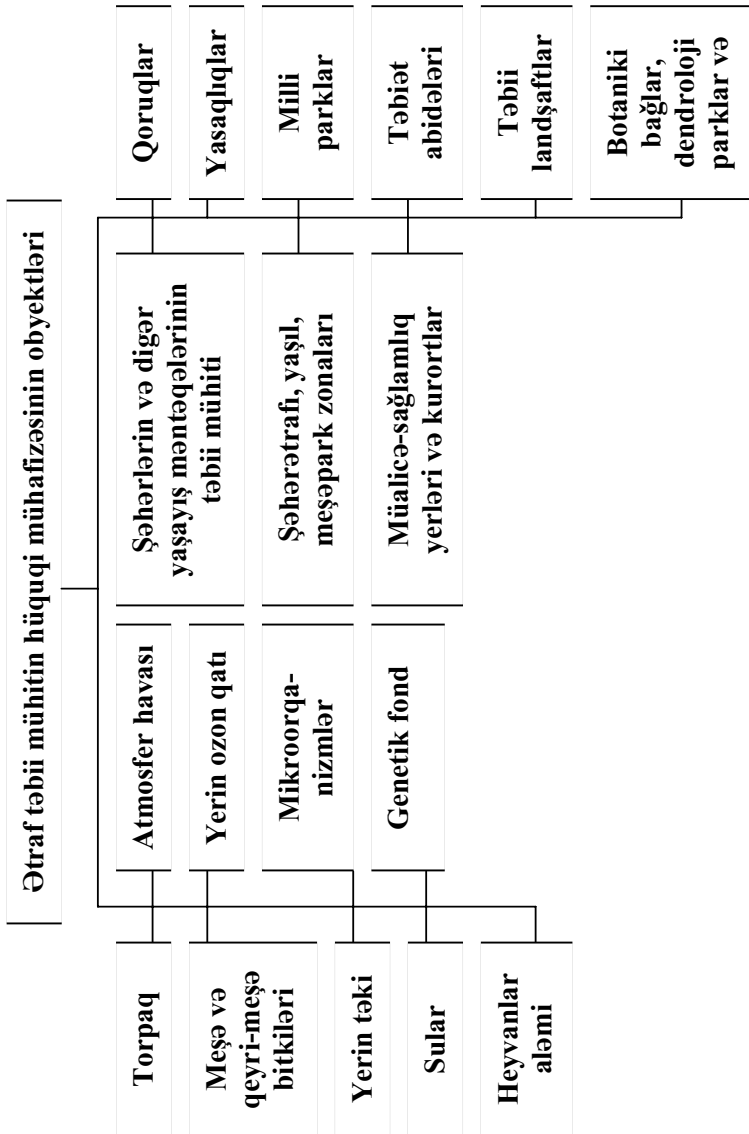

II FƏSİL EKOLOJİ HÜQUQUN OBYEKTlərİ

*Sxem 16. Ekoloji hüququn
obyektlərinin anlayışı*

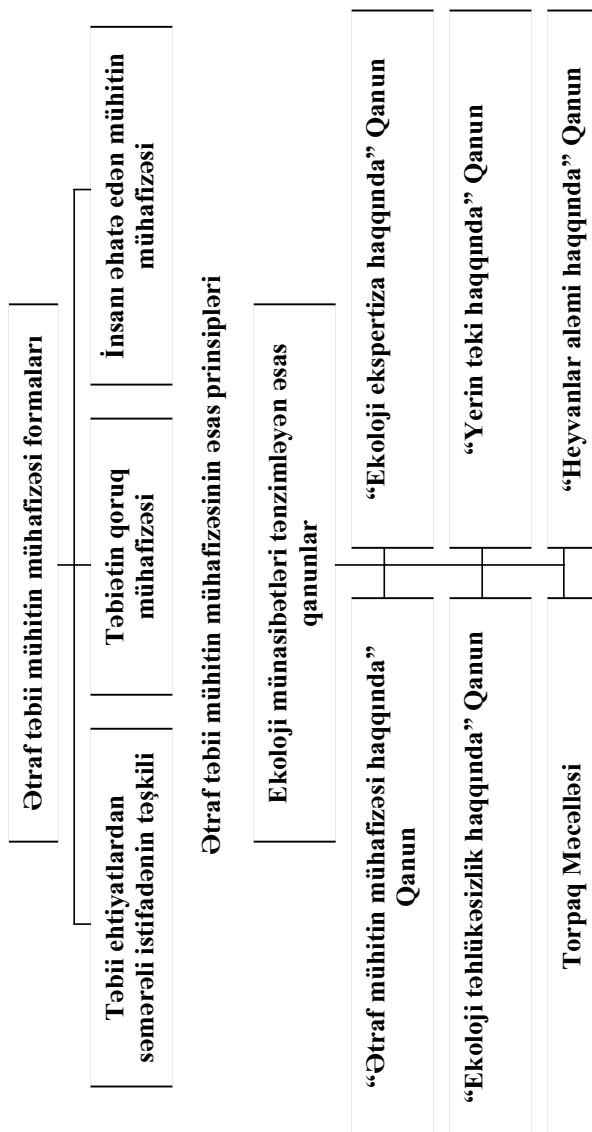

Sxem 17. Ekoloji hüquqla mühafizə olunan obyektlərin növləri

III FƏSİL. EKOLOJİ HÜQUQUN MEXANİZMLƏRİ

Sxem 18. Ətraf təbii mühitin mühafizəsi formaları

Sxem 19. Ekologiya hüququnun prinsipləri

Ekologiya hüququnun ümumi hüquq prinsipləri	Ekologiya hüququnun prinsipləri	Ekologiya hüququnun xüsusi hissəsinə məxsus prinsiplər
1. Xalq hakimiyyəti prinsipi	Ekologiya hüququnun ümumi hissəsinə xas olan prinsiplər	1. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların üstünlüyü
2. Humanizm prinsipi	1. Müəyyən ərazidə yaşayan xalqların maraqlarının birinciliyi prinsipi	2. İctimai və məişət təyinatlı suların üstünlüyü
3. Sosial ədalət prinsipi	2. Ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin ümumi dövlət tənzimlənməsinin üstünlük prinsipi	3. Yerin təkindən, istifadədə faydalı qazıntıların çıxarılması üstünlüyü
4. Qanunçuluq prinsipi	3. Təbii obyektlərin ciddi şəkildə məqsədli istifadəsi prinsipi	4. Mühafizə təyinatlı meşələrin üstünlüyü
5. Beynəlmiləçilik prinsipi	4. Təbii obyektlərin səmərəli və effektiv istifadəsi prinsipi	5. Heyvanların təbii sərbəst vəziyyətdə mövcud olması şəraitinin üstünlüyü
6. Təbiət obyektlərinə bütün mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarının bərabər hüquqluq prinsipi	5. Təbii obyektlərin istifadəsində mühafizəedici tədbirlərin üstünlüyü prinsipi	
7. Təbiətdən istifadənin stimullaşdırılması	6. Təbiətdən istifadəyə kompleks yanaşma prinsipi	
8. Subyektiv öhdəsinə qoyulmaq prinsipi	7. Təbiətdən istifadənin sabitliyi prinsipi	
9. Ekoloji hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquq və öhdəliklərinin vahidlik prinsipi	8. Təbii obyektlərdən və təbii ehtiyatlardan ödənişli istifadə prinsipi	
10. İnandırma və məcburetmə prinsiplərinin uzlaşdırılması prinsipi	9. Təbiətdən istifadənin planlılıq prinsipi	
11. Aşkarlıq prinsipi		

*Sxem 20 Azərbaycan Respublikası
vətəndaşlarının ekoloji hüquqları*

	Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının aşağıdakı hüquqları vardır
	Həyat və sağlamlıq üçün rahat ətraf təbii mühitə
	Ətraf mühitin vəziyyəti haqqında düzgün məlumata
	Ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsinə
	Ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə ictimai birlik və fondlar yaratmaq, onların üzvü olmaq
	Ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə yığıncaqlarda, mitinqlərdə, tətilərdə və referendumlarda iştirak etmək
	Ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri üzrə dövlət orqanlarına məktub, ərizə və şikayətlə müraciət etmək
	İctimai ekoloji ekspertiza aparılması haqqında təklif irəli sürmək və nəticəsi haqqında məlumat almaq
	Ekoloji cəhətdən zərərli obyektlərin yerləşdirilməsi, tikilməsi və istismarı haqqında olan qərarların inzibati və ya məhkəmə qaydasında ləğvini tələb etmək

Sxem 21. Vətəndaşlarının sağlam və əlverişli təbii mühit hüququ

	Vətəndaşların sağlamlığının ətraf mühitin əlverişsiz təsirlərindən mühafizəsi hüququ aşağıdakı formalarda təmin olunur
	Ətraf mühitin əlverişsiz təsirlərindən vətəndaşların sağlamlığı ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin planlaşdırılması və normalaşdırılması ilə təmin olunur
	Qəzaların və bədbəxt hadisələrin nəticələrinin qarşısının alınması və ləğv edilməsi, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması tədbirləri ilə təmin olunur
	Tibbi xidmətlərin təşkili və ictimai sığorta ilə təmin olunur
	Əlverişli ətraf mühit şəraitində yaşamaq üçün imkan yaradılması ilə təmin olunur
	Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində sağlamlığa dəymiş zərərin ödənilməsi ilə təmin olunur
	Ekoloji qanunvericiliyə riayət olunması və təbii mühitin vəziyyətinə görə dövlət nəzarəti ilə təmin olunur

*Sxem 22. Azərbaycan Respublikası
vətəndaşlarının öhdəlikləri*

	Vətəndaşların sağlamlığının ətraf mühitin əlverişsiz təsirlərindən mühafizəsi hüququ aşağıdakı formalarda təmin olunur
	Təbiəti və ətraf mühiti qorusun, təbii sərvətlərə qayğı ilə yanaşsın
	Ətraf təbii mühitin keyfiyyəti normativlərinə və ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə riayət etsin
	Özünün ekoloji mədəniyyətini, təbiət haqqında biliklərinin səviyyəsini yüksəltsin, böyüməkdə olan nəslin ekoloji tərbiyəsinə kömək etsin

Sxem 23. İctimai ekoloji birliklərin səlahiyyətləri

	Ekoloji birliklərin hüququ var ki:
	Öz ekoloji proqramını işləyib hazırlasın və təbliğ etsin
	Əhalinin ekoloji hüquqlarını və maraqlarını müdafiə etsin
	Vətəndaşların ekoloji mədəniyyətini inkişaf etdirsinsən və onları təbiəti mühafizə işinə cəlb etsin
	Ekoloji hüquq pozuntuluğu ilə mübarizədə, təbii ehtiyatların mühafizəsi və artırılmasında dövlət orqanlarına kömək etsin
	İctimai ekoloji nəzarəti həyata keçirsin
	Ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə ictimai fondlar yaratsın və onları ekoloji tədbirlərin keçirilməsinə sərf etsin
	İctimai ekoloji ekspertiza aparsın
	Ətraf mühitin vəziyyəti və onun mühafizəsi tədbirləri haqqında tam və dəqiq məlumatın verilməsini tələb etsin
	Ətraf mühitin mühafizəsinə görə yığıncaq, mitinq və tətil təşkil etsin
	Ekoloji cəhətdən zərərli obyektlərin tikintisi və istismarı haqqında qərarın ləğv edilməsini inzibati və məhkəmə qaydasında tələb etmək
	Vətəndaşların sağlamlığına dəymiş zərərin ödənilməsini tələb etsin, günahkar vəzifəli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında məsələ qaldırsın

Sxem 24. Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ

Təbii ehtiyatlara mülkiyyətin əsas formaları			
Dövlət forması	Bələdiyyə forması	Xüsusi forma (hüquqi və fiziki şəxslər üçün)	Digər formalar

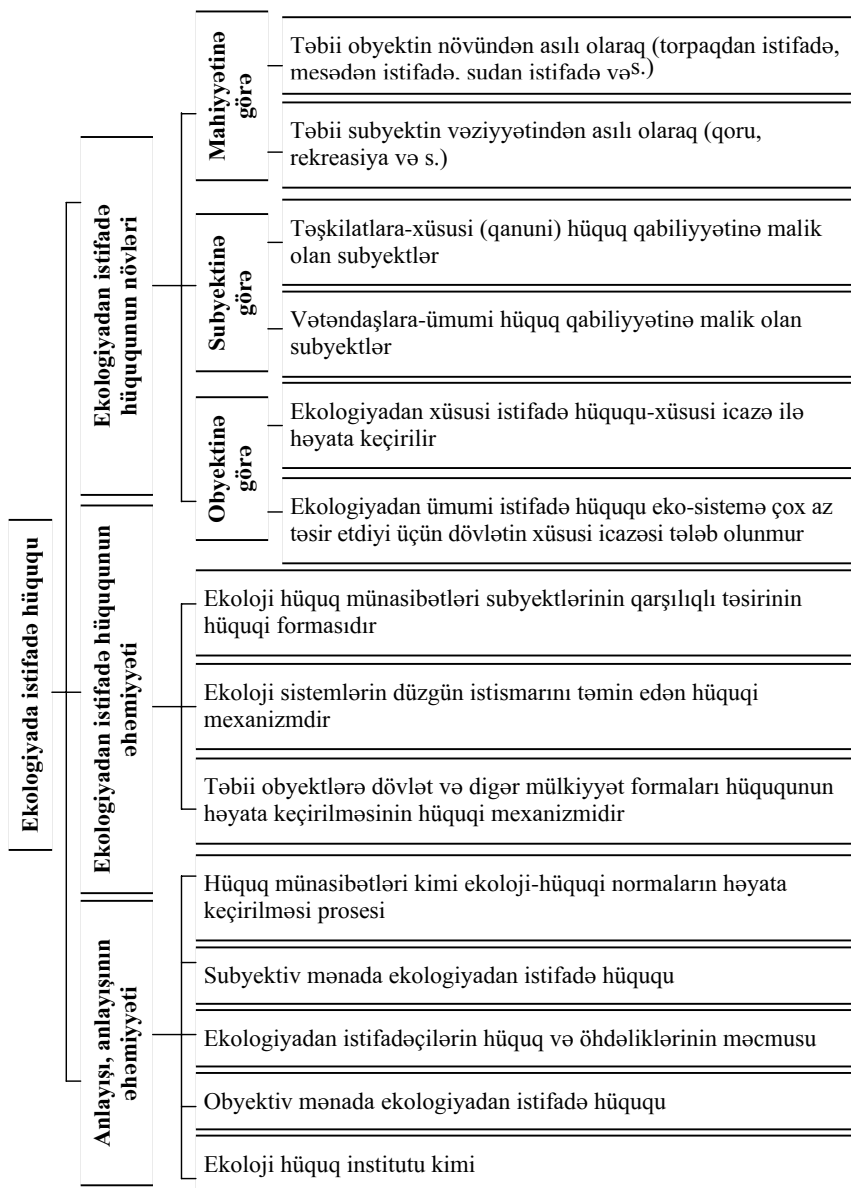
Sxem 25. Təbii ehtiyatlara dövlət mülkiyyəti

Təbii ehtiyatlara dövlət mülkiyyəti	
	Bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olmayan torpaq sahələri (Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsi, maddə 5)
	Yerin təki fondu (“Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 4)
	Meşə fondu və müdafiə təyinatlı torpaqlarda olan meşələr (Meşə Məcəlləsi, maddə 11)
	Bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan xüsusi torpaqlardan başqa, Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün su obyektləri (Su Məcəlləsi, maddə 12)
	Heyvanlar aləmi (“Heyvanlar aləmi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 5)
	Müalicə-sağlamlıq yerləri və yerli əhəmiyyətli kurortlardan başqa, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri (“Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu)

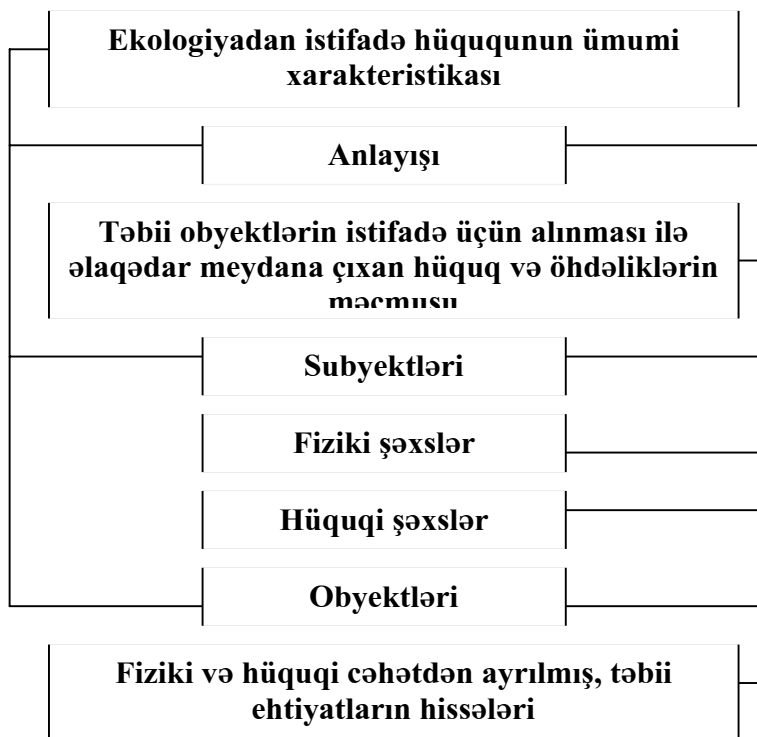
Sxem 26. Təbii ehtiyatlara xüsusi mülkiyyət

	Təbii ehtiyatlara dövlət mülkiyyəti
	Torpaq sahələri (Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsi, maddə 49)
	Vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə məxsus olan torpaq sahələrində yerləşmiş, ayrılmış su obyektləri (Su Məcəlləsi, maddə 14)
	Vətəndaşlara və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan torpaq sahələrində yerləşən ağac-kol bitkiləri (Meşə Məcəlləsi, maddə 12)

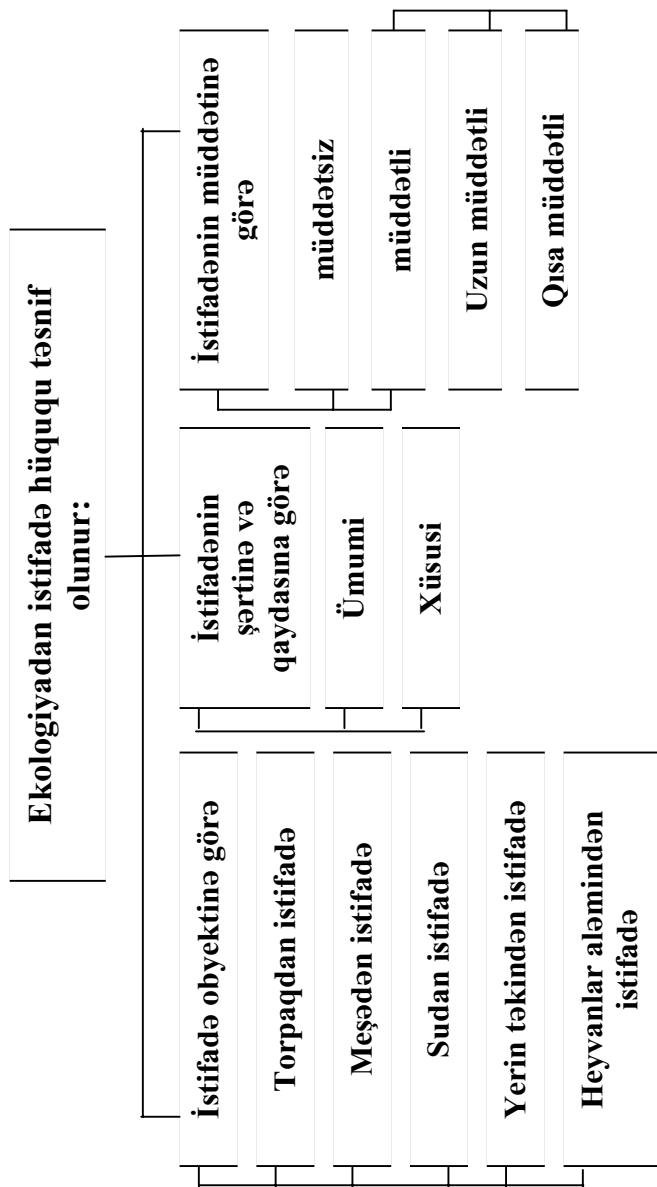
Sxem 27. Ekologiyadan istifadə hüququnun anlayışı

*Sxem 28. Ekologiyadan istifadə hüququnun
ümumi xarakteristikası*

Sxem 29. Ekologiyadan istifadə hüququnun növləri

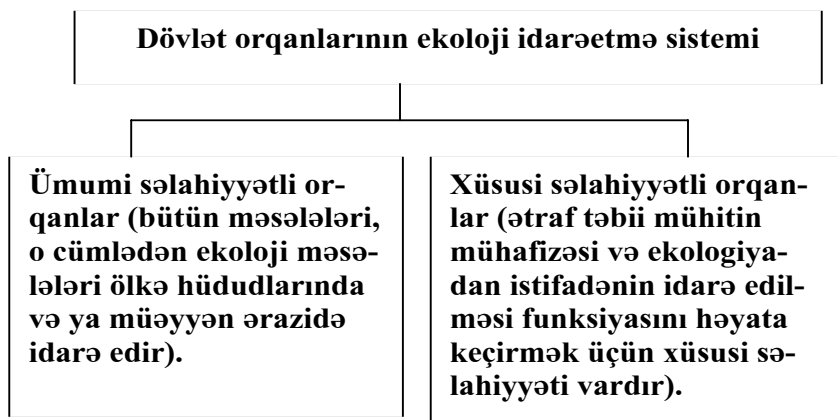
Sxem 30. Ekologiyadan ümumi və xüsusi istifadə hüququnun fərqləri

Ekologiyadan ümumi və xüsusi istifadə hüququnun aşağıdakı fərqləri var:	
	İstifadə obyektinə görə
	İstifadə məqsədinə görə
	Meydana çıxması əsasına görə
	Həyata keçirilməsi qaydasına görə

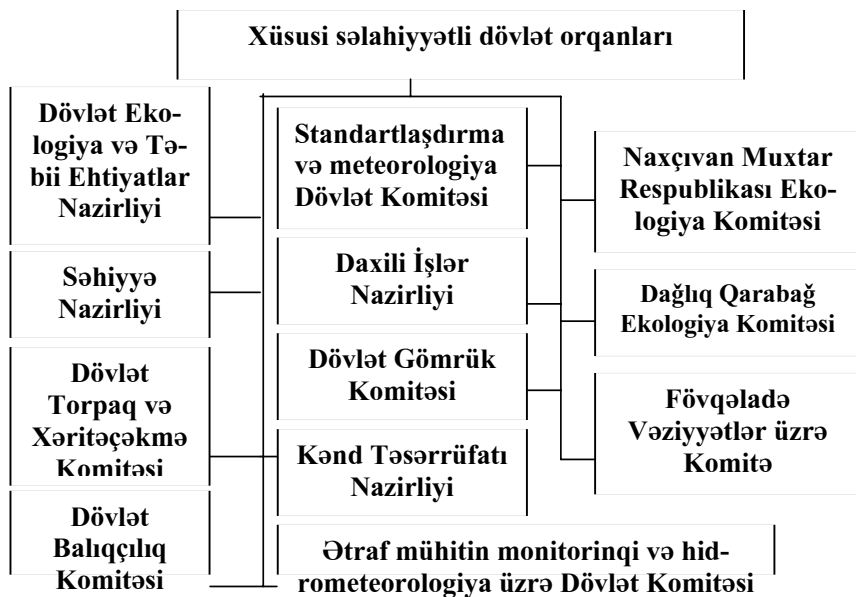
Sxem 31. Ekologiyadan istifadə hüququnun dayandırılması

Ekologiyadan istifadə hüququnun dayandırılmasının əsasları	
İstifadə müddətinin başa çatması	Ekologiyadan istifadəçinin müəssisənin, təşkilatının ləğv edilməsi, ekologiyadan istifadəçinin vəfatı
Təbii obyektlərin dövlət və ictimai ehtiyaclar üçün müsadirə edilməsi	Təbii obyektlərin məqsədli istifadə qaydalarının pozulması
Təbii obyektlərin istifadəsindən könüllü imtina edilməsi	Təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsinin digər qaydalarının pozulması

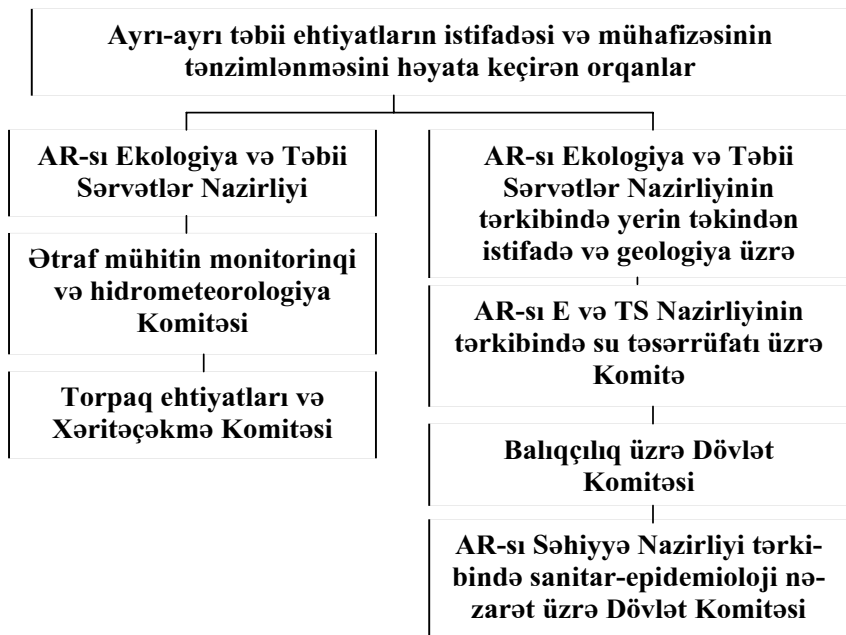
Sxem 32. Ətraf təbii mühitin mühafizəsi və ekologiyadan istifadə sahəsində dövlət idarəçiliyi

Sxem 33. Ekologiyadan istifadə və ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları idarəsi

Sxem 34. Ayırı-ayrı təbii ehtiyatların istifadəsi və mühafizəsini həyata keçirən dövlət orqanlarının səlahiyyətləri və sistemi

Sxem 35. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə E və TSN səlahiyyətləri

	Dövlət və TSN əsas səlahiyyətləri
	Məqsədli ekoloji proqramları işləyib hazırlayır və həyata keçirir
	Ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri üzrə normativ aktlar qəbul edir
	Ekoloji monitoring təşkil edir
	Dövlət ekoloji nəzarətini həyata keçirir
	Dövlət ekoloji ekspertizasını təşkil edir və keçirir
	Təbiətdən istifadənin ayrı-ayrı növləri üzrə lisenziya verir (ləğv edir)
	Təbii ehtiyatların istifadəsinin normaları və limitlərini razılaşdırır
	Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşmanı başqa orqanlarla birlikdə təşkil edir
	Ekoloji tələblərə uyğun olaraq məcburi sertifikatlaşdırma keçirir
	Ekoloji normaların və qaydaların pozulması ilə həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətini məhdudlaşdırır və ya dayandırır
	Ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində inzibati hüquq pozuntuları haqqında işlərə baxır
	Ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi
	Öz səlahiyyətləri həddində digər işləri həyata keçirir

Sxem 36. Ətraf təbii mühitin mühafizəsi və ekologiyadan istifadə sahəsində dövlətin idarəetmə funksiyaları

Dövlətin idarəetmə funksiyaları		
Təbii ehtiyatların uçotu və kadastrının aparılması		Təbii ehtiyatların bölüşdürülməsi (verilməsi və ya müasdirə olunması); Ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiyadan istifadənin lisenziyalasdırılması
Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi üzrə plan və proqramların qəbul edilməsi, ekoloji siyasətin müəyyən olunması		Təbii obyektlərin məkan-ərazi quruluşu
Ekoloji tədbirlərin maddi texniki təminatı və maliyyələşdirilməsi		Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi sahəsində nəzarət; Ekoloji ekspertiza
Ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiyadan səmərəli istifadənin norma və qaydaların müəyyənləşdirilməsi; ekologiya sahəsində standartlaşdırma		Ekologiyadan istifadə hüququ haqqında mübahisələrin həlli; ekoloji pozuntulara görə məsuliyyətin tətbiqi

Təşkilati-hüquqi təminat	Nəzarət	İctimai-vətəndaşlar, təşkilatlar və əmək kollektivləri ilə həyata keçirilir
		İdarə öz tabeliklərində olan sahələr çərçivəsində nazirliklər və baş idarələr tərəfindən həyata keçirilir
		Səlahivətli dövlət orqanlarının rəhbər nəzarət funksiyası
	Monitorinq	İqlim-iqlimin formalaşmasına təsir edən obyektlərin sistemi tədqiq olunur
		Ekoloji-insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində biosferin dəyişməsi tədqiq olunur
		Sanitar-gigiyena məsələləri – ətraf mühitin insana təsiri tədqiq olunur
	Ekoloji ekspertiza	Təbiətdən istifadəyə təsir edən və ya ekoloji əhəmiyyətə malik olan obyektlərin ekspertizası
		Obyektlərin yerləşdirilməsi layihəsi, şəhərlərin planlaşdırılması, tikilməsi və s.
		Plan aktları, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə plan işləri, ətraf mühitin mühafizəsinin kompleks ərazi sxeminin layihəsi
	ƏMTQ	Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi fəaliyyətinin mahiyyətinə tələblər xüsusi əsasnamə ilə təyin olunur
		Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi-ətraf mühitin mühafizəsi, kompleks istifadəsi zamanı təşkil olunur və həyata keçirilir
		Köməkçi ekoloji terminlərin standartları
	Standartlaşdırılması	Ətraf mühitin mühafizəsinin təşkilində ekoloji – təşkilati standartların tələbi
		Ekoloji normativlər – ətraf mühitə təsirin icazə verilən son həddini təyin edir
		Hüquq tətbiqetmə fəaliyyətinin ekolojişədirilməsi – hüquqi münasibətlərin ekolojişədirilməsi
	Qanunvericiliyin ekolojişədirilməsi	Qanunvericiliyin ekoloji korrekləşməsi – ekoloji normativlərin hazırda qüvvədə olan qanunvericiliyə daxil edilməsi
		Ekoloji hüquq yaradıcılığı – ekoloji normativ hüquqi aktların qəbulu

Sxem 38. Təbii ehtiyatların dövlət kadastrları

	Təbii ehtiyatların dövlət kadastrlarının növləri
	Torpaq
	Meşə
	Su
	Faydalı qazıntıların meydana çıxdığı və əmələ gəldiyi yer
	Heyvanlar aləminin obyektləri
	Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri
	Ətraf təbii mühitin çirkləndiricilərinin siyahısı

Sxem 39. Təbiətdən istifadənin lisenziyalaşdırılması

Təbii ehtiyatların istifadəsi üçün verilən lisenziyaların növləri	
Meşələrlə	
Meşəqırma bileti (order) (ağacların tədarükü, qətranlanıb ikinci dərəcəli meşə ehtiyatları üçün)	
Meşə bileti (meşədən əlavə istifadə üçün)	
Sularla	
Sudan istifadə üçün (suyun yığılması və tullanması, məxsusi, xüsusi sudan istifadənin həyata keçirilməsi üçün)	
Sərəncamverici (su obyektlərindən istifadə hüququnun verilməsi üçün)	
Yerin təki ilə	
Yerin təkindən istifadəyə (geoloji öyrənmə, faydalı qazıntıların çıxarılması və başqa məqsədlər üçün)	
Heyvanlar aləmi ilə	
Uzunmüddətli (ovçuluq təsərrüfatlarının təşkili, balıqçılıq, elmi-tədqiqat və digər məqsədlər üçün hüquqi şəxslərə verilir)	
Birdəfəlik adlı (heyvanları vurmaq (tutmaq) üçün və digər məqsədlər üçün vətəndaşlara verilir)	
Atmosfer	
Zərərli fiziki təsirlərin və çirkləndirici maddələrin tullanmasına icazə	

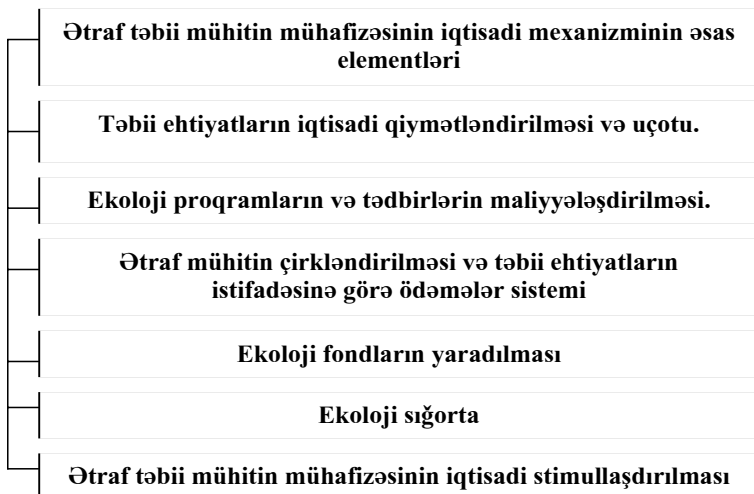
Sxem 40. Təbiətdən istifadə sahəsində limitləşdirmə

Təbiətdən istifadə sahəsində limitlərin növləri	
Təbii ehtiyatların müsadirəsi limiti (təbii ehtiyatların istifadəsinin son həddə çatdırılmış həcmi: faydalı qazıntıların çıxarılması; ağacların tedarükü; torpağın ayrılması; suyun yığılması; heyvanların vurulması (tutulması) və s.)	Ətraf təbii mühitin çirkləndirilməsi limiti (çirkab suların, çirkləndirici maddələrin axıdılması və tullanması, tullantıların yerləşdirilməsi (basdırılması) və s.)

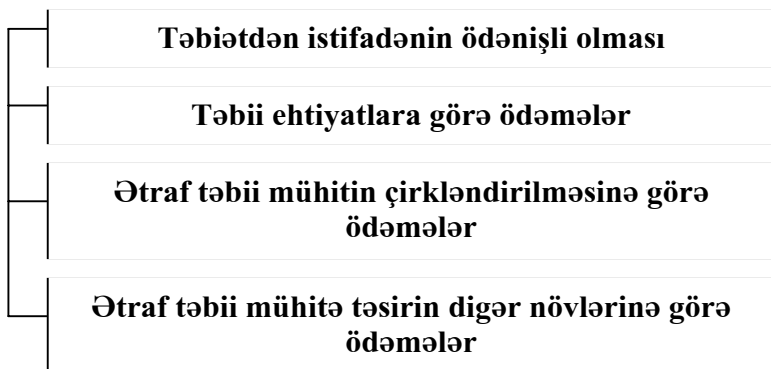
Sxem 41. Ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin formalaşdırılması

Ətraf təbii mühitə zərərli təsirin normativləri	
Zərərli maddələrin qatılığıının son həddə çatdırılmış icazə verilən normativləri (SİQ)	Ətraf mühitə gərginliyin son dərəcə icazə verilən normaları
Zərərli maddələrin tullanmasının və atılmasının son həddə çatdırılmış icazə verilən normativləri (SİT)	Ərzaq məhsullarında kimyəvi maddələrin qalıq miqdarının son həddə çatdırılmış icazə verilən normativləri
Zərərli fiziki təsirlərin səviyyəsinin son həddə çatdırılmış icazə verilən normativləri (SİS)	İstehsal və istehlak məhsullarına ekoloji tələblər
Kənd təsərrüfatında aqrokimyəvi maddələrin tətbiq olunmasının son həddə çatdırılmış icazə verilən normaları	Sanitar və mühafizə zonalarının normativləri

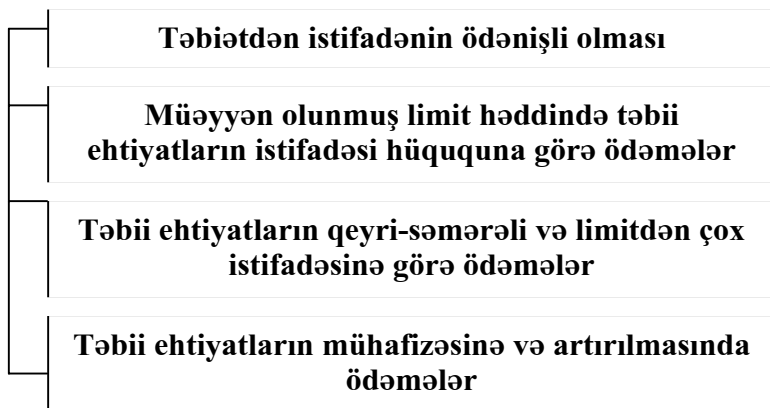
Sxem 42. Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi.

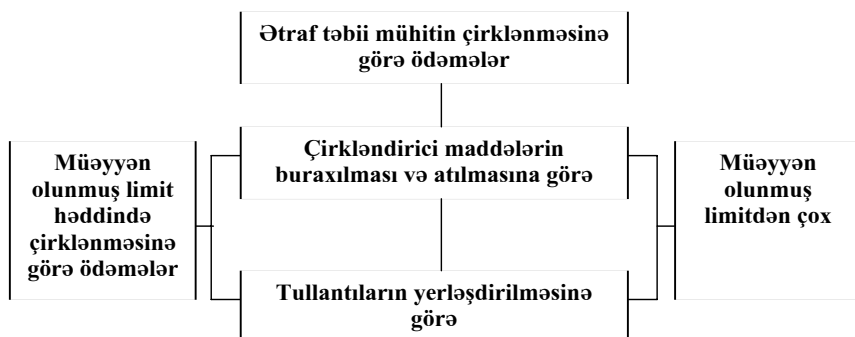
Sxem 43. Təbii ehtiyatların istifadəsinin ödənişli olması

Sxem 44. Təbii ehtiyatlara görə ödəmələr

Sxem 45. Ətraf təbii mühitin çirklənməsinə görə ödəmələr

Sxem 46. Ekoloji nəzarətin vəzifələri.

	Ekoloji nəzarətin vəzifələri (“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanun maddə 71)
	Təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin təsiri altında təbii mühitin vəziyyətinin və onun dəyişməsinin müşahidə olunması
	Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə üzrə tədbirlərin və planların yerinə yetirilməsinin yoxlanması
	Ətraf təbii mühitin keyfiyyət normativlərinin və ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin riayət olunmasının yoxlanılması

Sxem 47. Ekoloji nəzarətin obyektləri.

	Ekoloji nəzarətin obyektləri
	Ətraf təbii mühit və ayrı-ayrı təbii obyektlər (torpaq, su, meşə, yerin təki və s.)
	Ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadə olunması üzrə vətəndaşların, vəzifəli şəxslərin, müəssisələrin və təşkilatların fəaliyyəti

Sxem 48. Ekoloji nəzarətin sistemi

	Ekoloji nəzarətin növləri
	Ekoloji monitoring
	Dövlət nəzarəti
	İstehsalat nəzarəti
	İctimai nəzarət

Sxem 49. Ekoloji monitoring

Ekoloji monitoring	
Vəzifələri	Növləri
Müşahidə və təbii mühitin vəziyyəti haqqında məlumatın yığılması	Ətraf təbii mühitin monitoringi
Təbii mühitin vəziyyəti haqqında məlumatın analizi və ümumiləşdirilməsi	Təbii obyektlərin monitoringi (torpaq, su, meşə, yerin təki, heyvanlar aləmi, atmosfer havası və s.)
Mənfi ekoloji hadisələrin qarşısını almaq məqsədilə təbii mühitin vəziyyətinin dəyişməsinin proqnozlaşdırılması	
Əhalinin və maraqlı təşkilatların ekoloji məlumatla təmin olunması	

Sxem 50. Dövlət ekoloji nəzarəti

	Dövlət ekoloji nəzarəti orqanlarının səlahiyyətləri
	Müəssisələrə və təşkilatlara getmək, ətraf mühitin mühafizəsinə aid olan sənədlərlə tanış olmaq
	Təmizləyici və digər zərərsizləşdirici qurğuların, həmçinin onlara nəzarət avadanlıqlarının işini yoxlamaq
	Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə məcburi tədbirlərin, ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin və normativlərinin riayət olunmasını yoxlamaq
	Təbiətdən istifadə hüququna, zərərli maddələrin atılmasına və tullanmasına, tullantıların yerləşdirilməsinə icazə vermək
	Dövlət ekoloji ekspertizasını təyin etmək
	Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məcburi göstərişlər vermək, meydana çıxmış pozuntuların və çatışmazlıqların düzəldilməsini tələb etmək
	Ekoloji cəhətdən zərərli fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, dayandırılması və tamamilə qurtarması haqqında qərar qəbul etmək
	Təqsirkar şəxsləri inzibati məsuliyyətə cəlb etmək, onların intizam və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək haqqında materialları göndərmək
	İnsanların sağlamlığına və ətraf mühitə dəymiş zərərin ödənilməsi haqqında məhkəməyə iddia vermək

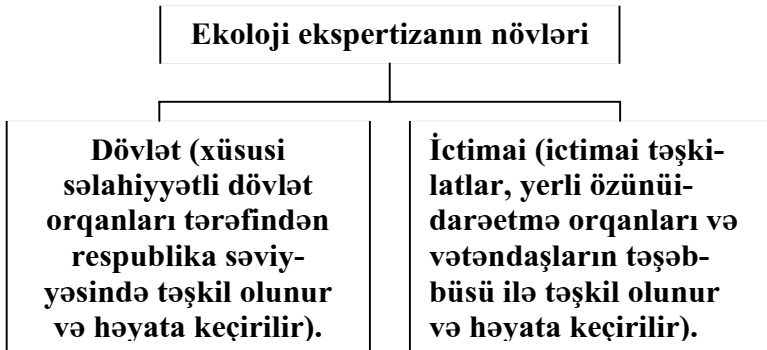
Sxem 51. Ekoloji ekspertizanın prinsipləri

	Ekoloji ekspertizanın prinsipləri
	Hər hansı nəzərdə tutulan təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji təhlükəsi fərziyyəsi
	Obyektin həyata keçirilməsinə qədər ekoloji ekspertizanın aparılmasının məcburiliyi
	Ekoloji ekspertizanın aparılması zamanı ekoloji təhlükəsizlik tələblərinin uçotunun məcburiliyi
	Məlumatın səhihliyi və tamlığı
	Ekspertlərin müstəqilliyi
	Ekspertlərin rəyinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, obyektivliyi və qanuniliyi
	Aşkarlıq, ictimai fikrin nəzərə alınması, ictimai təşkilatların iştirakı
	Ekoloji ekspertizanın iştirakçılarının onun aparılması və keyfiyyətinə görə məsuliyyəti

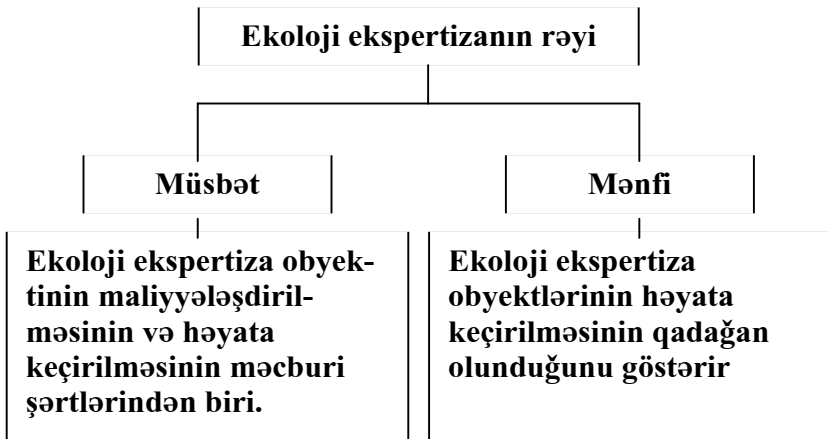
Sxem 52. Dövlət ekoloji ekspertizasının obyektləri

	Dövlət ekoloji ekspertizasının obyektləri
	Hüquqi aktların və normativ-texniki və metodik sənədlərin layihələri
	Kompleks və məqsədli proqramların layihəsi, ərazinin inkişaf planı, iqtisadi sahənin inkişaf sxemi, yeniləşdirilməsi və təbiətdən istifadə
	Təsərrüfat obyektlərinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması və tikilmə layihəsi, yenidən qurulması və ləğv edilməsi
	Beynəlxalq müqavilənin layihələri
	Ətraf mühitə təsir edən fəaliyyətə lisenziya və təbii ehtiyatların istifadəsi haqqında müqavilələrin əsaslandırılması materialları
	Yeni texnika, texnologiyaya, materiallara, maddəyə, mallar və xidmətə dair sənədləşmələrin layihəsi
	Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılmasının əsaslandırılması materialları, fəvqəladə ekoloji vəziyyət və ekoloji fəlakət zonalarının müəyyən olunması
	Ətraf təbii mühitə təsir etmək qabiliyyətinə malik olan fəaliyyət haqqında sənədləşmələrin digər növləri

Sxem 53. Ekoloji ekspertizanın növləri

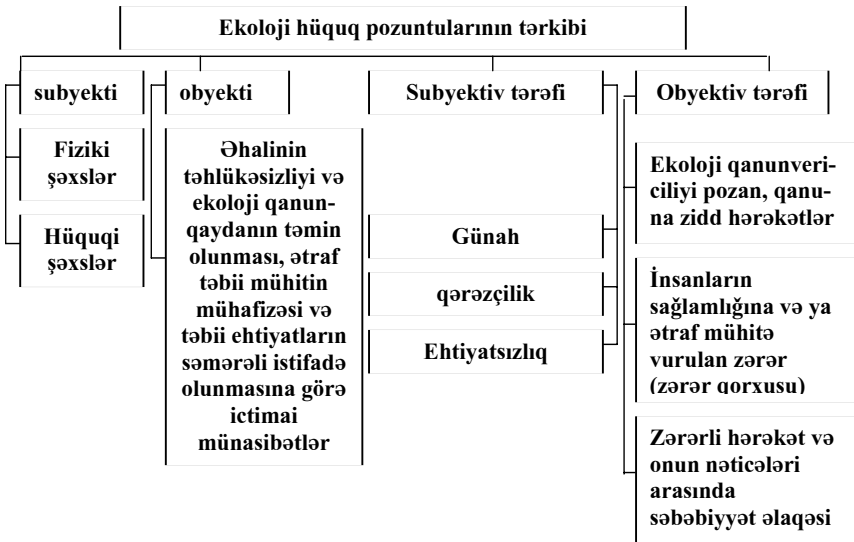
Sxem 54. Ekoloji ekspertizanın rəyi

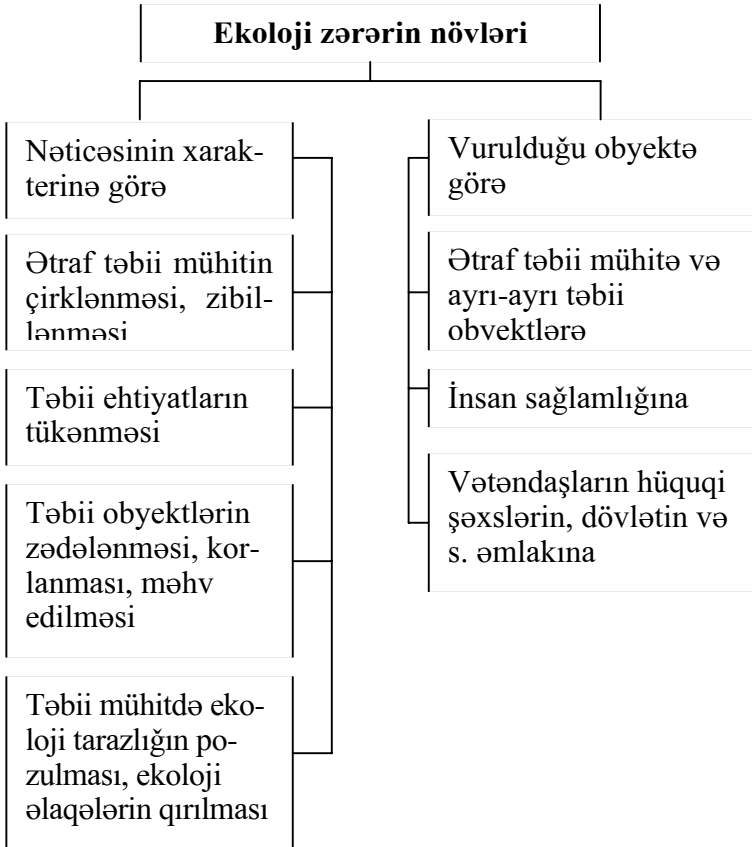
Sxem 55. Ekoloji ekspertizanın rəyi

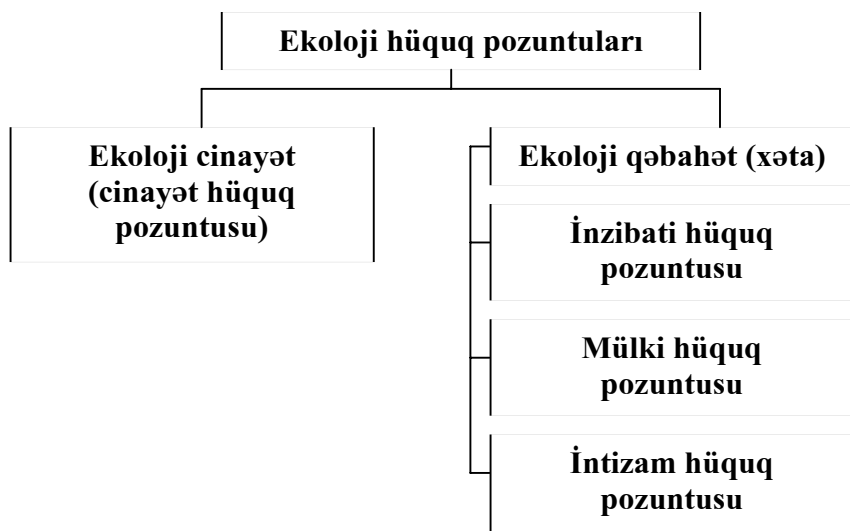
Sxem 56. Ekoloji hüquq pozuntuları

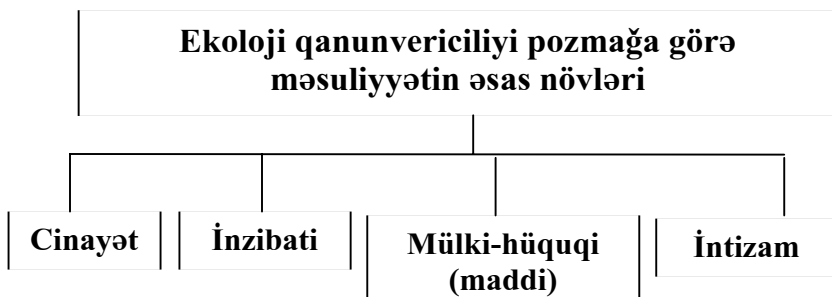
Sxem 57. Ekoloji zərər

Sxem 58. Ekoloji hüquq pozuntularının növləri

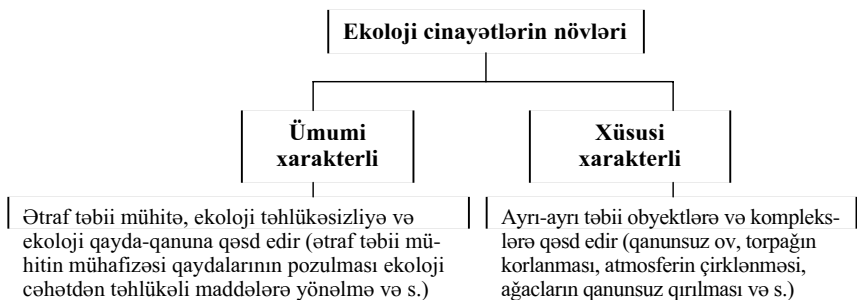
Sxem 59. Ekoloji qanunvericiliyi pozmağa görə məsuliyyət

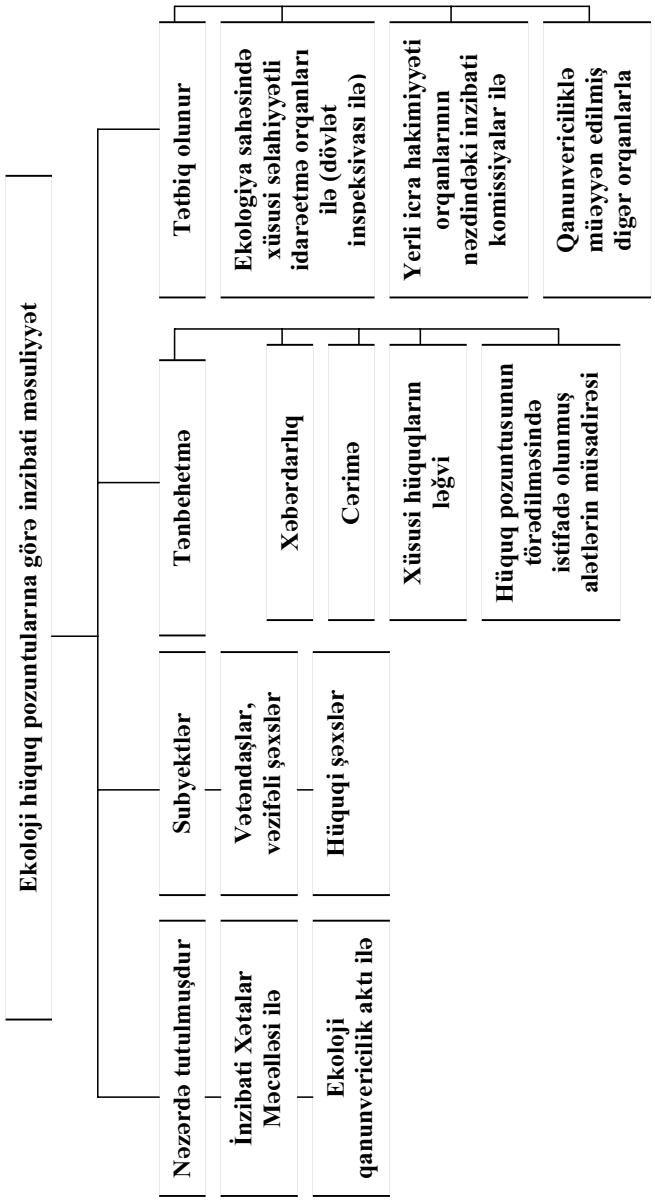
Sxem 60. Cinayətin ekoloji tərkibi

AR-nın CM-nə görə cinayətin ekoloji tərkibi
İstehsalat işi zamanı ətraf mühitin mühafizə qaydalarının pozulması (maddə 247)
Ekoloji cəhətdən zərərli maddələr və tullantılarla davranmaq qaydalarının pozulması (maddə 248)
Mikrobioloji və ya digər bioloji agent və toksinlərlə davranan zaman təhlükəsizlik qaydalarının pozulması
Bitkilərin xəstəlik və zərərvericiləri ilə mübarizə və baytarlıq qaydalarının pozulması (maddə 249)
Suların çirklənməsi (maddə 250)
Atmosferin çirklənməsi (maddə 251)
Dəniz mühitinin çirklənməsi (maddə 252)
Müstəsna iqtisadi zona və kontinental şelf haqqında qanunvericiliyin pozulması (maddə 253)
Torpağın korlanması (maddə 254)
Yerin təkinin mühafizəsi və istifadəsi qaydalarının pozulması (maddə 255)
Su heyvanları və bitkilərin qanunsuz öldürülməsi (maddə 256)
Balıq ehtiyatlarının mühafizəsi qaydalarının pozulması (maddə 257)
Qanunsuz ov (maddə 258)
"Qırmızı Kitab"a salınmış, orqanizm üçün böhranlı yaşayış yerlərinin məhv edilməsi (maddə 254)
Ağacların qanunsuz qırılması (maddə 259)
Meşələrin zədələnməsi və məhv edilməsi (maddə 260)
Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin rejiminin pozulması (maddə 261)

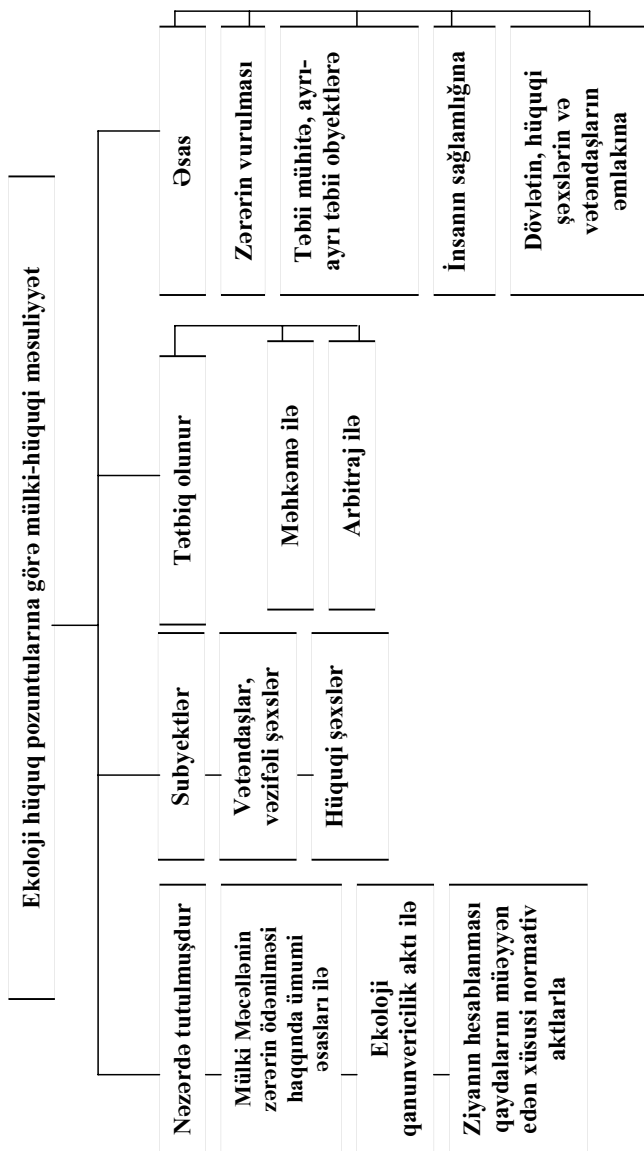
Sxem 61. Ekoloji cinayətlərin növləri

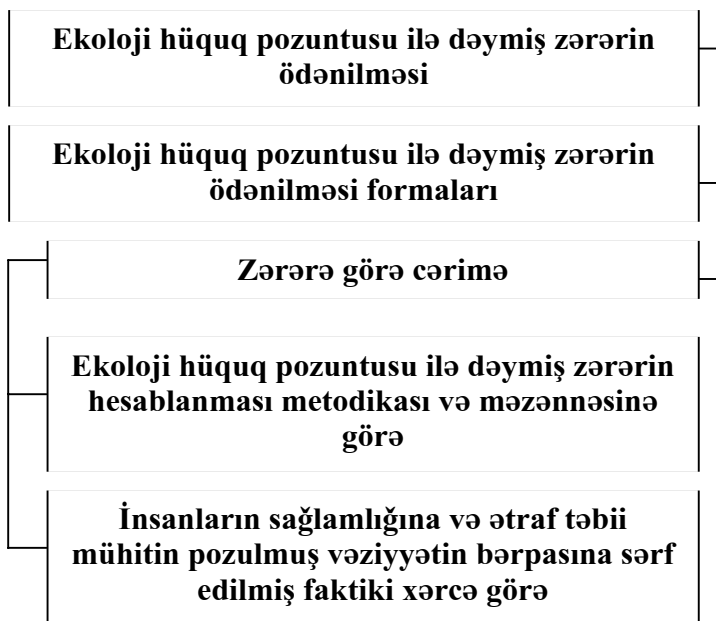
Sxem 62. Ekoloji hüquq pozuntularına görə inzibati məsuliyyət

Sxem 63. Ekoloji hüquq pozuntalarına görə mülki-hüquqi məsuliyyət

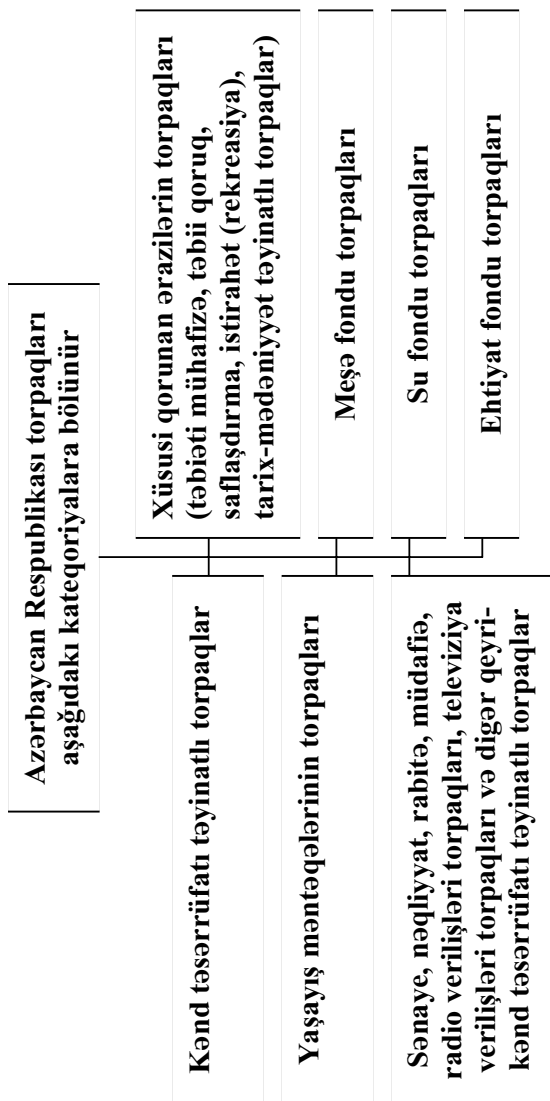

Sxem 64. Ekoloji hüquq pozuntusu ilə dəymiş zərərin ödənilməsi

V FƏSİL. ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI MEXANİZMİ

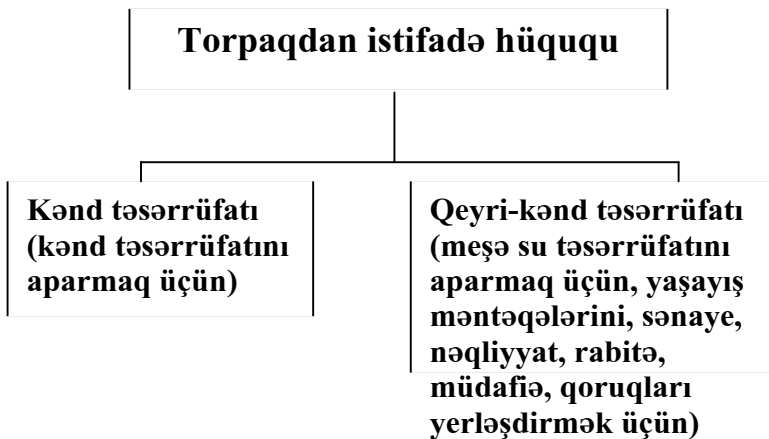
Sxem 65. Azərbaycan Respublikası torpaqlarının tərkibi

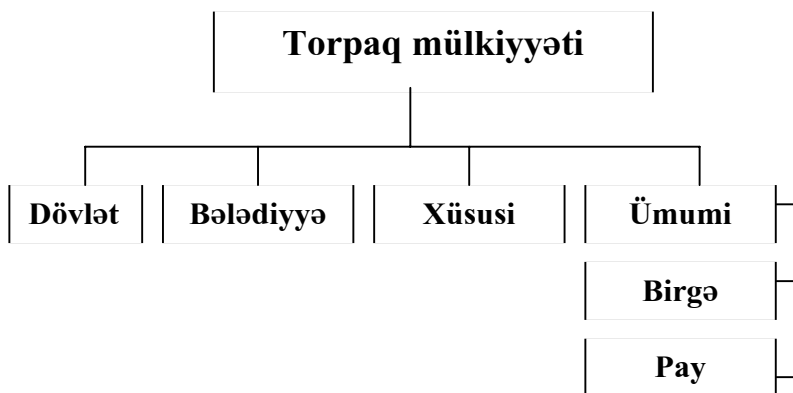
Sxem 66. Kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadə hüququnun subyektləri

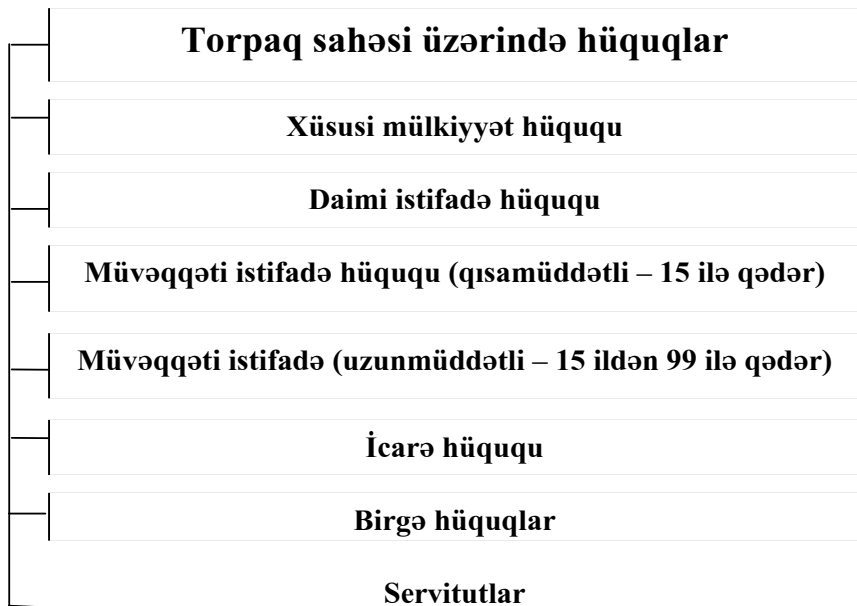
Sxem 67. Torpaqdan istifadə hüququnun növləri

Sxem 68. Torpaq mülkiyyəti hüququnun formaları

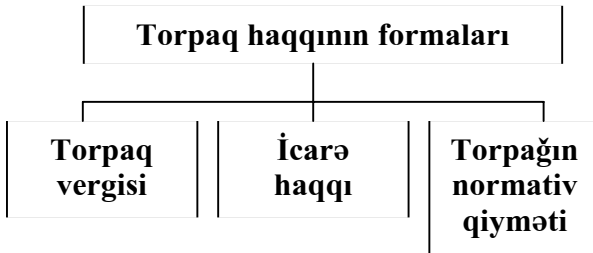
Sxem 69. Azərbaycan Respublikasında torpaq sahəsi üzərində hüquqların əsas növləri

Sxem 70. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının torpaq sahəsi üzərində hüquqları

	Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının torpaq sahələrini mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqları əsasında əldə edə bilərlər
	Kəndli təsərrüfatını aparmaq üçün
	Şəxsi yardımçı təsərrüfatı aparmaq üçün
	Yaşayış evlərinin tikintisi və xidməti üçün
	Bağçılıq, bostançılıq və heyvandarlıq üçün
	Bağ evi tikintisi üçün
	Qaraj tikintisi üçün
	Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün
	Qanunla qadağan olunmamış digər məqsədlər üçün

Sxem 71. Torpaq haqqı

Sxem 72. Torpaqların hüquqi mühafizəsinin anlayışı

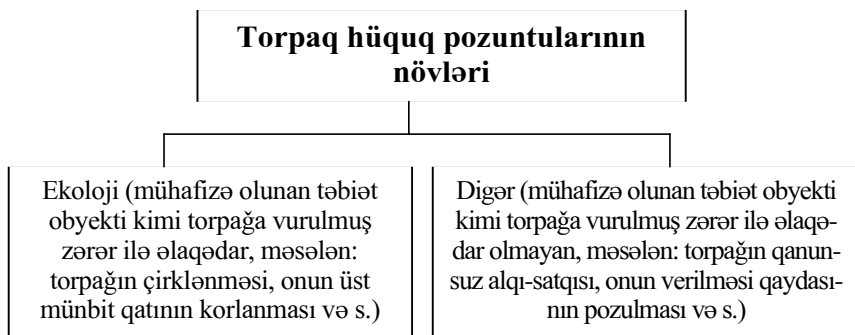
Sxem 73. Torpaqların hüquqi mühafizəsinin mahiyyəti

	Torpaqların mühafizəsinin hüquqi ölçüləri (tədbirləri)
	Kənd təsərrüfatı torpaqlarının qeyri-kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün müsadirəsinin məhdudlaşdırılması
	Torpaqların meliorasiyası
	Yararsız torpaqların bərpası və rekultivasiyası, onların təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb olunması
	Kənd təsərrüfatında aqrokimyəvi maddələrin tətbiq olunmasının normativlərinin
	Kənd təsərrüfatında torpaq istifadəçilərinin öhdəlikləri müəyyən olunur
	Torpaqların səmərəli istifadəsinə görə
	Əkinçilikdə effektiv sistemlərin tətbiqinə görə
	Torpaqların yaxşılaşdırılması, münbitliyinin artırılması, eroziya, şorlaşma, bataqlaşma ilə mübarizə və s.
	Bütün torpaq istifadəçilərinin öhdəliklərinin müəyyən olunması
	Torpaqların çirklənmədən və zibillənmədən mühafizəsi
	Torpağın korlanması ilə əlaqədar işləri həyata keçirən zaman onun üst, münbit qatının götürülməsi və mühafizəsi
	Müvəqqəti tutulmuş torpaqların gələcəkdə istifadəsi üçün yararlı hala salınması
	Məqsədli təyinatna uyğun olaraq torpaqların istifadə olunması

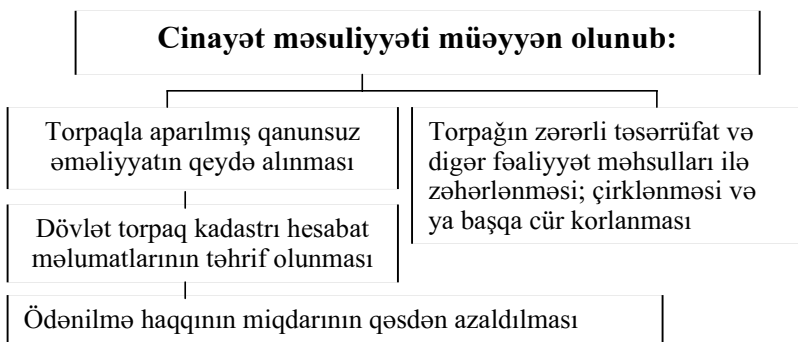
Sxem 74. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların münbitliyinin təminatı üçün kənd təsərrüfatı torpaq istifadəçilərinin öhdəlikləri

	Torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçilərinin və icarədarlarının öhdəlikləri
	Torpağın münbitliyini artırmağı təmin edən, kənd təsərrüfatı istehsalı üsulları ilə həyata keçirmək
	Aqrotexniki, meltorativ, aqrokimyəvi və eroziyaya qarşı tədbirlərin aparılması normativləri və qaydalarına riayət etmək
	Torpaqların degradasiyası və çirklənməsi faktları haqqında və aqrokimyəvi maddələrin istifadəsi haqqında məlumatları müvafiq orqanlara təqdim etmək
	Torpaq qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş digər öhdəlikləri yerinə yetirmək

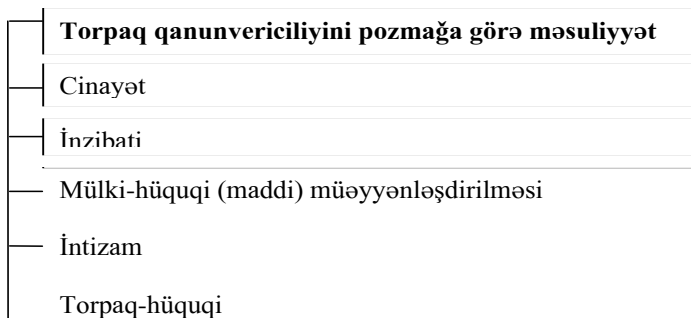
Sxem 75. Torpaq hüquq pozuntularının növləri

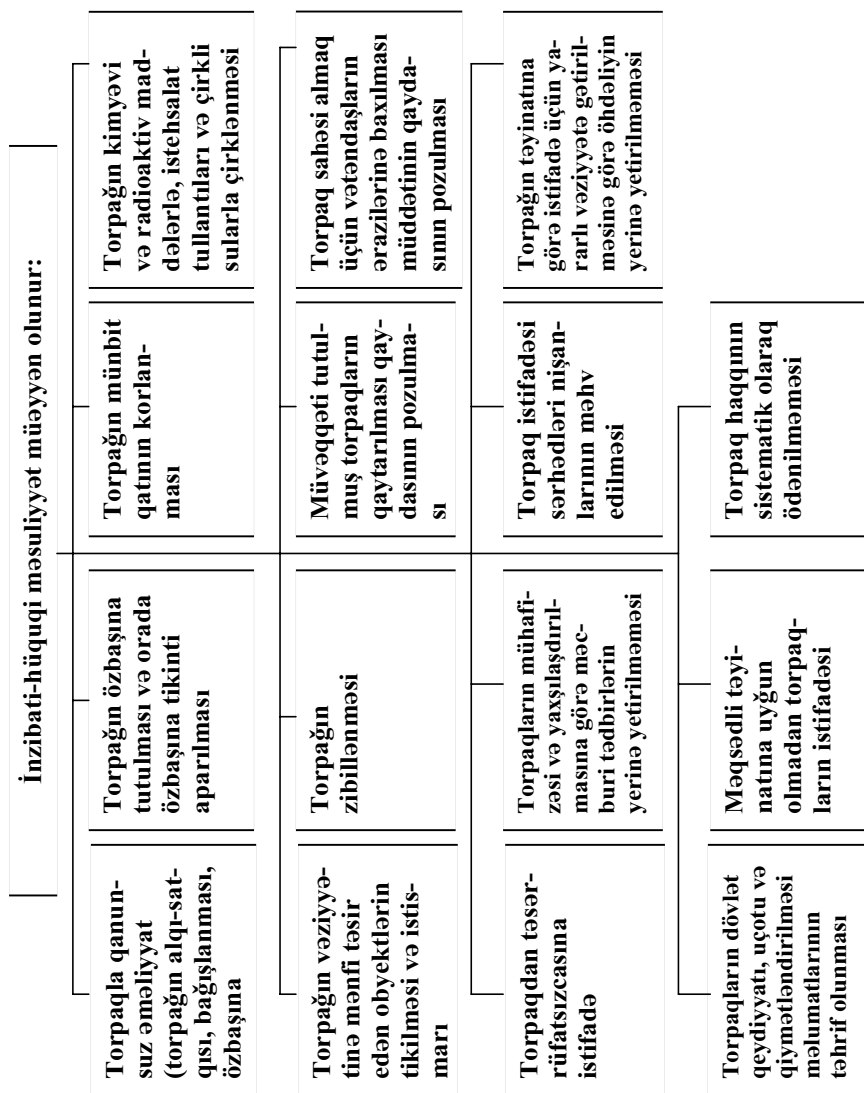
Sxem 76. Torpaq qanunvericiliyini pozmağa görə cinayət məsuliyyəti

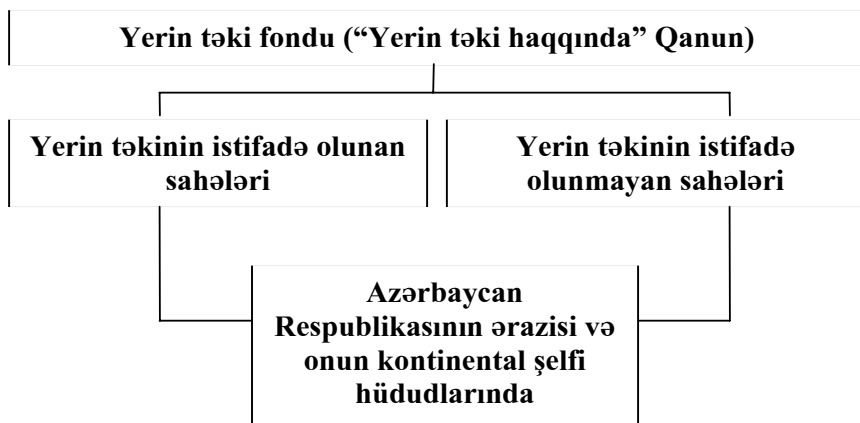
Sxem 77. Torpaq qanunvericiliyini pozmağa görə məsuliyyətin növləri

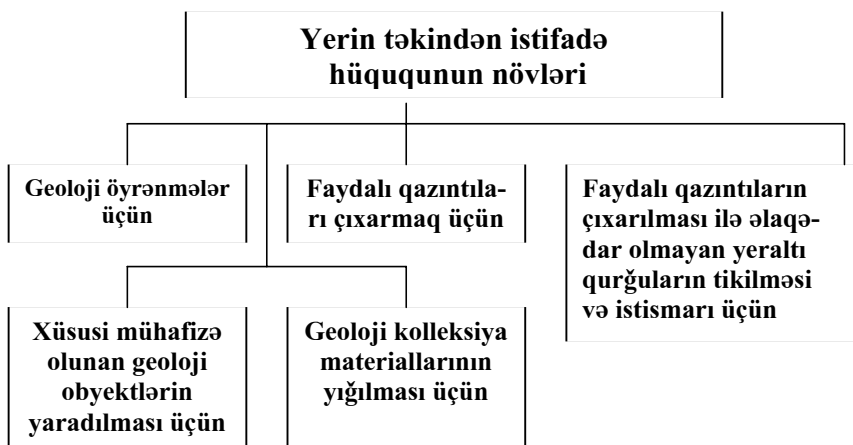
**Sxem 78. Torpaq qanunvericiliyini pozmağa görə
inzibati məsuliyyət**

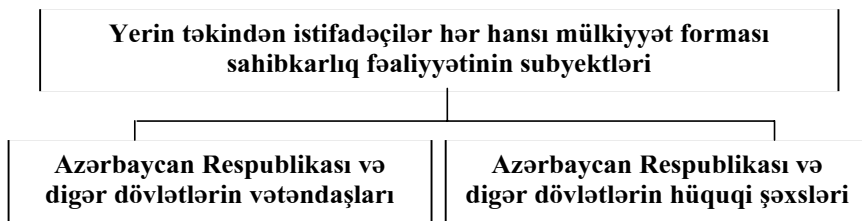
Sxem 79. Yerin təki fondunun anlayışı və tərkibi

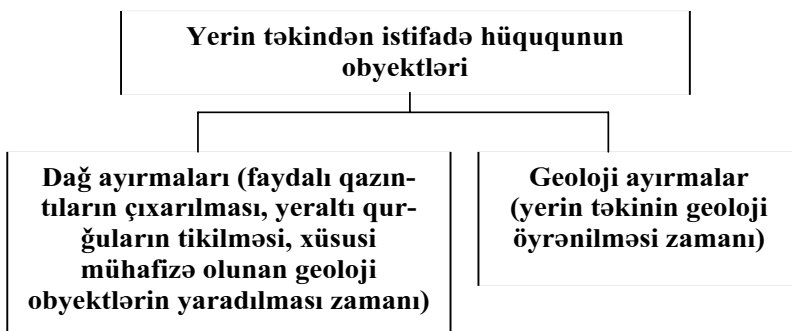
Sxem 80. Yerin təkindən istifadə hüququ

Sxem 81. Yerin təkindən istifadə hüququnun subyektləri

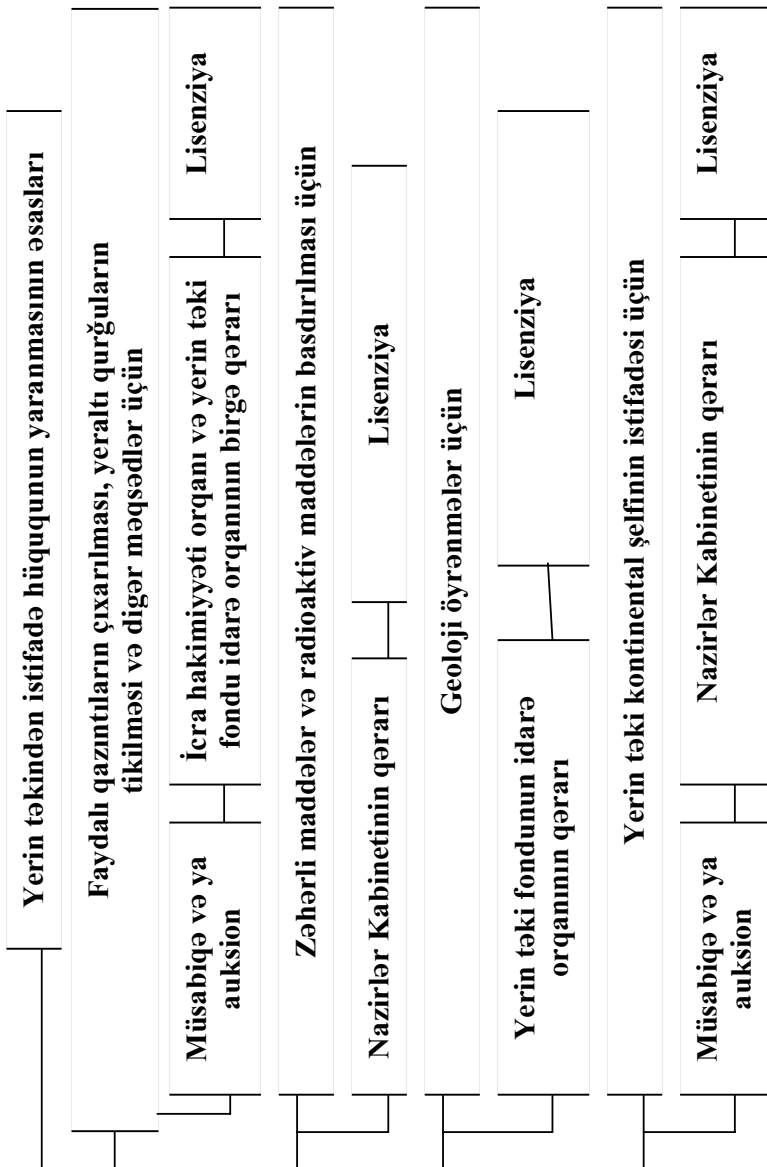
Sxem 82. Yerin təkindən istifadə hüququnun obyektləri

Sxem 83. Yerin təkindən istifadə hüququnun müddəti

Sxem 84. Yerin təkindən istifadə hüququnun yaranmasının əsasları

Sxem 85. Ümumi yayılmış faydalı qazıntıların istifadəsi hüququ

Torpaq sahələrinin sahibkarları - fiziki və hüquqi şəxslər - aşağıdakıları həyata keçirə bilirlər	
	Yeraltı qurğuların tikilməsini və ümumi yayılmış faydalı qazıntıların çıxarılmasını
	Öz torpaq sahələri hüdüdlərində
	Partlayıcı işlər tətbiq etmədən
	5 metrə qədər dərinlikdə
	Öz ehtiyacları üçün

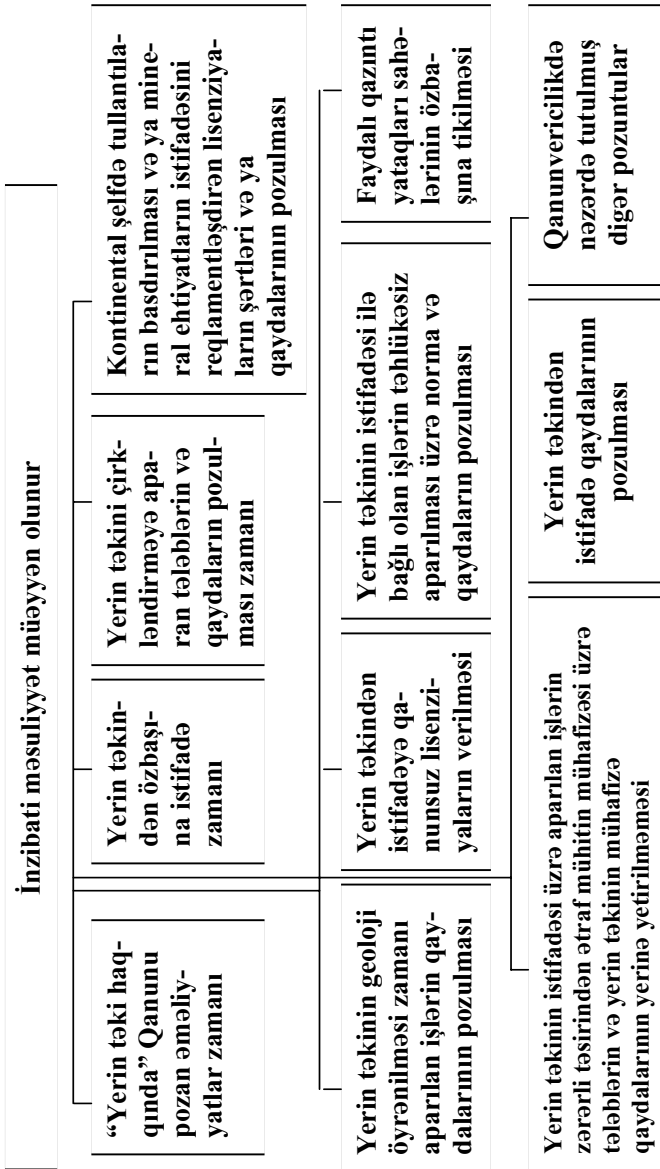
Sxem 86. Yerin təkinin hüquqi mühafizəsinin anlayışı

Ətraf təbii mühitin çirklənməsinə görə ödəmələr	
Çirkləndirici maddələrin buraxılması və atılmasına görə	
Müəyyən olunmuş limit həddində	
	Müəyyən olunmuş limitdən çox

Sxem 87. Yerin təkinin hüquqi mühafizəsinin mahiyyəti

Yerin təkinin mühafizəsinin hüquqi tədbirləri	
	Faydalı qazıntıların düzgün qiymətləndirilməsi, yerin təkinin geoloji öyrənilməsinin tamlığının təmin olunması
	Faydalı qazıntıların səmərəli və kompleks istifadəsi
	Yerin təkindən əsas və birgə yığılmış faydalı qazıntıların daha tam çıxarılması
	Yerin təkindən özbaşına istifadənin yolverilməzliyi və onların verilməsinin müəyyən olunmuş qaydasına riayət olunması
	Faydalı qazıntıların subasmadan, su altında qalmadan və yanğından mühafizəsi
	Neftin saxlanması, tullantı suların atılması və s. zamanı yerin təkinin çirklənməsinin qarşısının alınması
	Faydalı qazıntı yataqları sahələrinin özbaşına tikilməsinin qarşısının alınması
	Yerin təkinin mühafizəsi üzrə qanunla müəyyən olunmuş digər tələblər

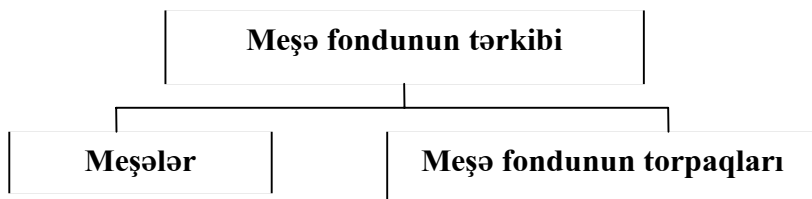
Sxem 88. Yerin təki haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə inzibati məsuliyyət

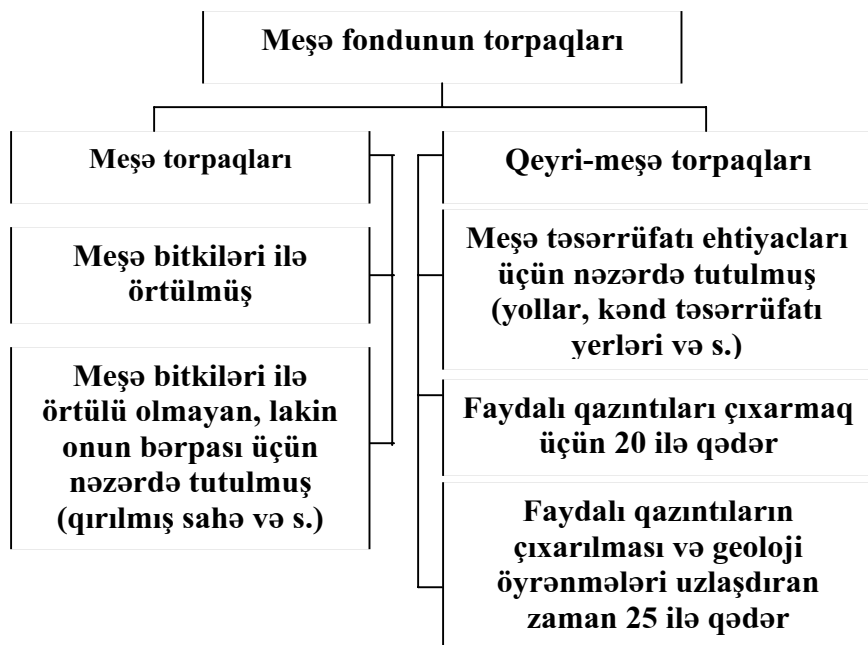
***Sxem 89. Yerin təki haqqında qanunvericiliyin
pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti***

		Cinayət məsuliyyəti aşağıdakı hallarda müəyyən olunur:	Faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan qurğuların və ya mə- dənçixarma müəssisələrin istismarı, tikilməsi, yerləşdirilməsi və layihələş- dirilməsi zamanı yerin təkinin istifadəsi və mühafizəsi qaydalarının pozulması		Faydalı qazıntı yataqlarının özbaşına tikilməsi	Dağ işlərinin aparılması zamanı təhlükəsizlik qaydalarının pozulması	Yerin təkindən tapılmış, çıxarılmış və əldə edilmiş qiymətli metalların və qiymətli daşların dövlətə təhvil verilməsinin qaydalarının pozulması	
--	--	---	---	--	--	---	--	--

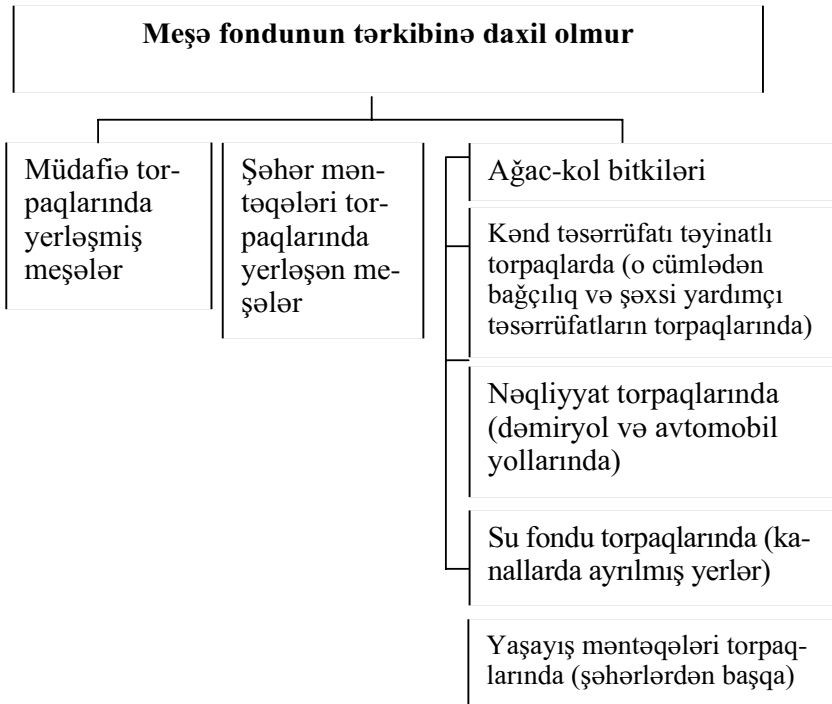
Sxem 90. Azərbaycan Respublikasının meşə fondu

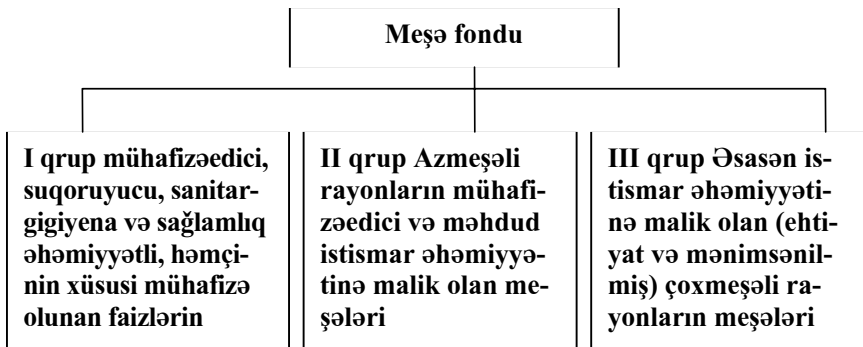
Sxem 91. Meşə fondunun torpaqları

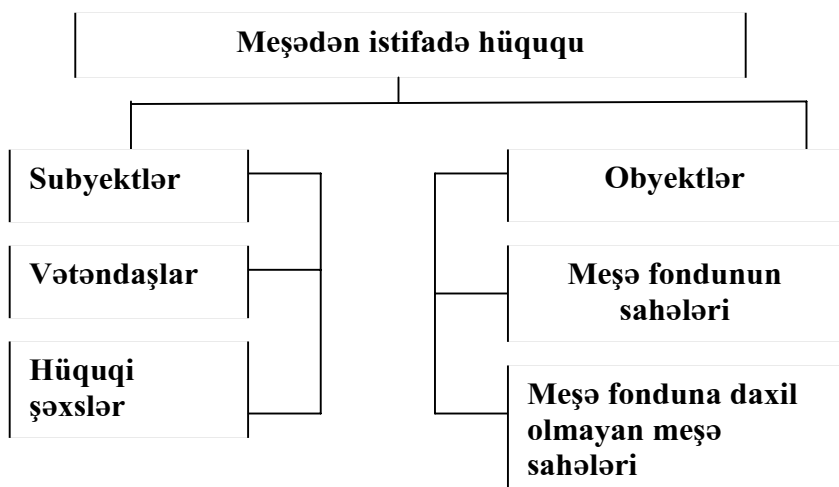
Sxem 92. Meşə fonduna daxil olmayan meşə və ağac-kol bitkiləri

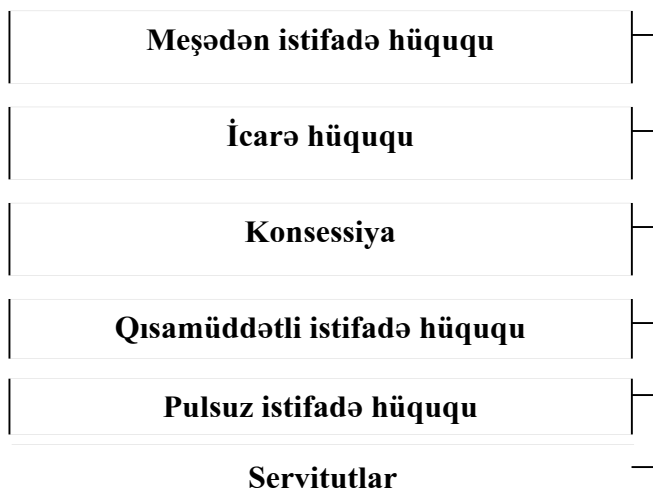
Sxem 93. Meşələrin qruplara bölünməsi

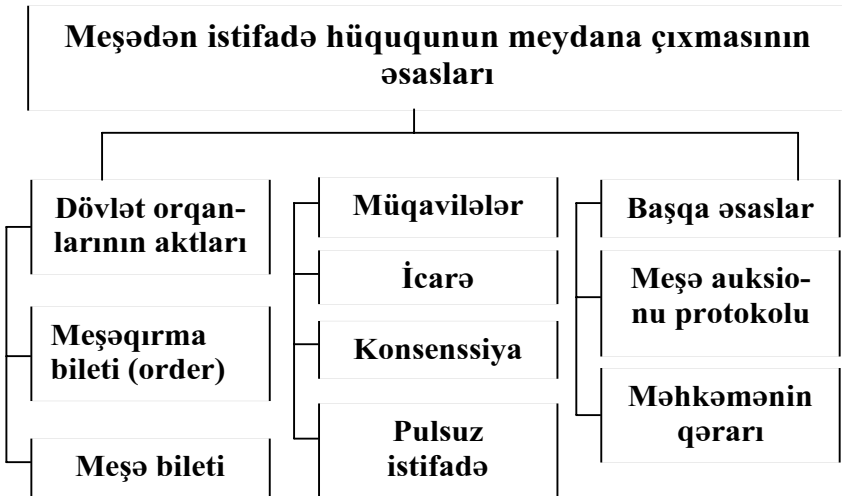
*Sxem 94. Meşələrdən istifadə hüququnun
subyektləri və obyektləri*

Sxem 95. Meşələrin qruplara bölünməsi

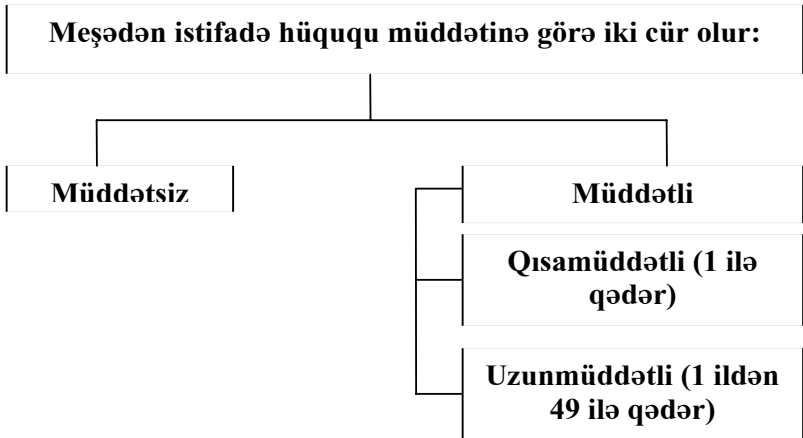
Sxem 96. Meşədən istifadə hüququnun meydana çıxmasının əsasları

Sxem 97. Meşədən istifadənin növləri

Meşələrin istifadəsinin növləri
Ağacların tədarükü
Qətran tədarükü
İkinci dərəcəli meşə ehtiyatlarının tədarükü (kötüklərin, qabığın və s.)
Meşədən əlavə istifadə (otun, göbələyin, giləmeyvənin, qərzəkilərin yığılması və s.)
Mədəni-sağlamlıq, turizm və idman məqsədləri üçün
Elmi-tədqiqat məqsədləri üçün
Ovçuluq təsərrüfatları ehtiyacları üçün

Sxem 98. Meşədən istifadə müddətləri

Sxem 99. Meşə servitutları

Sxem 100. Meşələrin hüquqi mühafizəsinin anlayışı

Meşələrin hüquqi mühafizəsi	
Qanunla möhkəmlənmiş tədbirlər sistemi aşağıdakı istiqamətə yönəlmişdir	
	Meşələrin səmərəli istifadəsi
	Meşələrin yanğından, zərərvericilərdən və xəstəliklərdən mühafizəsi
	Meşələrin tükənmədən və çirklənmədən mühafizəsi
	Meşələrin bərpası

Sxem 101. Meşələrin hüquqi mühafizəsinin mahiyyəti

Meşələrin mühafizəsi üzrə əsas tələblər (Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi)	
	Ağac tədarükü qaydalarının müəyyən edilməsi və digər meşədən istifadənin səmərəliliyinin və tükənməzliyinin təmin olunması
	Meşədən istifadə hüququnun pozulmasından, onun qanunsuz qurulmasından mühafizə
	Meşələrin məhsuldarlığının yüksəldilməsi, ekoloji funksiyaların gücləndirilməsi və qorunması
	Meşələrin müxtəlif istifadə rejimli müdafiə kateqoriyaları və qruplarına bölünməsi
	Meşələrin artırılması və meşəsalma üçün şəraitin təmin olunması
	Qırılacaq meşə sahələrinin hesabata, meşədən istifadənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalarına riayət olunması
	Meşə təsərrüfatı təşkilatlarının və meşədən istifadəçilərin yangından, zərərvericilərdən və xəstəlikdən meşələrin mühafizəsi üzrə öhdəlikləri
	Meşələrin vəziyyətinə təsir edən obyektlərin tikilməsi yerinin meşə təsərrüfatı orqanları ilə razılaşdırılması
	Meşə təsərrüfatı orqanlarının razılığı ilə meşələrin vəziyyətini pisləşdirməyən üsullarla meşə təsərrüfatı ilə əlaqədar olmayan işlərin meşələrdə aparılması

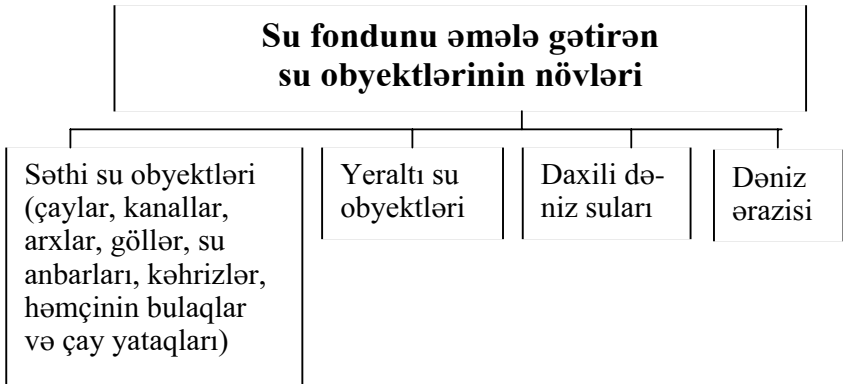
***Sxem 102. Meşə qanunvericiliyini pozmağa görə
inzibati məsuliyyət***

İnzibati məsuliyyət müəyyən olunub			
Meşədən istifadə hüququnun özbaşına verilməsi və digər qanunsuz əməliyyatlar	Ağacların qanunsuz qırılması və zədələnməsi	Odlə ehtiyatsız davranmaq və ya yandırmaq nəticəsində meşənin zədələnməsi və ya məhv edilməsi	
Yanğın təhlükəsizliyi qaydalarının pozulması	Meşəqırma (meşə) bilində nəzərdə tutulmuş qayda və məqsəddə uyğun olmayan meşədən istifadənin həyata keçirilməsi	Ağacların xəstələnməsinə və qurulmasına səbəb olan sənaye tullantıları, kimyəvi maddələr və çirkli sularla meşənin zədələnməsi	
Meşələrə zərərli təsirin qarşısını alan qurğu olmadan müəssisələr və digər obyektlərin istismara verilməsi	Məişət tullantıları və qalıqları ilə meşələrin çirkəndirilməsi	Meşə fondunun qanunsuz istifadə olunması	Meşə üçün faydalı faunanın məhv edilməsi
Yabanı giləmeyvə, göbələk, qərzəkli meyvələrin və s. özbaşına yığılması, meşədə otun özbaşına yığılması, heyvanların otarılması	Ağacların tədərükü və çıxarılması qaydalarının pozulması	Meşələrin yaxşılaşdırılması və bərpa qaydalarının pozulması	Meşə qanunvericiliyi üzrə digər pozuntular

***Sxem 103. Meşə qanunvericiliyini pozmağa görə
cinayət məsuliyyəti***

Cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir:	
	Meşə fonduna daxil olmayan meşələrin və əkinlərin yandırılması yolu ilə, digər ümumitəhlükəli üsullar ilə və ya od ilə, digər yüksək təhlükəli mənbələrlə ehtiyatsız davranmaq nəticəsində meşələrin zədələnməsi və ya məhv edilməsinə görə;
	Meşə fonduna daxil olmayan meşələrin və əkinlərin zərərli maddələr, tullantılar və zibillərlə çirkləndirilməsi nəticəsində zədələnməsi və ya məhv edilməsinə görə;
	Ağacların və kolların böyüməsinin dayandırılması dərəcəsinə qədər qanunsuz zədələnməsi və qırılmasına görə;

Sxem 104. Su fondunun anlayışı və tərkibi

Sxem 105. Su obyektlərində mülkiyyət formaları

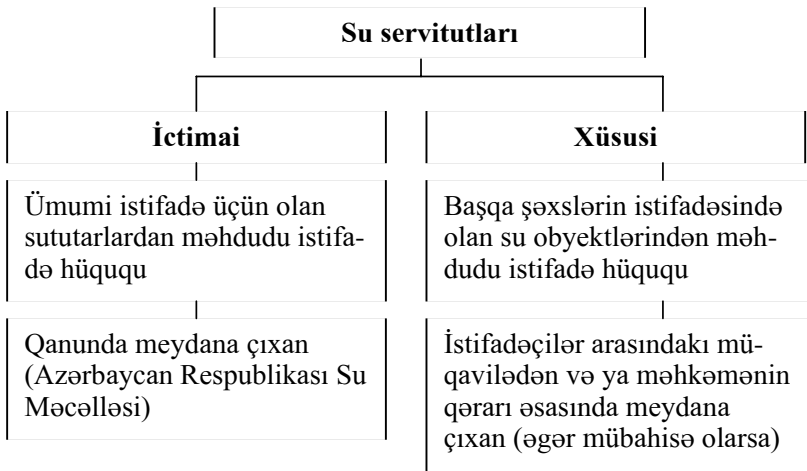
Sxem 106. Ayrılmış su obyektlərinin anlayışı

	Ayrılmış su obyekti (qapalı sututar)
	Süni mənşəli
	Sahəcə böyük olmayan
	Axarı olmayan
	Başqa səthi su obyektləri ilə hidravlik əlaqəyə malik olmayan

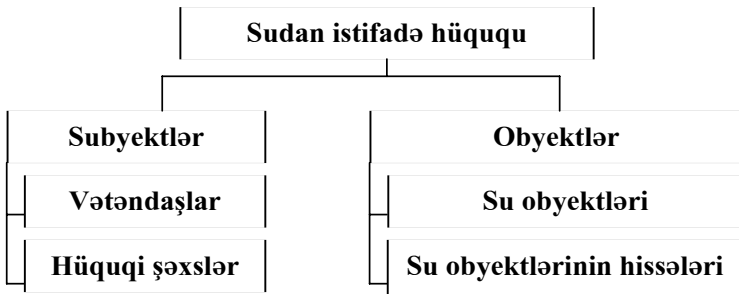
Sxem 107. Su obyektlərinə hüquqlar

	Su obyektlərinə hüquqlar
	Mülkiyyət hüququ
	İstifadə hüququ
	Məhdud istifadə hüququ (servitut)

Sxem 108. Su servitutlarının növləri

Sxem 109. Sudan istifadənin subyektləri və obyektləri

Sxem 110. Su obyektlərindən istifadə müddətləri

Sxem 111. Sudan istifadənin növləri

Sxem 112. Sudan istifadə hüquqlarının meydana çıxmasının əsasları

Sudan istifadə hüquqlarının meydana çıxmasının əsasları					
	Məxsusi suda istifadə üçün				
	Lisenziya	Müqavilə			
		Xüsusi suda istifadə üçün			
		Nazirlər Kabinətinin qərarı	Lisenziya	müqavilə	

- Müqavilə dövlət qeydiyyatından keçməlidir.

Sxem 113. Su obyektlərindən istifadə müqavilələrinin növləri

Su obyektlərindən istifadə müqavilələrinin növləri	
	Uzunmüddətli istifadə müqaviləsi
	Qısamüddətli istifadə müqaviləsi
	Xüsusi su servitutunun müəyyən olunması müqaviləsi

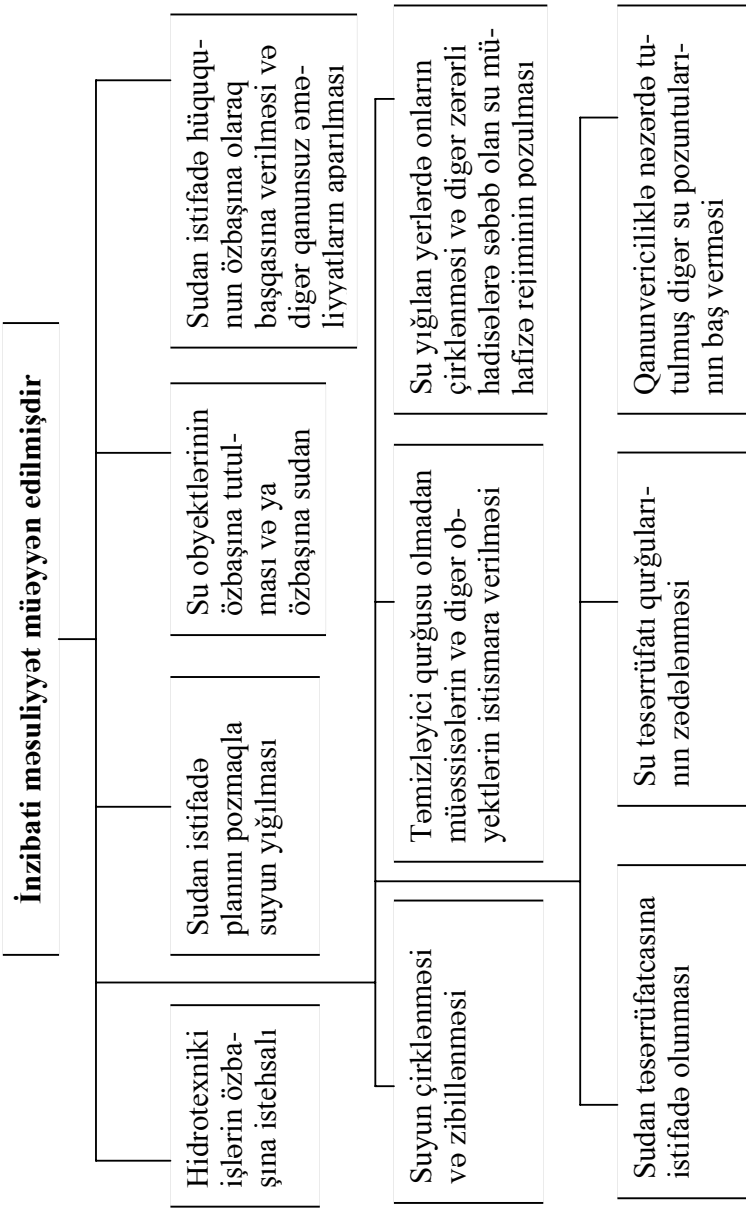
Sxem 114. Suların hüquqi mühafizəsinin anlayışı

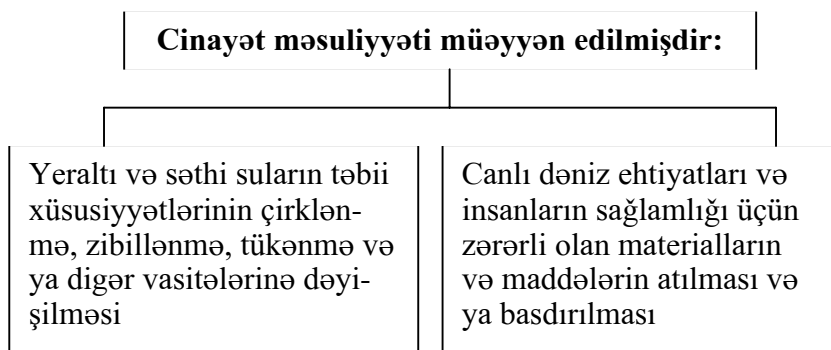
Sxem 115. Suların hüquqi mühafizəsinin mahiyyəti

Suların mühafizəsinin hüquqi tədbirləri
İstehsalat, məişət və digər tullantıların radioaktiv və toksiki maddələrin su obyektlərinə atılması və ya onda basdırılmasının qadağan olunması
Xüsusi icazə olmadan tullantı suların atılmasının qadağan olunması
Normativə uyğun olaraq təmizlənməmiş, zərərsizləşdirilməmiş tullantı suların atılmasının qadağan olunması
Suyun vəziyyətinə zərərli təsir etməyən texnologiyaların tətbiq olunmasının üstünlüyü (texniki su təchizatının qapalı sistemi)
Təmizləyici qurğusu olmayan istehsalat obyektlərinin istismara verilməsinin qadağan olunması
Buzluqların və qarın, su obyektlərinin buz örtüyünün zibillənməsinin qadağan olunması
Su obyektlərinin su yığılan meydanlarının çirklənməsinin və zibillənməsinin qadağan olunması
Su obyektlərinin su mühafizə zonalarının, həmçinin içməli su təchizatı mənbələri üçün sanitariya mühafizə zonalarının müəyyən olunması
Xüsusi mühafizə olunan su obyektlərinin müxtəlif kateqoriyalarının müəyyən olunması
Suyun mühafizəsi üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tədbirlər

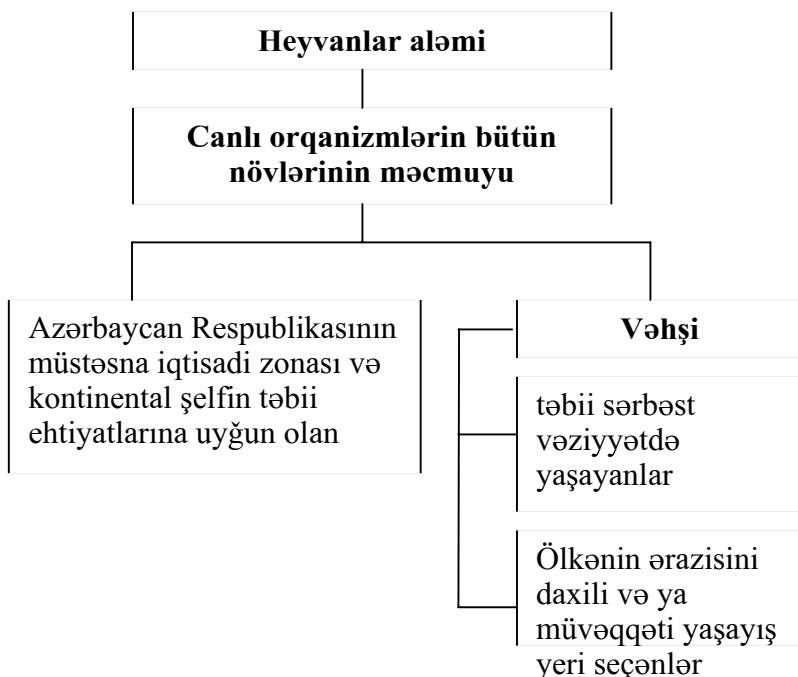
Sxem 116. Su qanunvericiliyini pozmağa görə inzibati məsuliyyət

Sxem 117. Su qanunvericiliyini pozmağa görə cinayət məsuliyyəti

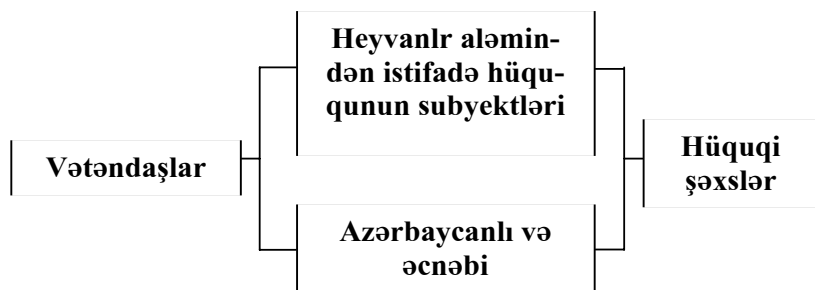
Sxem 118. Heyvanlar aləmi hüquqi mühafizəsinin obyektı kimi

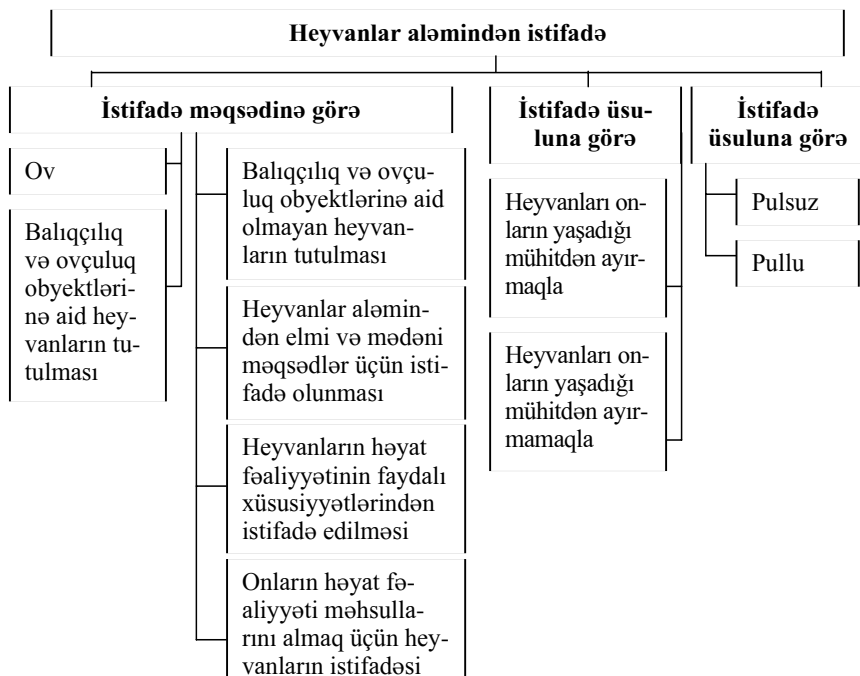
Sxem 119. Heyvanlar aləmində mülkiyyət hüququ

Heyvanlar aləmi dövlət mülkiyyətidir	
	Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilməkdə olan növlər
	Xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə yaşayan heyvanlar (qoruqlarda, milli parklarda və s.)
	Təsərrüfat cəhətdən qiymətli olan, xüsusi mühafizə olunan növlər
	Müxtəlif dövlətlərin ərazisi ilə miqrasiya edən heyvanlar və beynəlxalq müqavilələrin təsiri altına düşən
	Ərazisi suları, kontinental şelf və məstəsna iqtisadi zonaları yaşamaq üçün üstün tutan heyvanlar
	Qalan heyvan növləri

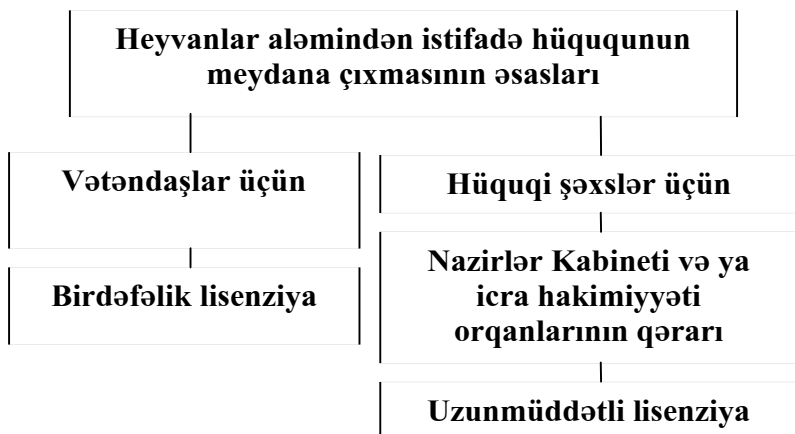
Sxem 120. Heyvanlar aləmində istifadə hüququnun subyektləri

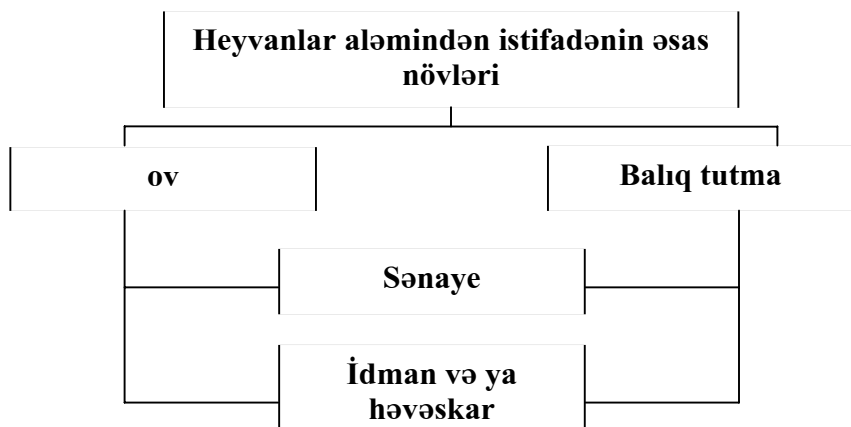
Sxem 121. Heyvanlar aləmindən istifadənin növləri

Sxem 122. Heyvanlar aləmindən istifadə hüququnun meydana çıxmasının əsasları

Sxem 123. Ovçuluğun və balıqçılığın növləri

Sxem 124. Ov etmək hüququ

Ov etmək hüququna malik olanlar	
Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları	
	18 yaşına çatmış olan
	Ovçular cəmiyyətinin üzvləri olan
	Ov silahı ilə davranmaq, ov zamanı texniki təhlükəsizliyi və ovçuluq qaydaları üzrə sınaqdan çıxmış olan
	Dövlət rüsumunu ödəmiş olan
	Ov silahından istifadə etməyə icazəsi olan
	Ov etmək lisenziyası olan

Sxem 125. Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsinin anlayışı

Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsi	
Qanunla möhkəmlənmiş tədbirlər sistemi aşağıdakılara istiqamətlənmişdir:	
	Heyvanlar aləmindən səmərəli istifadəyə
	Heyvanlar aləminin bioloji müxtəlifliyinin təmin olunmasına
	Vəhşi heyvanların genetik fondunun qorunmasına
	Heyvanlar aləminin yaşayış mühitinin qorunmasına və bərpasına, onun sabit şəkildə mövcud olması və artırılması üçün şəraitin yaradılmasına

Sxem 126. Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsinin mahiyyəti

Heyvanlar aləminin mühafizəsinin hüquqi tədbirləri	
	Heyvanların mühafizəsi, səmərəli istifadəsi, artırılması və s. üzrə normaların və qaydaların müəyyən edilməsi
	Heyvanların özbaşına istifadədən və digər pozuntulardan mühafizəsi
	Heyvanların istifadəsində qadağaların və məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi
	Heyvanların yaşayış yerlərinin, çoxalması şəraitinin və miqrasiya yollarının mühafizəsi
	İstehsalat proseslərinin həyata keçirilməsi və nəqliyyat vasitələrinin istismarı zamanı heyvanların məhv olunmasının qarşısının alınması
	Qoruqların və digər mühafizə olunan ərazilərin yaradılması
	Nadir növlərin qeyri-sərbəst şəraitdə artırılması
	Zooloji kolleksiyaların uçotunun saxlanılmasının və artırılmasının tənzimlənməsi
	Təbii fəlakət və xəstəlik zamanı heyvanlara kömək göstərilməsi
	Elmi tədqiqat və ekoloji tərbiyənin təşkil olunması
	“Qırmızı Kitab”a daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvan növlərinin xüsusi mühafizə olunması

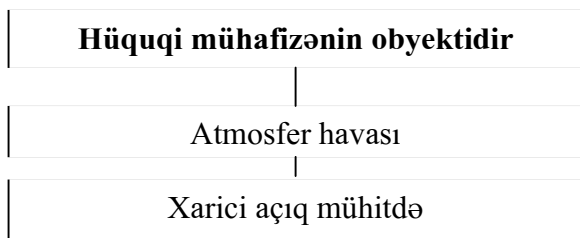
Sxem 127. Heyvanlar aləminin istifadəsi və mühafizəsi haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə inzibati məsuliyyət

İnzibati məsuliyyət müəyyən edilmişdir			
Heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadə hüququnun özbaşına olaraq verilməsi və digər qanunsuz əməliyyatlar	Heyvanlar aləmi obyektlərindən özbaşına istifadə olunması	Heyvanlar aləmi obyektlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və oradan aparılması qaydalarının pozulması	
Nəqliyyat vasitələrinin istismarı və təsərrüfat fəaliyyəti prosesində heyvanların məhv edilməsinin qarşısının alınması üzrə qaydaların pozulması	Ovçuluq, balıqçılıq və heyvanlar aləmindən istifadənin digər növlərinin qaydalarının pozulması	Heyvanların yaşayış mühitinin və miqrasiya yollarının mühafizəsi qaydalarının pozulması	
Zooloji kolleksiyaların yaradılması qaydalarının pozulması	Qoruqlarda və digər xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə olan heyvanların mühafizə rejiminin pozulması	“Qırmızı kitab”a daxil edilmiş nadir heyvan növlərinin məhv edilməsi	
Heyvanlar aləminə zərər vuran mineral gübrələrin, herbisidlərin və digər preparatların tətbiq olunması qaydalarının pozulması	Heyvanların özbaşına olaraq köçürülməsi, çarpazlaşdırılması və iqlimə uyğunlaşdırılması	Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər pozuntular	

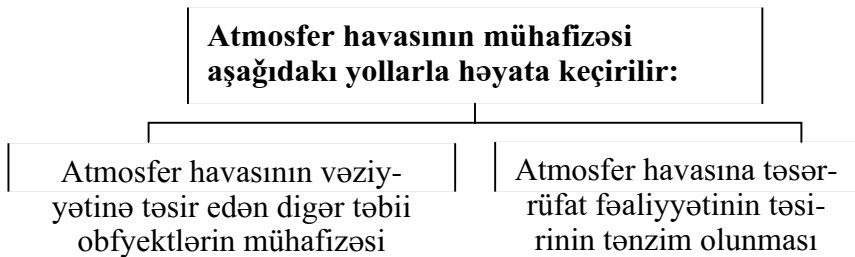
Sxem 128. Heyvanlar aləminin istifadəsi və mühafizəsi haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə cinayət məsuliyyəti

Cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir:	
	Balıqların, dənizdə yaşayan vəhşilərin və digər su heyvanlarının qanunsuz
	Meşə ağaclarının axıdılması, müxtəlif qurğuların tikintisi və istismarı, partlayıcı və digər işlərin həyata keçirilməsi zamanı balıq ehtiyatlarının mühafizəsi qaydalarının pozulması
	Qanunsuz ov
	Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmiş, orqanizmlər üçün böhran vəziyyətində olan yaşayış yerlərinin məhv edilməsi

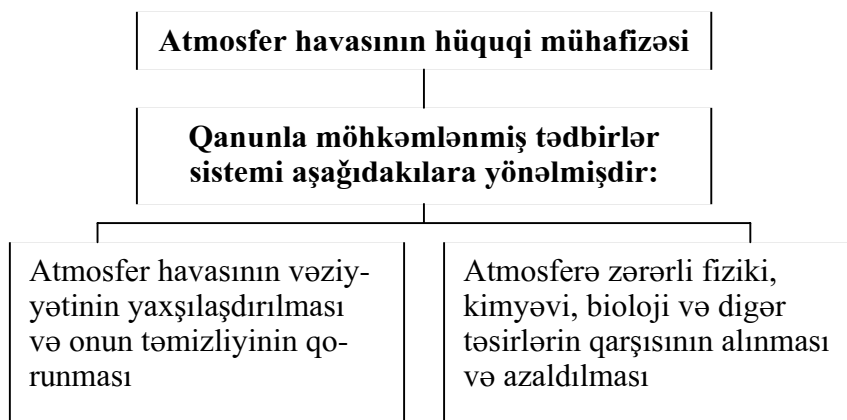
Sxem 129. Atmosfer havası hüquqi mühafizənin obyektı kimi

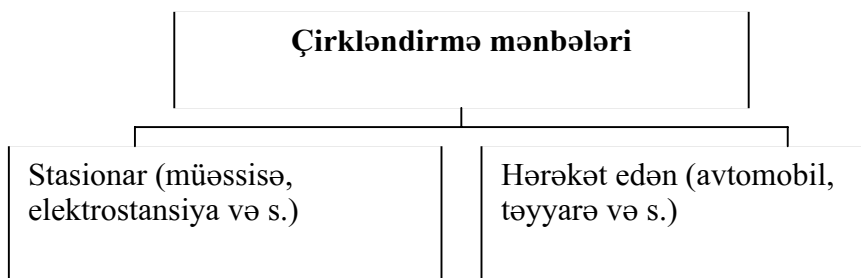
Sxem 130. Atmosfer havasının mühafizəsi yolları

Sxem 131. Atmosfer havasının hüquqi mühafizənin anlayışı

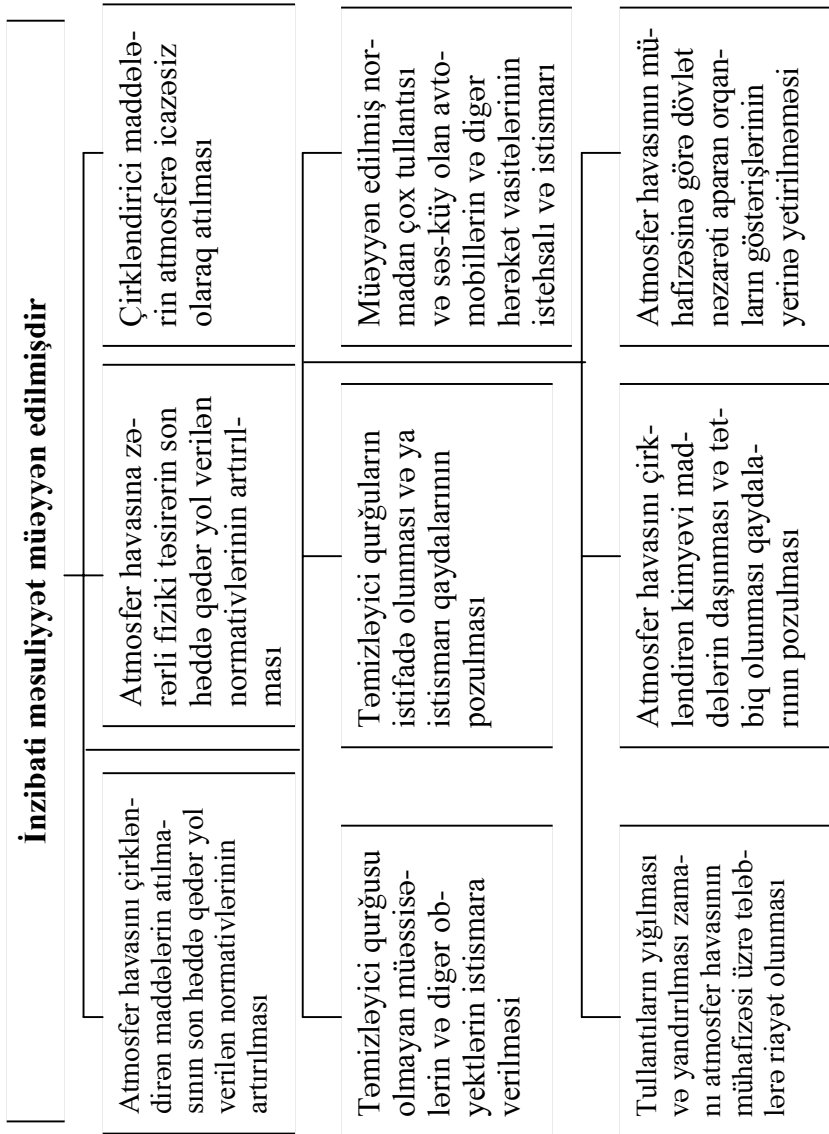
Sxem 132. Atmosfer havasını çirkləndirən mənbələrin növləri

Sxem 133. Atmosfer havasının hüquqi mühafizəsinin mahiyyəti

Atmosfer havasının mühafizəsinin hüquqi tədbirləri	
	Atmosfer havasının keyfiyyət normativlərinin, həmçinin atmosferə zərərli fiziki təsirlərin edilməsi və çirkləndirici maddələrin atılması normativlərinin müəyyən edilməsi
	Atmosfer havasının müşahidə və onun çirklənməsi səviyyəsinə nəzarət edilməsi
	İcazədə müəyyən edilmiş şərtlərin pozulduğu zaman çirkləndirici maddələrin artılmasının məhdudlaşdırılması, dayandırılması və xitam edilməsi
	Atmosfer stasionar mənbələrlə zərərli fiziki təsirlər və çirkləndirici maddələrin atılması ancaq xüsusi icazəsi olan zaman və xüsusi normativlərə (SBT, SBS) riayət edərək yol verilir
	Tullantısının tərkibində çirkləndirici maddələrin miqdarı müəyyən edilmiş normadan çox olan nəqliyyat vasitələrinin istehsalı və istismarının qadağan edilməsi
	Təmizləyici qurğusu olmayan istehsalat obyektlərinin tikilməsi və istismarının qadağan edilməsi
	Atmosfer havasının mühafizəsi qaydalarına uyğun olaraq şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin layihələşdirilməsi, tikilməsi və yenidən qurulması
	Yeni texnikaların, texnologiyaların, materialların və maddələrin həyata keçirilməsi, həmçinin aqrokimyəvi maddələrin tətbiqi zamanı atmosfer havasının mühafizəsi üzrə tələblərin müəyyən edilməsi
	Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tədbirlər

Sxem 134. Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə inzibati məsuliyyət

Sxem 135. Yerin ozon qatının hüquqi mühafizəsi

Ozon qatının hüquqi mühafizəsi	
	Ozon qatının hüquqi mühafizəsi təmin olunur:
	Ozon qatının vəziyyətinin dəyişməsinin müşahidəsi, uçotu və nəzarətinin təşkil olunması
	Ozon qatının vəziyyətinə təsir göstərən zərərli maddələrin son həddə qədər yol verilən atılma normativlərinin müəyyən olunması və onlara riayət edilməsi ilə
	Ozon qatını dağıdan kimyəvi maddələrin istehsalının və istifadə olunmasının tənzim olunması ilə

Sxem 136. Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə cinayət məsuliyyəti

Cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir:
Atmosferin çirklənməsi (çirkləndirici maddələrin atmosfərə atılması və ya təmizləyici qurğuların və digər obyektlərin istismarı qaydalarının pozulması, əgər bu hərəkətlər havanın təbii xüsusiyyətlərində çirklənməyə və ya digər dəyişikliklərə səbəb olmuşdursa)

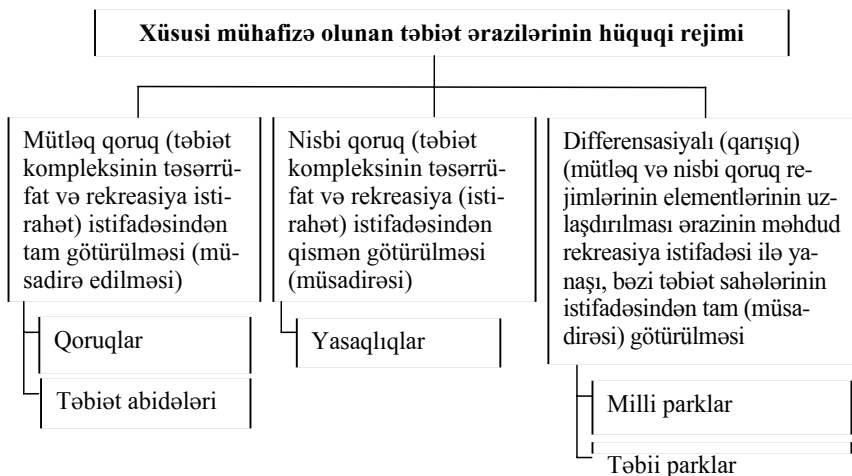
Sxem 137. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin anlayışı

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri	
	Təgiət komplekstləri və obyektləri yerləşən ərazilərin torpaq sahələri, su səthi və ya onun üzərində hava məkanı
	Xüsusi təbiəti mühafizə, elmi, mədəni, estetik, sağlamlaşdırıcı əhəmiyyətə malik olan
	Təsərrüfat istifadəsindən tamamilə və ya qismən götürülmüş
	Xüsusi mühafizə rejiminə malik olan

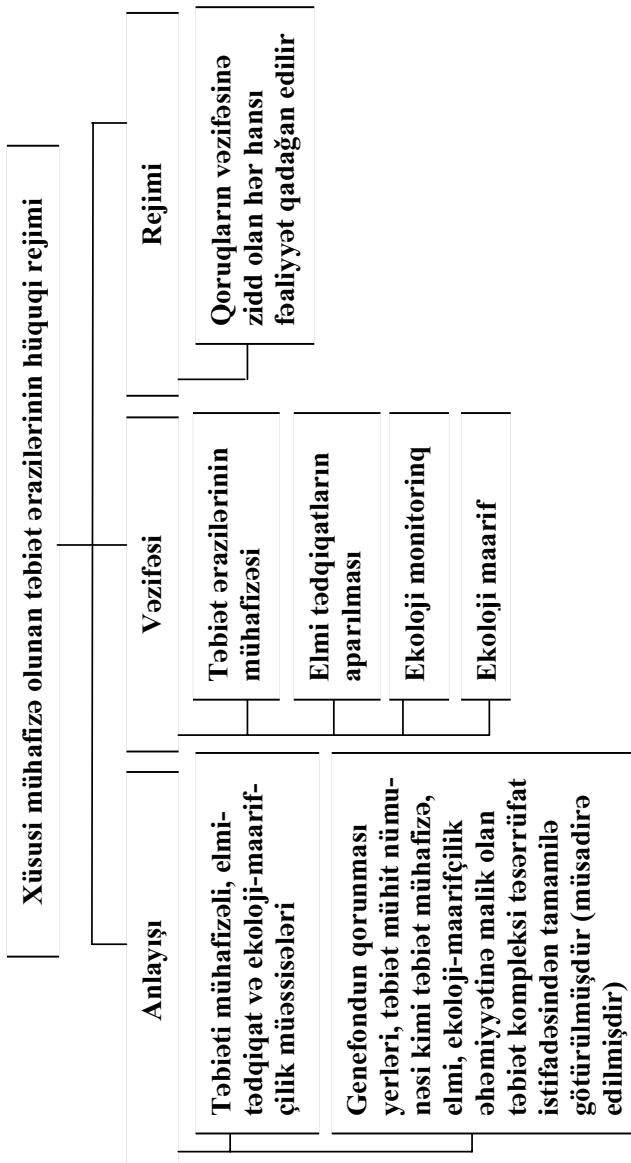
Sxem 138. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərin növləri

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin növləri	
	Dövlət təbiət qoruqları
	Milli parklar
	Təbii parklar
	Dövlət təbiət yasaqlıları
	Təbiət abidələri
	Denqroloji parklar və nəbatat bağları
	Müalicə-sağlamlıq yerləri və kurortlar
	Digərləri (yaşıl zonalar, təbii landşaftlar və s.)

Sxem 139. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərin hüquqi rejimi

Sxem 140. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin hüquqi rejimi

**Sxem 141. Xüsusi mühafizə olunan
təbiət ərazilərinin hüquqi rejimi**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin hüquqi rejimi		
Anlayışı	Vəzifəsi	Rejimi
Təbiəti mühafizəli, elmi-tədqiqat və ekoloji-maarifçilik müəssisələri	Tarixi-mədəni obyektlərin, təbii komplekslərin qorunması və bərpası	Funksional zonaların ayrılması ilə fərdiləşdirilir
Tənzimlənən turizm və təbiəti mühafizədə, maarifçilikdə, elmi məq-sədlərdə istifadə üçün nəzərdə tutulmuş, xüsusi ekoloji tarixi və estetik əhə-miyyətə malik olan təbiət kompleksi	Ekoloji maarif	Qoruq
	Ekoloji monitoring	Dərk edilən turizm istirahət
	Tənzimlənən turizm üçün şəraitin yaradılması	Xüsusi mühafizə olunan
		Təsərrüfat təyinatlı
		Digərləri

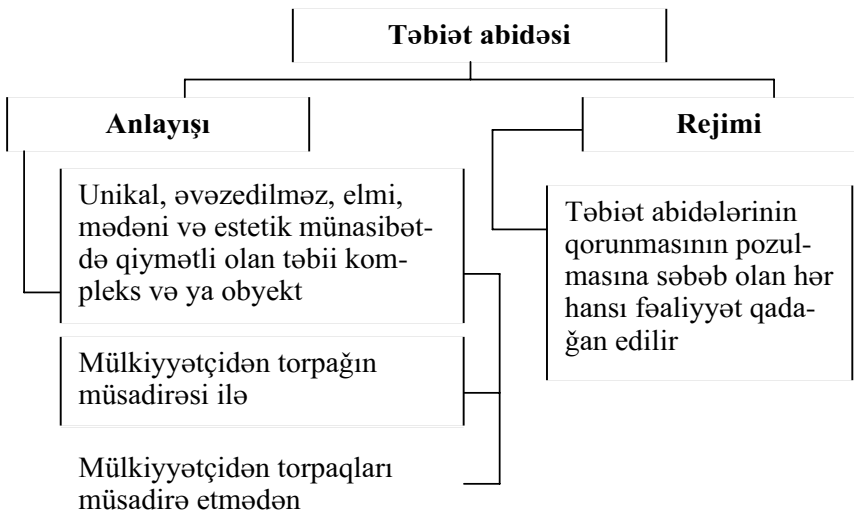
Sxem 142. Dövlət təbii yasaqlıqları

Yasaqlıq			
Anlayışı	Növləri	Rejimi	
Ekoloji balansın saxlanması və təbii kompleksin bərpası və ya qorunması üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan ərazilər	Landşaft (kompleks)	Yasaqlığın yaradılması məqsədinə zidd olan və ya təbii kompleksə zərər vuran fəaliyyətin daimi və ya müvəqqəti qadağan olunması və ya məhdudlaşdırılması	
	Bioloji (botaniki və zooloji)		
	Paleontoloji		
	Geoloji		
Torpaqların mülkiyyətçidən müsadirəsi ilə			
Mülkiyyətçidən torpaqları müsadirə etmədən			

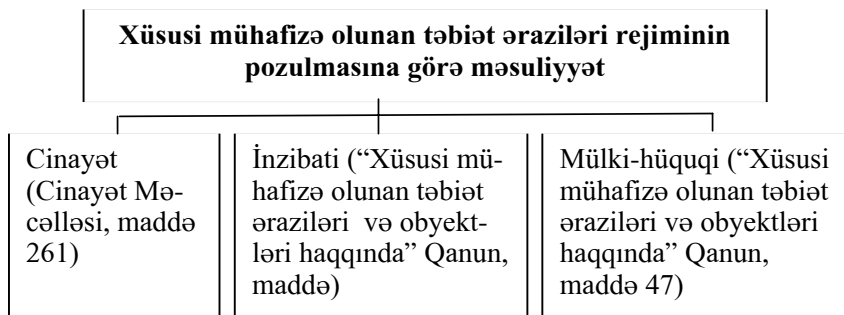
Sxem 143. Təbii parklar

Təbii park		
Anlayışı	Vəzifələri	Rejimi
Təbii mühafizə olunan istirahət müəssisəsi	təbii mühitin qorunması	zonaların ayrılması ilə müxtəlif mühafizə və istifadə rejimləri
təbii mühafizə, maarifçi və rekreasiya (istirahət) məqsədlərindən istifadə üçün nəzərdə tutulan, əhəmiyyətli ekoloji və estetik qiymətə malik olan təbii kompleks	istirahət üçün şəraitin yaradılması	təbii mühafizə
	rekreasiya (istirahət) istifadəsi şəraitində ekoloji balansın saxlanması	rekreasiya (istirahət)
		aqrotəsərrüfat
		digərləri

Sxem 144. Təbiət abidələri

**Sxem 145. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri rejiminin
pozulmasına görə məsuliyyət**

Sxem 146. İnsanı əhatə edən mühitin anlayışı

*Sxem 147. İnsanı əhatə edən mühitin
hüquqi mühafizəsinin anlayışı*

İnsanı əhatə edən mühitin hüquqi mühafizəsi	
	Qanunla təsbit olunmuş tədbirlər sistemi aşağıdakı istiqamətlərə yönəlmişdir:
	Antropogen fəaliyyətin, onun zərərli təsirinin təbii mühitə və insanların sağlamlığına vurduğu mənfi ekoloji nəticələrin aradan qaldırılması və qarşısının alınması
	İnsanın yaşadığı mühitin sağlamlaşdırılması, onun həyat fəaliyyəti üçün daha rahat şəraitin yaradılması
	İnsanı əhatə edən həyati mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması
	İndiki və gələcək nəsillər üçün təbii mühitin qorunması məqsədi ilə cəmiyyətin və təbiətin harmonik (ahəngdar) qarşılıqlı təsirinin təmin olunması, ekoloji və iqtisadi maraqların uzlaşdırılması

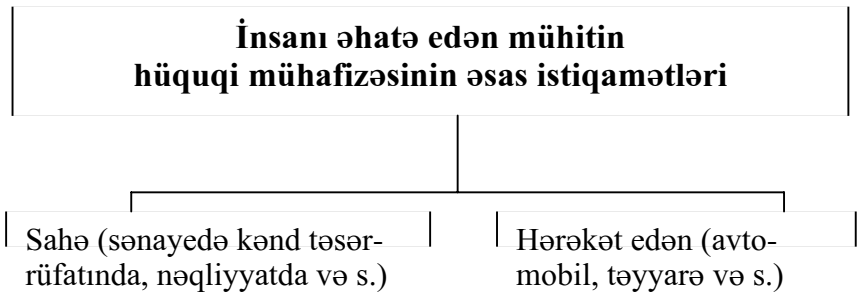
***Sxem 148. İnsanı əhatə edən mühitin
mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsi***

İnsanı əhatə edən mühitin mühafizəsini tənzimləyən əsas qanunlar	
	Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
	“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qnunvericiliyinin əsasları
	“Sanitariya-epidemioloji sağlamlıq haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu
	“Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu
	“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu
	“Şəhərsalmanın əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu
	“Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu
	“Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu
	“İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu

Sxem 149. İnsanı əhatə edən mühitin keyfiyyəti

Zonalar	
	Ekoloji salamat
	Ekoloji qeyri-salamat
	Yüksək ekoloji təhlükə (əhalinin xəstələnməsi, ətraf mühitin yüksək səviyyəli çirklənməsi və aşınma sahələri)
	Fövqəladə ekoloji vəziyyət (təbii mühitə və əhalinin sağlamlığına təhlükə yaradan, sabit, mənfi ekoloji dəyişikliklərin baş verdiyi rəsmən elan olunmuş sahələr)
	Ekoloji fəlakət (ətraf mühitin dağılmasına və əhalinin sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olmuş, dərin, dönməz ekoloji dəyişikliklərin baş verib qurtardığı rəsmən elan olunduğu sahələri)

Sxem 150. İnsanı əhatə edən mühitin hüquqi mühafizəsinin əsas istiqamətləri

Sxem 151. İqtisadiyyat sahələrində ətraf mühitin hüquqi mühafizəsi

Sənayedə, kənd təsərrüfatında, energetikada, nəqliyyatda və s. ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi tədbirləri	
Çirkəndirici maddələrin və zərərli, fiziki təsirlərin atılmasının, ətraf mühitin keyfiyyətinin normativlərinin müəyyən edilməsi	
Zərərli tullantıların azaldılması, ətraf mühitin çirkənməsinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması	
Təsərrüfat obyektlərinin təmizləyici qurğularla və çirkənməyən nəzarət edən vasitələrlə təmin olunması	
Zərərli fiziki təsirlərin – küyün, çirkənmənin, maqnit sahələrinin və s. qarşısının alınması və aradan qaldırılması	
Tikinti, təsərrüfat obyektləri, yeni texnologiyanın tətbiqi, məhsul və s. layihələrin dövlət ekoloji ekspertizasının aparılması	
Ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrinin istehsalı, aztullantılı və tullantısız texnologiyanın tətbiqi və s.	
İkinci xammal və materialların, alternativ enerji mənbələrinin istifadə olunması, ehtiyatların qorunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi	
Ekoloji tələbatlara riayət etməklə sənaye və məişət tullantılarının istifadə edilməsi və basdırılması	
İstehsalı, saxlanması və istifadəsi zamanı kimyəvi və radioaktiv maddələrlə davranma qaydalarının müəyyən edilməsi	
Ekoloji-hüquqi pozuntulara görə məsuliyyətin tətbiq olunması, ətraf mühitin çirkəndirilməsinə ekoloji nəzarət	
Ekoloji cəhətdən zərərli fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, dayandırılması və xitam edilməsi	
Fövqəladə vəziyyətin zərərli ekoloji nəticələrinin ləğv edilməsi texnologiyası və katastrofaların qarşısının	
Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tədbirlər	

Sxem 152. Şəhərlərdə ətraf mühitin hüquqi mühafizəsi

Şəhərlərdə ətraf mühitin mühafizəsinin əsas istiqamətləri
Ətraf mühitin mühafizəsinin planlaşdırılması (ətraf mühitin mühafizəsi üzrə kompleks sxemlərin, planların, tədbirlərin işlənib hazırlanması)
Ərazinin planlaşdırılması və tikilməsi (sənaye və yaşayış zonalarının, nəqliyyat magistrallarının, abadlıqların və s. yerləşdirilməsi zamanı ekoloji tələbatların nəzərə alınması)
Sanitar rejiminin təmin olunması (sənaye və məişət tullantılarının basdırılması və istifadə edilməsi, çirklənmə normativlərinin, gigiyena və sanitariya qaydalarının müəyyən edilməsi və riayət olunması)
Yaşıl bitkilərin mühafizəsi (şəhər ərazisində, şəhərətraflı zonalarda meşə və qeyri-meşə bitkilərinin mühafizəsi və artırılması)

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Təhsil Problemləri üzrə Respublika Elmi-Metodik Mərkəzi
Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti**

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
elmi-metodik Şurası “Dövlət və hüquq”
bölməsinin 13 sayılı 04.07.2000. tarixli
iclas protokolu ilə təsdiq edilmişdir.

İndeks: HS 1301100

Bakı - 2001

Tərtib edənlər: prof. E.İ. Abdullayev
Ə.T. Əsgərov

Redaktoru: Abasquliyev A.C. - M.Ə. Rəsulzadə adına
Bakı Dövlət Universitetinin Mülki proses,
əmək və ekologiya hüququ kafedrasının müdiri,
h.ə.n. professor.

Rəyçilər: Mustafayev Q.T. - M.Ə. Rəsulzadə adına
Bakı Dövlət Universitetinin Onurğalıları
zoologiyası kafedrasının müdiri,
biologiya elmləri doktoru, professor,
Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının
akademiki, Ekologiya mükafatı Laureatı

**Buraxılışa
məsul:** Gənclər üçün Təhsil Mərkəzinin Direktoru,
ABU-nun Hüquq fakültəsinin tələbəsi
Vüsal İ. Quliyev

ÖN SÖZ

“Ekologiya hüququ” kursu ümumi hüququn cavan sahəsi olub, ekologiya elmi ilə hüquq elminin qarşılıqlı inteqrasiyasından əmələ gəlmişdir. Əhalinin normal fəaliyyətini təmiz və sağlam ətraf mühit ilə təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan bu elm Azərbaycanda 1970-ci illərdən fəaliyyət göstərir.

Tələbələrə təqdim olunan “Ekologiya hüququ” kursunun bu proqramı iki hissədən, 19 mövzudan ibarətdir.

Mövzular məzmunca qlobal, milli və regional xarakterə malik olub, onların tərtibi zamanı mövcud olan ədəbiyyat və qanunvericiliyin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Proqrama həmçinin digər ekologiya hüququ proqramlarından fərqli olaraq, Xəzər dənizinin (gölünün) ekoloji-hüquqi mühafizəsi və ekoloji pozuntulara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət də salınmışdır.

Proqram Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin hüquq fakültəsinin tələbələri üçün hazırlanmışdır. Kursda, mühazirə və seminar məşğələləri üçün 54 saat vaxt ayrılmışdır.

Proqram, müəyyən akademik saatlar fərqi olmaqla həm əyani, həm də qiyabi şöbələrin tələbləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

I. ÜMUMİ HİSSƏ

Mövzu I.

Ekologiya hüququnun predmeti və sistemi:

Ekologiya və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri və onun formaları;
Ekoloji konsepsiya: anlayışı və növləri;
Ekoloji sistem hüquqi tənzimləmənin obyektı kimi;
Ekoloji böhran: anlayışı, səbəblər, əmələ gəlməsinin aradan qaldırılması yolları;
Ekologiya hüququnun yaranması, inkişaf tarixi;
Ekologiya hüququnun anlayışı, predmeti, ekoloji hüquq münasibətləri və normaları;
Ekologiya hüququnun prinsipləri;
Ekologiya hüququnun hüquqi tənzimləmə metodları;
Ekologiya hüququnun sistemi;
Ekologiya hüququnun digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

Mövzu II.

Ekologiya hüququnun mənbələri:

Ekologiya hüququnun mənbələrinin anlayışı, xüsusiyyətləri və təsnifatı; Ekologiya hüququnun mənbələrinin sistemi;
Qanunlar ekologiya hüququnun mənbəyi kimi;
Beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsipləri və normaları - ekologiya hüququnun mənbəyidir;
Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - ekologiya hüququnun mənbəyidir;
Prezidentin, hökumətin, nazirliklərin və idarələrin normativ - hüquqi aktları ekologiya hüququnun mənbəyidir;
İcra hakimiyyəti orqanlarının qanun qüvvəli normativ hüquqi aktları ekologiya hüququnun mənbəyi kimi;
Lokal normalar və yerli özünüidarə orqanlarının normativ-hüquqi aktları ekologiya hüququnun mənbəyi kimi;
Ekoloji münasibətlərin tənzimlənməsində Ali Məhkəmənin qərarlarının əhəmiyyəti.

Mövzu III.
Ekoloji qanunvericilik:

Ekoloji qanunvericiliyin anlayışı və növləri;
Azərbaycan Respublikasında ekoloji qanunvericiliyin yaranması, inkişaf tarixi;
Ekoloji-hüquqi münasibətlərin obyektləri;
Ekoloji-hüquqi münasibətlərin subyektləri;
Ekoloji-hüquqi münasibətlərin mahiyyəti;
Ekoloji-hüquqi münasibətlərin yaranması, dəyişilməsi və xitam edilməsinin əsasları;
Beynəlxalq ekoloji qanunvericilik.

Mövzu IV.
Təbiətdən istifadə hüququ:

Təbiətdən istifadə hüququnun anlayışı, növləri və prinsipləri;
Təbiətdən istifadə hüququnun obyektləri və subyektləri;
Təbiətdən istifadə hüququnun mahiyyəti;
Təbiətdən istifadə hüququnun limitləşdirilməsi, lisenziyalaşdırılması;
Təbiətdən kompleks istifadəyə dair müqavilə;
Təbiətdən səmərəli istifadə sahəsində iqtisadi və hüquqi stimullaşdırma;
Təbiətdən istifadə hüququnun yaranması, dəyişdirilməsi və xitam edilməsinin əsasları.

Mövzu V.
Ekoloji-hüquqi məsuliyyət:

Ekoloji-hüquqi məsuliyyətin anlayışı və növləri;
Ekoloji-hüquq pozuntuları ekoloji-hüquqi məsuliyyətin əsası kimi;
Ekoloji-hüquqi pozuntulara görə intizam məsuliyyəti;
Ekoloji-hüquqi pozuntulara görə inzibati məsuliyyət;
Ekoloji-hüquqi pozuntulara görə cinayət məsuliyyəti;
Ekoloji-hüquqi pozuntulara görə maddi məsuliyyət;
Ekologiyada pozuntuların yaranması səbəblərinin və şəraitinin qarşısının alınmasına yönəlmiş profilaktiki tədbirlər sistemi;

Təbii mühitə dəymiş zərərin ödənilməsi;
Ətraf mühitin mənfəəti təsiri nəticəsində insanların sağlamlığına dəymiş zərərin ödənilməsi;

Yüksək təhlükə mənbələri tərəfindən dəymiş ekoloji zərərə görə məsuliyyət.

Mövzu VI.

İnsanın ekoloji-hüquqi statusu:

İnsanın ekoloji hüququnun anlayışı və növləri;
İnsanın ekoloji hüququnun hüquqi tənzimlənməsi;
Ekoloji hüququn siyasi-hüquqi əhəmiyyəti;
Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
İctimai ekologiyanın formalaşması hüququ;
Vətəndaşların ekoloji hüququnun mühafizəsi və təminatı;
İcra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin fəaliyyətində ekoloji hüququn mühafizəsi üsulları;

Ümumi məhkəmələrdə vətəndaşların ekoloji hüququnun mühafizəsi;
Konstitusiyə məhkəməsində vətəndaşların ekoloji hüququnun mühafizəsi;
İnsan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsində vətəndaşların ekoloji hüquqi mühafizəsi;

Təbiətin mühafizəsi və təbii sərvətlərə qarşı qayğıkeş münasibət hər kəsin borcudur;

Ekoloji təhsil və tərbiyə.

Mövzu VII.

Təbiətdən səmərəli istifadənin təşkilati-hüquqi təminatı və ekoloji sistemin qorunması

Təbiətdən istifadənin təşkilati-hüquqi təminatı və ekosistemin qorunmasının anlayışı;

Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi hüquqi mexanizmi;

Ekoloji maraqlar nöqtəyi-ənəzərdən təsərrüfat və digər fəaliyyətlərin normalaşdırılması və standartlaşdırılması;

Təsərrüfat və digər planlaşdırılmış fəaliyyətin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi (ƏMQT);

İstehsalat-təsərrüfat və digər fəaliyyətin dövlət ekoloji ekspertizası (E.E);
Ekoloji monitoringin vahid dövlət sistemi;
Ekoloji nəzarət və onun növləri;
Ekoloji sığorta;
Ekoloji audit;
Ekoloji sertifikat (keyfiyyət sənədi);
Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə informasiya təminatının hüquqi əsasları.

II. XÜSUSİ HİSSƏ

Mövzu VIII.

Torpaqdan istifadə və onun mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Torpaq ekoloji münasibətlərin obyektı kimi, Azərbaycan Respublikası vahid torpaq fondunun anlayışı və ümumi xarakteristikası;

Torpaq fondunun tərkib hissələri;

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar və onların hüquqi rejimi;

Yaşayış məntəqələri (şəhərlər, şəhər tipli qəsəbələr, kənd yaşayış məntəqələri) torpaqları və onların hüquqi rejimi;

Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə üçün və başqa təyinatlı torpaqlar və onların hüquqi rejimi;

Xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları, sağlamaşdırma, istirahət (rekreasiya), tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar və onların hüquqi rejimi;

Dövlət meşə fondu torpaqları və onların hüquqi rejimi;

Dövlət su fondu torpaqları və onların hüquqi rejimi;

Dövlət ehtiyat torpaqları və onların hüquqi rejimi;

Torpaq fondunun dövlət idarəçiliyi: anlayışı, idarə orqanları və funksiyaları;

Torpaqdan istifadənin planlaşdırılması;

Torpaqların dövlət uçotu, torpaq kadastrları və yer quruluşu işlərinin aparılması, torpaqdan səmərəli istifadə və onların mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti; Torpaqdan istifadə hüququ: anlayışı və növləri;

Torpaqdan istifadə hüququnun subyektləri və obyektləri;

Torpaq üzərində mülkiyyət, torpaqdan istifadə və icarənin ekoloji-hüquqi rejiminin dövlət tənzimlənməsi;

Torpaq mübahisələrinin həlli;
Torpaqların hüquqi mühafizəsi;
Torpaqların mühafizəsi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Mövzu IX.

Yerin təkindən istifadə və onun mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Azərbaycan Respublikasının vahid dövlət yerin təki fondu, onun anlayışı və hüquqi rejiminin ümumi xarakteristikası;
Yerin təki ekoloji münasibətlərin obyekt kimi;
Yerin təki fondunun idarəçiliyi;
Yerin təkindən istifadə hüququ və onun növləri;
Yerin təkindən onun geoloji öyrənilməsi üçün istifadə hüququ;
Yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar istifadə hüququ;
Yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün istifadə hüququ;
Yerin təkindən digər məqsədlər üçün istifadə hüququ;
Yerin təkinin hüquqi mühafizəsi;
Yerin təkindən səmərəli istifadə və onun mühafizəsi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Mövzu X.

Sudan istifadə və onun mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Azərbaycan Respublikasının vahid Dövlət su fondu: anlayışı, tərkibi və hüquqi rejiminin ümumi xarakteristikası;
Sulardan istifadə və onların mühafizəsinin dövlət idarəçiliyi;
Sulardan istifadənin planlaşdırılması;
Suların dövlət uçotu və dövlət su kadastrının aparılması;
Su obyektlərindən istifadə və onun mühafizəsinə dövlət nəzarəti;
Sudan istifadə ilə əlaqədar mübahisələrin həlli;
Sudan istifadə hüququ və onun növləri;
Əhalinin içməli suya olan ehtiyaclarını, məişət və digər ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə sudan istifadə;
Kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün sudan istifadə;
Su obyektlərindən su nəqliyyatı, hava nəqliyyatı və ağac axıdılması ehtiyacları üçün istifadə;

Su obyektlərindən balıqçılıq təsərrüfatı və ovçuluq təsərrüfatlarının ehtiyacları üçün istifadə;

Su obyektlərindən qoruqların ehtiyacları üçün istifadə;

Su obyektlərindən yangından mühafizə ehtiyacları, başqa dövlət ehtiyacları və ictimai ehtiyacları üçün istifadə;

Su obyektlərindən çirkab suların axıdılması üçün istifadə;

Suların hüquqi mühafizəsi;

Su qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Mövzu XI.

Meşədən və digər yaşıllıqlardan istifadə və onların mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi

Azərbaycan Respublikası Dövlət meşə fondunun və digər yaşıllıqların anlayışı və onların ekoloji-hüquqi rejimi;

Meşələrin dövlət idarəçiliyi;

Dövlət meşə fondunun tərkib hissələri;

Meşələrdən istifadə hüququ və onların növləri;

Meşələrin və meşədən kənar bitki aləminin mühafizəsinin hüquqi əsasları;

Meşələrin və meşədən kənar bitki aləminin istifadəsinə və mühafizəsinə dövlət nəzarəti;

Meşə qanunvericiliyi və onun pozulmasına görə ekoloji-hüquqi məsuliyyət.

Mövzu XII.

Heyvanlar aləmindən istifadə və onun mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Heyvanlar aləmi ekoloji-hüquqi rejimin obyektı kimi;

Heyvanlar aləmindən istifadə və onların mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsi; anlayışı, idarə orqanları, funksiyaları;

Heyvanlar aləmindən istifadə hüququ və onun növləri;

Ovçuluğun hüquqi cəhətdən nizama salınması;

Balıqçılığın hüquqi tənzimlənməsi;

Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsi;

Heyvanlar aləmindən istifadə və onların mühafizəsi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Mövzu XIII.

Atmosfer havasının mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Atmosfer havası ekoloji münasibətlərin obyektı kimi;
Atmosfer havasının mühafizəsinin hüquqi təsirləri;
Ozon qatı: onun əhəmiyyəti və mahiyyəti;
Atmosfer havasının mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti;
Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericilik;
Atmosfer havasının mühafizəsi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Mövzu XIV.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət kompleksləri və təbiət ərazilərinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilər: tarixi, yaranma məqsədi və növləri;

Xüsusi mühafizə olunan təbiət komplekslərinin və təbiət ərazilərinin hüquqi rejimi;

Dövlət təbii qoruqlarının hüquqi rejimi;

Dövlət təbiət yasaqlıqlarının hüquqi rejimi;

Təbiət abidələrinin hüquqi rejimi;

Müalicə-sağlamlıq yerləri, kurort və rekreasiya zonalarının hüquqi rejimi;

Milli və təbii parkların hüquqi rejimi;

Dövlət botanika bağları, dendroloji və zooloji parkların hüquqi rejimi.

Mövzu XV.

Sənaye istehsalı sahəsində olan və antropogen təsirlərə məruz qalan ekoloji sistemlərin mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Sənayedə, energetikada və nəqliyyatda ətraf təbii mühitin mühafizəsinin əsas istiqamətləri;

Sənaye obyektlərin layihələndirilməsi, tikilişi və yerləşdirilməsində ekoloji tələblər;

Sənaye obyektlərinin istismarında ekoloji tələblər;

Hərbi və müdafiə obyektlərinin tikintisinə və istismarına olan ekoloji tələblər;

Energetika obyektlərinə olan ekoloji tələblər;

Radioaktiv və xüsusi təhlükəli materialların istifadəsində insan sağlamlığının və ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri;

Yerin ozon qatının hüquqi mühafizəsi.

Mövzu XVI.

Kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində ətraf mühitdən istifadə və onun mühafizəsinin ekoloji-hüquqi rejimi:

Kənd təsərrüfatı sahəsində təbii mühitin mühafizəsinin əsas istiqamətləri;
Kənd təsərrüfatı torpaqlarının mühafizəsi üzrə hüquqi tədbirlər;
Meliorasiya işlərini görərəkən ətraf təbii mühitin hüquqi mühafizəsi;
Kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələrin istifadəsinə olan ekoloji tələblər;

Kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalı tullantılarının zərərsizləşdirilməsində ekoloji tələblər.

Mövzu XVII.

Şəhərlərdə və digər yaşayış məntəqələrində (selibet sahədə) ətraf mühitin hüquqi mühafizəsi:

Şəhərlərdə və digər yaşayış məntəqələrində ətraf mühitin hüquqi mühafizəsinin anlayışı və xüsusiyyətləri;

Şəhərlərin planlaşdırılması və tikintisində ekoloji tələblər;

Şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin sanitariya mühafizəsində hüquqi tələblər;

Şəhərlərdə və digər yaşayış məntəqələrində yaşayanların ekoloji-hüquqi mühafizəsi;

Şəhər ekoloji xidməti: anlayışı, strukturu, funksiyaları;

Əhalinin sanitar-epidemioloji rahatlığının ekoloji hüquqi təminatının anlayışı və əsas prinsipləri;

Əhalinin sanitar-epidemioloji rahatlığının hüquqi təminatının metodları və hüquqi formaları.

Mövzu XVIII.

Ekoloji pozuntulara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət:

- Ekoloji pozuntulara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət;
- Ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində ekoloji pozuntular və onlara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət;
- Torpaqların mühafizəsi sahəsində ekoloji pozuntular və onlara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət;
- Yerin təkinin mühafizəsi sahəsində ekoloji pozuntular və onlara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət;
- Suların, meşələrin və digər bitkilərin mühafizəsi sahəsində ekoloji pozuntular və onlara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət;
- Heyvanlar aləminin mühafizəsi sahəsində ekoloji pozuntular və onlara görə inzibati-hüquqi məsuliyyət;
- Atmosfer havasının çirkləndirilməsinə görə inzibati-hüquqi məsuliyyət.

Mövzu XIX

Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi mexanizmi və Xəzər dənizinin (gölünün) ekoloji problemləri.

- Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq hüququn inkişaf istiqamətləri;
- Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi prinsipləri və mənbələri;
- Ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq müqavilələr sazişlər, konvensiyalar və digər mənbələr;
- Beynəlxalq ekoloji təşkilatların fəaliyyəti;
- Ətraf təbii mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi;
- Ekoloji pozuntulara görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət;
- Beynəlxalq ekoloji məhkəmə;
- Xəzər dənizinin (gölünün) mühafizəsi problemləri;
- Xəzər dənizi (gölü) neftinin ekologiyası;
- Neftin və Xəzərətrafi rayonların Xəzər dənizinin (gölünün) flora və faunasına təsiri;
- Xəzər dənizindən (göündən) istifadənin və onun mühafizəsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi.

Ədəbiyyat

I. Dərsliklər və dərs vəsaitləri

Барба Уорд, Рене Дюбо. Земля только одна. М., 1975.

Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды), (учебник), М., Юрист, 1998.

Ерофеев Б.В. Экологическое право (учебник), М., Высшая школа, 1992.

Ерофеев Б.В. Экологическое право (учебник), М., Юриспруденция, 1999.

Краснова И.О. Экологическое право США: исследование теории и практики развития. М., 1996.

Круглов В.В. Правовые вопросы охраны окружающей природной среды. Учебное пособие. Часть 1, 2, 3. Екатеринбург, 1993, 1994.

Петров В.В. Экологическое право России, (учебник), изд. “БЕК” 1995.

Реймерс Н.Ф. Экология. Теория, закон, правила, принципы и гипотезы. М., Россия Молодая, 1994.

Яковлев В.Н. Экологическое право. Кишинев., “Штиница” 1988.

II. Xüsusi ədəbiyyat

Abasquliyev A.C. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyinin inkişaf problemləri, “Dövlət və hüquq” jurnalı, 1995, № 1.

Abdullayev E.İ. Azərbaycan Respublikası İnzibati Məcəlləsinin komentariyası, “Dövlət və hüquq” jurnalı, 1997, № 1, № 2.

Abdullayev R.B. Azərbaycan SSR-nin su hövzələrinin mühafizəsi məsələləri, Bakı, 1987.

Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М., Наука, 1985

Бринчук М.М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсическими веществами. М., Наука, 1990.

Васильева М.И. Судебная защита экологических прав. Правовые вопросы возмещения и предупреждения экологического вреда. М., 1996.

Голиченков А.К. Экологический контроль: теория и практика правового обеспечения. М., 1991.

Дубовник О.Л. Жалинский А.Э. Причины экологических преступлений. М., Наука, 1988.

Реймерс Н.Ф. Надежды на выживания человечества. Концептуальная экология. М., 1992.

Ələsgərov M. Təbiət və qanun. Bakı, “Yazıcı”, 1980.

Əliyev H. Nəyasən təbili, Bakı, 1982,

Малышева Н.Р. Гармонизация экологического законодательства, Киев, 1996.

Муртузалиев А.М. Правовая охрана окружающей среды и бассейна Каспийского моря. Махачкала, 1997.

Məmmədov Q.S. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi, Bakı “Elm”, 1998.

Mustafayev Q.T. İnsanın ekologiyası. Monoqrafiya, Bakı. “Bakı Universitetinin Nəşriyyatı”, 1999.

Mustafayev Q.T. Ekoloji hüquq. Bakı “Futuroloq”, 1999.

Наумов Н.П. Экология животных. Изд. 2-ое. М., Высшая школа, 1992

Поленская Т.Н. Актуальные вопросы лесного законодательства. М., 1985.

Транин А.А. Охрана окружающей среды: проблемы развития буржуазного право. М., Наука, 1987.

Хаттаров В.У. Озоновый слой Земли в опасности, “Наука и жизнь”, 1990, № 9.

Чичварин В.А. Охрана природы и международные отношения. М., Международные отношения, 1970.

Azərbaycanın Qırmızı Kitabı, Bakı, “İşıq”, 1989.

Azərbaycan Respublikasının ekoloji konsepsiyası. Bakı, Dövlət Ekologiya Komitəsi, 1992.

Проблемы загрязнения Космоса Сб. Научи. Трудов., М., 1993.

III. Qanunvericilik aktları

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiya qanunu. Azərnəşr. 1994.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1999

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. Bakı, 1999

Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi. Bakı, 1999

- Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi. Bakı, 1999
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, 1999
- Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 1999
- Azərbaycan Respublikasının İnzibati hüquqpozmalar haqqında Məcəlləsi. Bakı, 1999
- Azərbaycanda ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında əsasnamə. Bakı, Dövlət Ekologiya Komitəsi, 1996
- Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 sentyabr 1999-cu il tarixli 176 №-li Fərmanı.
- Azərbaycan Respublikasının Torpaq qanunvericiliyi. Bakı, “Qanun”, 1999
- Yerin təki haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
- Heyvanlar aləmi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
- Balıqçılıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
- Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
- Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
- Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
- Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
- Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
- Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında Qanun. Bakı, 1997
- İtəhsalat və məişət tullantıları haqqında Qanun. Bakı, 1998
- Sanitar-epidemioloji sağlamlıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997
- Şəhərsalmanın əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
- “Ətraf mühit və inkişaf üzrə deklarasiya” - BMT-nin Beynəlxalq Konfransının 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda qəbul etdiyi bütün dövlətlərin fəaliyyətinin 27 prinsipi haqqında ətraf mühitin mühafizəsi və cəmiyyətin sabit inkişafının təmin olunması sənədi.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
GİRİŞ.....	6

Fəsil I. EKOLOGİYA HÜQUQUNUN MÖVZUSU VƏ MƏNBƏLƏRİ

1. Müasir dünya və ətraf mühit.....	8
2. Cəmiyyət və təbiətin inkişaf konsepsiyaları.....	13
3. Dövlətin və hüququn ekoloji funksiyaları.....	15
4. Ekologiya hüququnun anlayışı, mənbələri və prinsipləri.....	19
5. Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ.....	24
6. Ekoloji hüquq sərbəst hüquq sahəsidir.....	27
7. Ekoloji hüququn mənbələri.....	32

Fəsil II. EKOLOJİ HÜQUQUN OBYEKTİLƏRİ

1. Ətraf mühit təbiəti mühafizə obyektini kimi.....	37
2. AR-in təbii komponentləri ekoloji hüququn obyektidir.....	41
3. İnsan ekoloji hüququn obyektidir.....	56

Fəsil III. EKOLOJİ HÜQUQUN MEXANİZMLƏRİ

1. Ətraf mühitin mühafizəsinin ekoloji-hüquqi mexanizmi.....	58
2. Ekoloji idarəetmənin dövlət orqanları sistemi.....	62
3. Təbii ətraf mühitin keyfiyyət normaları.....	70
4. Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi.....	78
5. Ekoloji nəzarət və ekoloji ekspertiza.....	86
6. Təbiətdən istifadə hüququ.....	95

Fəsil IV. EKOLOJİ MƏSULİYYƏT

1. Ekoloji məsuliyyət və ekoloji hüquqpozmalara.....	115
2. Ekoloji cinayətlər.....	123
3. Ekoloji hüquqpozmalara görə inzibati məsuliyyət.....	131
4. Ətraf mühitə və insan sağlamlığına dəymiş ziyanın ödənilməsinin hüquqi formaları.....	137
5. Hüquq-mühafizə orqanlarının ekoloji funksiyaları.....	143

Fəsil V. ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI MEXANİZMİ

1. Təsərrüfat prosesi mərhələlərində ətraf mühitin mühafizəsi hüququ.....	148
2. Sənayedə ətraf mühitin mühafizəsi hüququ.....	153
3. Müharibə şəraitində ətraf mühitin mühafizəsi hüququ.....	157
4. Kənd təsərrüfatında ətraf mühitin mühafizəsi hüququ.....	164
5. Şəhərlərdə və digər yaşayış məntəqələrində ətraf mühitin mühafizəsi hüququ.....	170
6. Torpaqların mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi rejimi.....	179
7. Yer in təkinin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi rejimi.....	182
8. Meşələrin mühafizəsi və istifadəsinin hüquqi rejimi.....	184
9. Suların mühafizəsi və istifadəsinin hüquqi rejimi.....	188
10. Heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi rejimi.....	192
11. Atmosfer havasının hüquqi mühafizəsi.....	194
12. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərinin hüquqi rejimi.....	196

Fəsil VI. ƏTRAF MÜHİTİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİN QORUNMASI

1. Ətraf mühitin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi mexanizmi.....	203
2. Beynəlxalq ekologiya təşkilatları.....	208
İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar.....	214
Qanunlar.....	215
Fərman, sərəncam və qərarlar.....	219
Əlavələr	222
Ekologiya hüququ fənni üzrə sxemlər.....	225
Proqram “Ekologiya hüququ”	330

**Nuriyev Cümşüd Qurban oğlu,
Əsgərov Ələmdar Tağı oğlu,
Əhmədov Zəfər Vahid oğlu.**

EKOLOGİYA HÜQUQU

(Azərbaycan dilində)

NAŞİR:

Şahbaz XUDUOĞLU

KOMPÜTER TƏRTİBATI:

Aygün HÜSEYNOVA

YİĞİCİ:

Xəyalə MİKAYİLOVA

KORREKTOR:

Mehparə ƏSƏDOVA

Çapa imzalanmışdır: 07.11.2005

Formatı 60x84 1/16.

Fiziki ç/v 21,75; ş.ç/v 20.23.

Tirajı 500, Sifariş 145.

Qiyməti müqavilə ilə.

QANUN NƏŞRİYYATI

Bakı, Azərbaycan, 370033,

Ağa Nemətulla küçəsi 44.

Tel: 67-79-56; Faks: 67-88-87

E-mail: ms@azdata.net

Web: qanun-az.com
